

Байрам Суркашев

Чике-Таман ажыра

Чике-Шаман
ажсыра

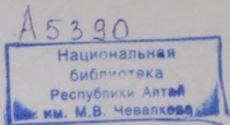
Ўлгерлер, трагедия, публицистика

«Алтын-Туу» деп чўмдў бичик басар байсын
Улалу 2009

ББК 84 (2 Рос=Алт) 6

С 901

С 901 Байрам Күндүлеевич Суркашев

По ту сторону Чике-Тамана. Стихи, трагедия,
публицистика. — АУ Республики Алтай Литературно-
издательский Дом «Алтын-Туу», 2009. — 300 с.

Бичик поэтин чыкканынаг ала 70 жажына учурлалган. Ого экимунгынчы жылдарда чүмделген, кайда да жарлалбаган, ада-обөкө жери, жүрүм, сүүш керегинде үлгерлер, мөңкүлик сүүшти жаңарлаган «Амаду ла Айана» деп үлгерлик трагедия, С. Есениннег көчүриштер, туку өткөн чакта 80-чи, 90-чы жылдарда бичилген, учурын эмдиге жылытпаган, алтай калыктын, литературанын ла тилдин өзүми, салымы, келер өйи, ар-бүткенди, ан-кушты корып кичеери, чеберлеери керегинде санаалар салылган статьялар кирген.

ISBN 978-5-9209-0136-1

12 01 2010

©АУ Республики Алтай Литературно-
издательский Дом «Алтын-Туу», 2009

Чике-Таман ажыра
 Јана берер кууним бар.
 Ондо барып јажына
 Уйуктап калар санаам бар.

Јаан Үлегем өзөктө
 Бала тужым ойногой.
 Үлгерлерим жүректе
 Јасла кожо ойгонгой.

Кызыл-марал кырлардын
 Јас келерде јаражын.
 Өдүп калган жылдарды
 Онжүдип ийзем, јакшызын!

2002 ј.

РЕСПУБЛИКА, ТАРТЫШ!

Республика, ойгон!
 Республика, тартыш!
 Ол эмезе билгир
 Башчыларыстан тем алыш.

Республика, ийделен!
 Республика, иштен!
 Сени коруп алар
 Улус барына ижен.

Маадай-Кара баатыр,
 Албатыны башта!
 Ай-Түнүке баатыр,
 Јолыма менин тушта!

Албатыста бар
 Терен, ойгор јайалталар.
 Алтай јеристе јар:
 Республиканы козулагар!

Аранай-Шаранай,
Тайыл алтай жеристен!
Алтай жонум шыралайт
Жер силкиништен.

Жер силкинишке коштой
Жүрегим силкинет.
Албаты-жон ондошпой
Кемге кекенет?

Республика, тартыш!
Калыктар најылыгын быжула!
Кемде кара сагыш,
Алтай жерден ырба, ыра!

Ыра-јоро каралузы,
Једимисти каралаба!
Кара кускун болуп
Јоныбысты каргаба!

Камчы јеерен адым,
Кайчыла ай-кулагынды.
Өштүнинг бажын тозып,
Тынът аргымак манынды...

Тартыжуда туружып,
Амбразураны бөктөй јат.
Баатырлар јонло биригип,
Өссин колтыгынан канат.

Республикам менин
Белен бузулбас.
Канча да јылга тартышса,
Ийдези тугузылбас.

2003 ј.

СЕНИҢ КЕЕНДИГИНДИ ЈАЖЫНА БАЙЛАЙЫН

Агару Алтайым, айланайын сени,
Јаражынды ачып, кайкатсаң мени.
Көк сүмердин бажына чыгып,
Көкүп ыйлайын јажымды сыгып.

Јаражынды чактар арчып болбогон,
Јаш үйебис эдегинде ойногон.
Одорго эрјине малыбыс тойынган,
Кеендигинди көрүп, санаам јарыган.

Алтай јоным ак малын айдап,
Астатпай тоозын көптөтсө кайдар.
Алтай јурттарда албатызын айылдап,
Алтай поэттер алкыжын кычырар.

Чанкыр күскүде Кадын бажы
Мөңкү чоґын көзине чагылтар.
Байлу бийик ажулар ажып,
Алтайдын јаражын улустар кайкажар.

Алтын-Көлдүн кеендик јарады
Јай ла келзе, јажарып көрүнер.
Чолушман өзөктің онбос јаражы
Күс ле келзе, алтынга көмүлер.

Кайракан Кадыннын иримделген толкузы
Качаннан бери јонымнын көксинде.
Кайчыларды сакуган анчылар одузы...
Улу Улагаштын кебери көзимде.

О, үч сүмерлү Кан-Алтайым,
Сениң кеендигинди јажына байлайын.
Ак-јарыктан јылыып калзам,
Айткан сөзимди јөөжө эдип алзан.

2005 j.

АЛДЫМДА КАНЧА АЖУ АРТКАН?

«Сен көп сананып турган,
Онын учун оорып калган» — деп,
Качан да энем айткан эди,
Онойып айтса жаман бе ди.

Меге кату жүрүм келишкен,
Акту бойымнын түбегимди үлөшкөн
Бараан эжиме бажырып жүрейин,
Үлгерликте жаан једимге једейин.

Келер жылдар кереес ле эди,
Салымдык санаа үлгерлелди.
Алдымда канча ажу арткан?
Ак-јарык мени јажына кайкаткан.

Нөкөрлөримнин айлына айылдап кирерим,
Үлгерчи адында көөрөп жүрерим.
Тыным үзүлзе, үлгерлерим артар,
Албаты меге алкыжын айдар.

Үлгерлеримди јилбиркеп кычырар
Кычыраачылар, байла, Алтайда табылар.
Алтай тилиме жүрүм берерим.
Албаты санаазын ажындыра билерим.

Алтай бичиичилер ас эмес эди,
Көбизи жүрүмненг жүре берди.
Шатра, Јыбаш, Эрејей арттыбыс,
Олордын айтканы белен артабас.

Өлүм келзе, колымды берип,
— Јакшы ба? — деп айдарым.
Сары тижин сындыра согуп,
Ундыбай жүреринг деп каткырарым.

2005 ј.

ЛҮРЕГИМ КҮЙҮП ТЫНҒЫДА СОГУЛАР

Көп кыстар мени сууген,
Кажы ла кысты канайып сууitem?
Суушке алдырып, мен жуулгем,
Бажым жалбырап, суушке куйгем.

Лаш тужымда жараш та болгом,
Кеендик кеберлу кыстарды агаргам.
Кезигин энирде эркелеп окчогом,
Эржине суужим — эжим арбаган.

Суушти кижн бийик кодурзе,
Луреги куйуп, тынгда согулар.
Поэт кижн журумде куйбезе,
Айткан состори ундылып калар.

Лажына мени сууген келинге
Ларкынду бийик состор айдарым.
Геля! Геля! Сени журумде
Лалакай эжин суузе, байлаарым.

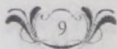
Алтай кыстар, амадулу жииттер,
Коксигерде корно от очпозин.
Костори чоктолып куйген келиндер,
Озогоорди балдарга сууш ойкозин.

Суушкен жииттер кандый ырысту!
Луректи жымжадар лалакай сысту.
Кеберлери очпой ургулжиге онжузин,
Алтайым ологро алкыжын ийзин.

2005 ж.

* * *

Мен, алтай кижн, торогонзип жуерерим,
Албатымнын жолын ыраада корорим.
Буудактар көп жонымнын жолында,
Мен, алтай баатыр, кылыш колымда.

Алтай черү менин кийнимде,
Агару сөстөр менин көксимде.
Албатыны жакшыга баштап жүрерим,
Амыргы үнин угуп сүгүнерим.

Оогош балдар алтай тилиле
Куучындап болбозо, ачый берерим.
Жорыктап жүреле, Алтайыма келеле,
Актын аракызын аржанзып ичерим.

Алтай жоным ак-жарыкта
Амадап жүрзин чактан чакка.
Алтай поэттердин үни торгылзын,
Айткан сөстөри жүректерге томылзын.

Энелер эрмеги эмчек сүтле
Эңмектеген баланын канына тарказын.
Эликтин чаабы чалынду бүкте
Энезинин сүдине эди торныксын.

Алтай жеристе ан-куш артпаза,
Жеристин эржинезин корып албазыс.
Алтай кижиге алтайлап айтпаза,
Жоныстын адаанын алып болбозыс.

2005 ж.

* * *

Ак-жарыкта ас эмес жүрдим,
Жакшыны-жаманды үзе көрдим.
Поэт болуп поэзияны баалагам,
Кезикте жүрүмнүн катузына кыйналгам.

Акту бойыма албатым кереес,
Алтайым да алтай тилим кереес.
Су-кадыкты меге кудай бербеген,
Же жайалтаны жеткилинче берген.

Поэт болорго үренип жүрбегем,
Энемнин жүзине көлөткө түжүрбегем.

Үлегемди сүүгем, энемди сүүгем,
Эжиме жаантайын карузып жүргем.

Алтан жажым туку качан ашты.
Ак-жарыкта кеендикти, жарашты
Кереестеп сүүгем, кичееп жүргем,
Жараш кыстардын кийнинен жүтүргем.

Сүүш деп немени жакшы билерим,
Сүүшке сүрнүгип, карузып ыйлагам.
Жаш үйени жалакай килеерим.
Сүүген кыстарга үлгерлер сыйлагам.

Бир де бичиичини кыйа көрбөгөм,
Жайалтазын мактап, өрө көдүргөм.
Энем ыйлаарда, жажын арчыгам,
Жада каларда, каран кунуккам.

Алдымда менин канча жыл арткан?
Онызын, байла, жангыс кудай билер.
Бичиген үлгерлеримди албаты жараткан.
Түбекке түшсем, балдарым килеер.

2005 ж.

ӨСКҮС КУУ

Эжин жылыткан өскүс куу
Өзөкти төмөн уча берди.
Өзөк-бууры онын сысту,
Жамандыра үнденет ачу, ачу.

Кезик улустар кандый шокчыл...
Куу учкан кунукчыл, кунукчыл.
Саста көлгө барып отурды,
Кара жангыскан санааркап турды.

Жергелей учар эжи жок,
Күски көлдө кууга соок.
Кеткин куштар учкылай берген,
Куу жангыскан өскүзиреген.

Жагына жагыскан артты ба эмди,
Арайдан табат ас-мас жемди.
Көстөрин јумуш, куу түженет.
Эш-нөкөри көзине көрүнөт.

Көстөрин јумза ла, эжиле кожо
Чанкыр кейде канаттары сыылайт.
Күскүдий көлгө өскөлөринен озо
Отурган эдим деп куу ыйлайт.

Кенейте мылтык күрс этти,
Көлдин үстинде кызыл кан.
Ийт эжинип кууга јетти,
Кууны килебей кем аткан?

Менин өзөгим өңзүрө ачыды,
Анчы колынан мылтыгын ычкынды:
— Болгообой оны не аттым не!
Апагаш куу өскүс ийне.

2005 ј.

Качан да мен слерди сүүгем,
«Јакшы ба, јаражай Анна!» — дегем.
Ўлгерлер учурлап, айлыгарга киргем,
Јенил, омок санаалу јүргем.

Ўлгерлер чүмдеп, колымды салып,
Слерге сыйлап берген эдим.
Эңирде эжигерде слерди сакып,
Јүрегим тыныда согулган эди.

Јымжак тергееге мендебегем,
Каланы поэт јаныгарда отургам.
Слердин кара чачыгарды сыймап,
Сүүш керегинде ўлгерлер кычыргам.

Ол тушта слер орто јашту
Кеберкек келинек болгоныгар.

Чөрчөктөн келген жаражай келиндий
Онбос кеберлү отурганыгар.

Онон бери көп жылдар өтти,
Жылдар мени карытты, өскөртти.
Слердин кеберигер кубулбай арткандый,
Эмди де слерди кеберкек деп айткадый.

Өйлөр өтти, бүгүн катап ла
Санаам жарып, үлгер чүмделет.
Карып отурганын ундып салала,
Байрам Суркашев эзенин ийет.

2006 ж.

ЖАЙАЛТАЛАРДЫ КӨДҮРГЕН ТӨРӨЛ ГАЗЕДИС

«Алтайдын Чолмоны» — төрөл газедим,
Бүктерди ачып, кычырып турадым.
Жүрүмнүн жакшызын-жаманын эзедип,
Солундарды кычырып, соныркап каладым.

Өйлө кожо газедис кубулган,
Албатынын өзөк-тамырынды согулган.
Алтай жоныбыс кычырып жылбиркейт,
Жаңы жүрүмнүн эзини элбирейт.

Жиит үйе, каргандар, балдар
Жиликтеп сени кычырып тургулайт.
Жарты жок сурактын каруузы табылар.
Жаман керекти жаратпай жаргылайт.

Үлгерлер, куучындар, курч сурактар
Төрөл газедистин бүгүндө жарлалар.
Алтай тилибиске мында жайым,
Сакыйт па сени кату салым.

Токиналу жонимнын тоозы өспөйт,
Каран кайылып, калыгым жүрексирейт.
Келип жаткан өйлөрдү өткүрө
Шиндеп жүредим жүрүмдү сүрө.

Албаты-јоным, слерге эзеним,
Газетти чыгараачылар, узыгарды сезедим.
Жайалталарды көдүргөн, жүрегимди
сүгүндирген,
Слерге алкыжымды айдайын деп жүргөм.

2005 ж.

ЭЗИНЕКТИН КОЖОНҒЫ

Жас келерде, жаланнан
Көктин жыдын эзинекек экелди.
Ойноп жүргөн Айанга
Ойойымды кожондоп берди.

Эзинекек:

Жакшы ба, Айан, жакшы ба?
Чечектин жыды солун ба?
Ойым, ойым, ойойым,
Чачынды сыймап кожондоойын.

Айан:

Эзен, эзен, эзинекек,
Жалакай жаскы эзинекек.
Кожонунгды мен уктым,
Коркышту ла жараттым.

Эзинекек:

Мениле кожо барарын ба?
Жаландар жыдын жытаарын ба?
Жараш, жараш чечектерди,
Кожо бараак, үзерин бе?

Айан:

Барайын дезем, канат жок,
Элбире, элбире, эзинекек!

Сүрүжерге сени арга жок,
Сүүйдим сени, эзинец!

Эзинец:

Жакшы болзын деп айтпазым,
Куунинди куу жайказын.
Күнчечектий жараш бол,
Күзүнидий үндү бол.

2004 ж.

ЈАС

Көс кылбыгып күн чыкты,
Јаланда кар кайылат.
— Јакшызын! — деп, Чейнеш унчукты,
Тагдактар канады жайылат.

Јасла јытанып, јер тынат,
Торјыналу талдар турат.
Тош алдында суу кожондойт,
Ўлүш карла Чейнеш ойнойт.

Кар јааза да кайылып калат,
Јасты кыш јенип болбойт.
Малга мал кожылат,
Курагандар текшилеп ойнойт.

Чейнеш уулакты кучактанып,
Јаагына жапшыра тудат.
Уулагым быјыраш деп мактанып,
Көк өлөңгө азырап турат.

Божотсо, уулагы текшилейт,
Чейнешле кожо бијелейт.
Энезинен айрыза, маарап ыйлайт,
Чейнеш килеп бажын сыймайт.

Јаш уулак торт јаш баладый,
Энезин эмип тимиренер.

Эмчектин сүдине тойынып,
Кере түжине текшилеер.

2004 j.

* * *

Лүс олбыкту тыт турат.
Ол санаамнан не чыкпайт?
Карлар жаайт, жааштар урат,
Лоткондор ого күч жетпейт.

Жабаган ажусы арјанда
Жаланда турат баатырдый.
Жерге кирген тазылдары
Чирибес кату балтырдый.

Жанында онын кайынаш
Жас келгенде жажарат.
Жажыл бойы быјыраш.
Жаантайын нени шымырайт?

2004 j.

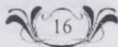
* * *

Коктаман чечек, коктаман чечек,
Жаскы күндердин кереези болдын.
Оскө чечектерди озолоп чечекте,
Чечекте, көөркийек, сүүжи јоннын.

Сен керегинде кожондор чүмделген,
Сени үспей байлап јүргөм.
Коктаман чечек — сүүштин чечеги,
Жаскы эзиннин јалакай чөрчөги.

Күнөт јерде күлүмјип чечекте,
Күүнимди жарыдып, арутап чечекте.
Калада јадып сени көрбөјдим,
Качан бир көрүнзен, сүгүнип көөрөјдим.

2004 j.

* * *

Jaан изү ай келди,
Булуттар тенгерини бүркеди.
Ургун jaаштар одо берет,
Солоньлар бийикте керилет.

Бозулу уйлар тойынып сүттенген.
Jайлуга көчүп, улустар сүгүнген.
Айылдарга кирзен, алтай аракы...
Тоомьжулу кижинин алдында жыракы.

Араjанды ичип, алтай кожонды
Ўнин тунганча кожондоп ал.
Аттын эзринде кайыш колонды
Тынгыда тартып, тайгалап ал.

2004 j.

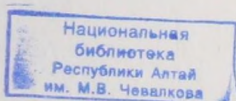
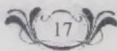
* * *

Көк өлөннин үстине
Көмүлген болзом, кайдайын.
Көк тенери алдына
Көкүп жүрзем, кайдайын.

Ак чечектү jаланда
Анданган болзом, кайдайын.
Ак-jарыктын үстине
Амадап жүрзем, кайдайын.

Салымым келзе, жүрүмнен
Сала берерим качан бир.
Ол тужында күүнингди
Өчүрбей омок кожондоп жүр.

2001 j.

* * *

Жай келгенде жаланга
Жаштар жааза, жакшызын!
Жаны бышкан жиилекти
Амзап ийзем, татузын!

Күс келгенде агаштар
Саргара берзе, жаражын!
Бинаарлу ыраак тайгада
Сыгын этсе, жакшызын!

Жас келгежин күүктер
Жарыжып эдер жажына.
Жайалталу да күлүктер
Чыкпас санаамнын бажына.

2001 ж.

* * *

Комыдагам, эм болор,
Кокырлап, кожондоп не жүрбөс?
Ырысту кижиге көп конор,
Жылдарды узак не көрбөс?

Жүрүм жүрген адында
Сүүрим, сүгүнерим кезикте.
Үргүлжиге жүрүм алдымда,
Кеендик үлгөргө сезикте.

Жылдар, айлар айлангай,
Олордун учун көрбөзүм.
Жажыл тайга шуулагай,
Жаантайын мен жүрбөзүм.

Көктаман чечектеп, жас өтти,
 Күүктер эдип, жай өтти.
 Амыргылап, алтын күс өтти.
 Алтайыма ойто ло кыш келди.

Кайран жылдар өдүп жат,
 Карыыр ойлөр једип келт.
 Оору-јобол до көптөди,
 Ойдинг они өскөрдү.

Бала тужым јаланда,
 Ол ло бойы санаамда.
 Энем сагыжымнанг не чыкпайт?
 Эрке сөзи ундылбайт.

2001 j.

ТЕНИБЕР ҰЛГЕРЛЕР.

* * *

Атлантиканы кечире учуп,
Американы көрзөм кайдар.
Ниагара деп учар сууны
Көргөн улус кайкажар.

Казиного киреле,
Карманымды кактайдым.
Акчазы жок жүреле,
Манат ас деп айтпайдым.

Токиого жеделе,
Талайдын куртын амзайдым.
Африкага барала,
Саваннада аңдайдым.

* * *

Европанын ороондорын
Эбирип көргөн мен болзом.
Париж каланын оромдорыла
Баскындаар эдим акчалу болзом.

Корриданы көрүп аларга,
Испания жаар ууланадым.
Хэмингуейдин бичигин
Тынбай кычырып турадым.

Италияны эбирип,
Венеция жаар барадым.
Флоренцияны тибирип,
Микел Анджелоло таныжадым.

* * *

Индияга барала,
Индус кысты окчойтом.

Раджтын айлын айылдайла,
Кызын качырып ойлойтом.

Мылтыкту да адышса,
Мык сананып качатам.
Жараш индус кыстарга
Жүрегимди ачатам.

Бомбей, Мадрас калаларда
Бомж болуп жүрөтөм.
Тагордын үлгерин кычырып,
Делиде тенип базатам.

* * *

Индеецтерге биригип,
Бизоннын жилигин жийтөм.
Жебрен инктерге жедип,
Өргөөлөрүн керийтөм.

Бразилияга барала,
Мулат кысты табарым.
Экпиндү онын сүүжине
Эрикчелимди жазарым.

Аргентинаны айылдап,
Айлыма кайра жанбайтам.
Кокос пальманы амзап,
Тропинканкала журтайтам.

* * *

Миклухо Маклайга көрүжип,
Гвинея жаар атанадым.
Папуастарла төрөгөнзөжип,
Аскан ажын амтандайдым.

Пигмейлерле нөкөрлөжип,
Шалдан базып жүрөтөм.
Ак улусла өштөжип,
Эдин быжырып үлейтөм.

Крокојилдин терезин
Садып акча эдерим.
Джунглинин кижизи
Джинсы кийбес, билерим.

* * *

Австралияга јетире учала,
Кенгуруны кетейтем.
Эдин онын тиштейле,
Аборигенге туштайтам.

Сицилияга келеле,
Мафияла тартыжатам.
Героин садып байыган
Гангстерле адыжатам.

Африканын слондорын
Азузына болуп атпазым.
Јокту-јойу јондорын
Јожып јаман айтпазым.

* * *

Канаданын арбазынан
Талкан эдип булгаарым.
Укту, сүттү уйын саап,
Аарчызын аткыстаарым.

Алтай араканы азала,
Американецти күндүлеерим.
Эјегейден эделе,
Эл-јонына үлеерим.

Аляскага барала,
Эскимосты ээчирим.
Моржтын јуузын јудала,
Чачымды үсле сүртерим.

* * *

Непал ороонго једеле,
Принцессаны сөстөйтөм.
Эверестке чыгала,
Эл-жүрөктөн көөрөйтөм.

Будда өргөөнин бозогозын
Бууныкпай мен алтайтам.
Далай ламага туштайла,
Албатыма алкыш сурайтам.

Ойгор Рерихтин жүругы...
Туунын элбизине туттургам.
Шамбала деп талада
Беловодиени мен тапкам.

2001 ж.

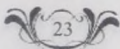
* * *

Ой, Марина — күзүнчечек,
Ўнининг шыңгырты не болгон.
Ачык-жарык көөркийек,
Карык санаам жоголгон.

Ай, Марина — күзүнчечек,
Лоболду улусты килейдин.
Базыдын женил, чеп-чек,
Комыдап жүрерин сүүбейдин.

Эх, Марина — күзүнчечек,
Лиит болзом кайдарым!
Күүнинг жаскы күнчечек,
Ырысту жүр деп айдарым.

2001 ж.

Орлеан деп атту кыс
Жанна, сен эмезинг бе?
Ойгор Гюгонунг жүрегинде сус,
Кычырып оны сестинг бе?

Je мен Гюго эмезим,
Лайалтам жаан ба, билбезим.
Je эмчи сен жайалталу,
Жажыркак жараш балдарлу.

Жанна, Жанна, Жанначак,
Көстөринг кару карачак.
Гюго болзом, кайдарым,
Ол тушта сөзимди айдарым.

2001 j.

Люба керсү, Люба жараш,
Меге бүгүн та канча жаш?
Je сен килемкей, сен кичеенкей.
Акту бойунг ийиктел иштенкей.

Чачтарын жуунак кап-кара,
Тоқыналу бойунг ырысту каран.
Торт ло сөзимди айдынгадыйым.
Жажымды сананзам, келет ыйым.

Жүрүмге сенин жүрегинг ачык,
Кайда барайын бойымнанг качып?
Бу мен кайткам тоқынап болбос,
Je поэт кижиги сүүштенг мойнобос.

2001 j.

* * *

Люда, көөркий, жакшы ба?
Күлүмжинди жажырба.
Тамырымды уколдоп,
Жүрүмде көп сананба.

Сен мени эмдейдин,
Седен поэт слер дейдин.
Керсү бойын кемзинбе,
Једимдерге једин ле.

Кемди де кирелеп айтпазым,
Ўлгерчи јолымнан аспазым.
Иштезен сеге келер мак.
Билерим, сенин санаан ак.

2001 ј.

* * *

Менин эмчим керсү,
Кебери јараш, јалакај.
Эриндери мөтсү,
Эр бойыма јаражай.

Колдоры — куу канаттар,
Тимденеле уча берер.
Көстөри — чолмон жылдыстар,
Јүрегимди јарыдап көрөр.

Ак халады ап-ару,
Акту бойыма көөркийек кару.
Кирип келзем, күлүмзиренер,
Ал санаамды арутап ийер.

Бичигеним — мадригал,
Ичкен эмим — контрикал.
Эне јерим — Кан-Алтай...
Катап ла сүүдим, ай-ай-ай!

Алтан јашты ашкалдым,
Амадуума јет алдым.
Эртен олзөм дө, кем јок,
Эт-јүрекке мен јозок.

Јетен јашка једерим,
Јер үстине јүрерим.
Кудай канча јаш берер?
Салымын озо кем билер?

2001 ј.

Чымалыдый кыдат јон
Јолысты тозып алгај не?
Алтайыска киреле,
Албатыбысты кайылткај не?

Јүрегисте јаан чочыду.
Кыдат келзе, не болорыс?
Јебреннен келген коркыду...
Амыр канайып конорыс?

Албатым ас деп айдынгам,
Өзөрис пе, олор келзе?
Јоголорыс деп санангам,
Јурттарысты бийлезе.

2001 ј.

Катап ла Алтайга јас келди,
Јиит өйлөрим санаама эбелди.
Јүрексиреп окшобогом баштапкы сүүжимди,
Билбес болгом мен ол тушта јүрүмди.

Јажарган јаланда көктин јыды.
Кобылар ичинде чечектер јайканды,
Јодролор чечектери јолдорго төгүлди,
Кызыл маралла кырлар бүркелди.

Јаскы телекей, сени сүүгем,
Күүним сергеп амадулу јүргем.
Күүктин үнин тыгдап тымыйын,
Јаскы кейди тынып алайын.

2004 ј.

Нени де сананбай уйуктайын,
Акыр, эмеш амырайын.
Эмчинин сөзин угайын,
Оору-јоболды ундыйын.

Јүске јетире тоолодым,
Уйкум келер болор бо?
Тоолодым ла тоолодым,
Уйуктап болбой конор бо?

Орыннан тура јүгүрдим,
Отты ойто күйдүрдим.
Јүрегимди үлгер күйбүретти,
Онойып уйку јок түн өтти.

2001 ј.

Салкынду соок кыш өтти,
Сүрекей жаан кар түшти.
Жер карантып жас келди,
Жынкылдада күүк этти.

Жай келерде бичиндим,
Бичинишке арыдым.
Унчукпай мен тымыдым,
Көп сананып карыдым.

Эмчиликте жадарга
Күч ле эмтир жайгыда.
Анна Ахматова аргадайт,
Поэзияла «азырайт».

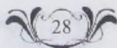
2001 ж.

Тайга ээн, андар ас.
Тайга кеен, амырап бас.
Адынды ээртеп, ары жорт,
Ан көрүнбейт, жанза торт.

Алтай жерис түреди,
Ан-куштары түгенди.
Мылтык жүктенген улус көп,
Бөрү көптөгөн, өни көк.

Тыт агаштар астады,
Ұзе тартып апарды.
Күйгек жылда өрт көптөйт,
Күйген жерде мөш өспөйт.

2001 ж.

* * *

Алтай жоныс жоксырайт,
Одынга јединбей шыралайт.
Туралардан суу ырайт,
Кем бурулу, эмди айт.

Көөликтү улус көптөгөн,
Садышсын деп јөптөгөн.
Кулур, чикир керектү,
Улусты килеер јүректү.

Курсакты сонго бергилейт,
Јонды азырап јүргүлейт.
Садышсан болор кирелте,
Јүрүм кубулды кенейте.

2001 j.

* * *

Казах, куманды, бир орус
Палатада жадырыс жаңыс аай.
Оорып-јобоп јүредис,
Поэт болгон мен алтай.

Төрөл тилин ундыган
Кумандыны канайдар?
Казахтар ажанып јуулган,
Кайда барган алтайлар?

Чукин Костя оорыган,
Көп санааркап отурган.
Куучынданып каткырзам,
Јүрегим айдат: тымызан!

2001 j.

* * *

Совет јанда күдүчи
Тоомјыда, күндүчи.
Ак малыстын тоозы көп,
Албаты јаныла мен јөп.

Ленин улу башчыбыс,
Јетен ажу аштыбыс.
Јер тайанып јыгылдыс,
Өрө туруп болбойдыс.

Јүрүмис бистин кубулды,
Долларды байлар керектейт.
Салкойдын баазы астады,
Алтын-мөңүн керек дейт.

2001 ј.

* * *

Балагарды үредип алзагар,
Салымына санааркабазыгар.
Јүрүмле тең алтагар,
Ичкери амадап базыгар.

Ак малынды көптөдип,
Комерсантка садып јүр.
Айылдажынгла өштөшпөй
Уурчыларга сен түкүр.

Аргалу, јакшы байып јат,
Андый улусты баалап јат.
Бомжторго көрүшпе,
Аракыны көп ичпе.

2001 ј.

* * *

Алтай артисттерис бар,
Кожоңы жүрекке томылар.
Бижечи Шинжина Айана...
Угат, көрөт Тайана.

Кара Майманов, Байрышев
Кандый жакшы кожондойт!
Модорова ла Карагыс
Кеен-жараш комыдайт.

«Эзендик» деп кожонымды
Күпчеген улузы ундыбайт.
Карузыган комыдалымды
Улус угуп торт тынбайт.

2001 ж.

* * *

Эмди журттар эрикчелдү.
Ас-мас улус кичеемелдү.
Иштенкейлери аргалу,
Көөликтү, мал-ашту.

Алтай жоным комыдайт,
Акча колго тудулбайт.
Калашка арайдан јединет,
Калада баа јенил дейт.

Калага келип жадып көр,
Кыбын баазын төлөдөр.
Телефон до бар эмей,
Јүр кемге де иженбей.

2001 ж.

Амзаганым — помидор,
Баскан жерим — коридор.
Санаганым — апельсин,
Амадаганым — Апенин.

Суугеним — банандар,
Сурайт оны жаш балдар.
Карман жука, канайдар,
Астамдабай сананар.

Койдын эдин сүүйдим,
Жүрүм кату деп шүүйдим.
Канайдарын, жаш көптөйт,
Жүрегиме кей жетпейт.

2001 ж.

Коркыганыс — онколог,
Конорын деер он конок.
Оору улус карыгат,
Алдын ай-күн жарытпайт.

Кату, казыр оорунан
Акам турбаган орыннан.
Канча төрөгөн божогон,
Оорыырым деп бодобогон.

Једимдерге једедис,
Оны качан јенерис?
Јазып оны болбойдыс,
Јылдарын ас деп болјойдыс.

2001 ж.

Изү күннин чогына
Эдим изип терледим,
Жаштар жаабайт жайгыда,
Кайткан кудай бу дейдим.

Илья пророк күркүрөп,
Күкүрттү жаштар эм керек.
Көк тенгери тизире,
Жашты жаадып кизире.

Көлөткөдө серүүнденип,
Жүрөп күүндү мен тенип.
Атанарга арга керек,
Акчазы жок жондо түбек.

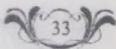
2001 ж.

Алтай жонум чегендү,
Аракы азар чурумду.
Аражанды аскылайт,
Айылчыга кысканбайт.

Озодон келген чүм-жангын
Жандап жүрөт, жакшызын!
Солун кижиге кур курчаар,
Чеген уруп, амзадар.

Амыр-энчүзин суражар,
Ак малдын эдиле азыраар.
Чөбөчөйдү чөгөдөп берер,
Кожондожып туттургызар.

Алтын күс жет келди,
Алтындалып жалбырады.

Терек бӯри телбиреп,
Жерге тўжўп тўгўлди.

Серўўнге кўўним сергиди,
Сезип бичидим ўлгерди.
Тайгалаар ла кўўним бар,
Једип болбос, канайдар?

Ўзўктўрдин јаражын!
Аспактардын сарызын!
Кажайып бараат кара бажым,
Каран кўптўйт менин јажым.

2001 ј.

* * *

Конок кондырбас дежет,
Салым сакытпас дежет.
Артып калар ак-јарык,
Санааркабайдым эм карын.

Јўрўмимди јўр койгом,
Алтан јашты аш калгам.
Эрлик келзе, тижине
Јудуруктаарым тўжимде.

Калганчы катап соғужып,
Алган болзом ол кайдар.
Ўлўмле каран тартыжып,
Болужатан сўнеем бар.

2001 ј.

* * *

Эр улустар јуулза,
Айдышканы секс эмей.
Сексте бар јаан туза,
Билимчизи Фрейд эмей.

Айыл тудуп журтаза,
Бала-барка табылар.
Эзирикте жууланза,
Эмеген-өбөгөн ыражар.

Эрке сөсти айдарыс,
Энебисти байлаарыс.
Эжибисти мактаарыс,
Эш жүрүмде бар — ырыс.

2001 j.

* * *

Көргөн кижиге Амазонканы,
Еек жыланды анаконданы.
Миссиссипиде жүскөн болзом,
Марк Твенге жолуккан болзом.

Марк Твен деп бичиичи,
Миссиссипини салла өдөөчи.
Онын бичиген романдарынын
Тилинин жаражын! Кайкап каларын.

Жиит болзом тениир эдим,
Антарктидага жедер эдим...
Соок бежен градусты ашкан,
Амундсен женип чыдашкан.

2001 j.

* * *

Түниле бүгүн уйуктабадым.
Жүзүн санаага туйуктаттым.
Айса болзо мен жайалта жок поэт?
Айса өлөр өйлөрүм жууктап келеет?

Бүгүн меге 60 жаш...
Эх, кайда меним жиит өйлөрүм?

Айса менин жүрегим таш?
Лок, эмди де мен үлгердин одын
Чагылтып ийерим.

Таш жүректүлөр, ташталыгар туура!
Тош жүректүлөрдүн жүреги кайылзын.
А менин жүрегим жада-тура
Чын поэттин жүреги деп айдылзын.

5.11.1999 ж.

* * *

Поэттин жүрүми өлүмнөн бийик.
Айткан сөстөри жүрекке тийип,
Албаты-жонды кеендикле сугарат,
Калапту ийдези тартыжуга кычырат.

Алтайым, албатым, ас жоным,
Слердин изигерде менин жолым.
Ич кеберигер менин жүрегимде,
Санаа-салымаар менин жүрүмимде.

Ак-жарыктан жылыярыс па?
Тартыжуда туружып жыгыларыс па?
Онызын жаңыс ла ой билер.
Жүрүмде жонымды кудай корып килеер.

2002 ж.

* * *

Поэзия — ол кеендик тала,
Оны сезип, жүрексиреп, кала.
Жаан, бийик санаага једин.
Аргымак атты ээртеп мин.

Поэзия деген сөстин учурын
Ондо ойгор поэттерди кычырып.
Жаркынду сөстөр, жараш күү...
Жажына ого сүүш түү.

Өзөк-тынын үзүлгөнче бичин,
Аражан ашты астанг ичип.
Кеендикти жажына кереестеп жүр,
Ичи күйгенди ырада сүр.

2002 j.

* * *

Көп кайа көрбө, ийделү поэт,
Кайда да аргымак сеге киштейт.
Алтай сууларыс аржанду эт,
Jүрегиме ак сүмердин айдынгы жетпейт.

Бийик кырларда күүк үнин тындаарыс.
Бириккен жолыста эрjине бар ба?
Албатынын жолынан ырысты табарыс.
Азып жүрген амыргы бар ба?

Ару кеберимди ача тартарым,
Азыйгы ачулар керек жок меге.
Амыргыны узада, узада тартарым
Америкага жетире угулар эттире.

1972 j.

* * *

Уйкунан ойгондым мен эрте,
Тыңгыскыган үлгер жүректе.
Каламды алып бичиндим,
Мен поэт деп билиндим.

Уйгаштыру бойы табылат,
Үлгерликке жүрегим жымырайт.
Шымыранганым — алтай сөс,
Карамдаганым — кара көс.

Ак чаазын да бааланды,
Бичикти канайып чыгарар?..

Алтай тилге баланды
Кичееп үретсен, чырмайар.

2001 ж.

* * *

Кару жоным, албатым,
Ачу ашка баш сукпагар!
Амзабагар деп айтпазым,
Сурайдым, өткүре ичпегер!

Комерсанттар астамчы,
Корондойт жонды килебей.
Жамылуларга жалканчып,
Карманды кактайт иштебей.

Алтай жоным, анайтпагар,
Канайып түрөп бараадыгар?
Спирт сатканды байгызып,
Амадугарды артатпагар.

2001 ж.

* * *

Уурчы улус жонысты
Жоксырадып барат па?
Анду-кушту Алтайысты
Бөрүлөр бийлеп кырат па?

Кандый кату ой келген,
Санааркайдым караннан.
Бөрү жибезе, ууры жиген,
Кандый жаан кызалан!

Капитализм деп кату жаң...
Жакшызы ла билдирбейт.
Демократияны ундызан,
Жедим болбос деп килейт.

2001 ж.

* * *

Тербезен, баскын көптөди,
Сүрүлдө казынып жүргүлейт.
Кудай жаман не көрди?
Башчыларыс керектебейт.

Бомж деп јошкын улустар
Болуш бир де сурабайт.
Торолоп жүрген кижини
Кемибис те килебейт.

Алтай-кудай, албатым
Азып барат јолынан.
Бомжты жаман көрбөзим,
Шилини блаажат колымнан.

2001 ж.

* * *

Киш кабакту, киш бөрүктү
Кандый јараш келинек!
Элик бычкак өдүктү,
Кееркемјилү, кемзинчек.

Бөрүгимди мен уштыдым,
Колын окчоп уткыдым.
— Јакшылар ба? — дедим,
Јажытту санаазын сестим.

Ижи онын үредүчи,
Айыл-јуртында күндүчи.
Кебери жүрегиме кереес,
Оны тооп, ондо, сес.

* * *

Јажыл бүрлү јараш јай
Јаантайын болзо чы.

Лаш тужымдый жаңарым
Жаңыланган болзо чы.

Ырысты, түбекти көп көргөм
Эмчи болуп иштейле.
Ўлгерчи болуп көөрөгөм
Ўлгер, туују чүмдейле.

Карып та отурзам, каламды
Ычкынбазым колымнан.
Айдарым улуска санаамды,
Кыйбазым амаду жолынан.

2001 ж.

* * *

Эмчиликтин эжигин
Ачпас болзом кайдарым.
Карып отурган эжимди
Лобол басса, канайдарым?

Уколдордын ачузын,
Жалмаштарым сыстады.
Эмчилердин жаражын!
Жүрегимди сүүш кыстады.

Ак халатты качан да
Акту бойым кий жүргөм.
Оору-жоболды жазала,
Улустын салымын көп көргөм.

2001 ж.

* * *

Казак Исак нөкөрим
Жүрүмнен ырады, ыйладым.
Кунугып мен жүредим,
Эмди кемле андаарым?

Топчин Лаас деп нөкөрүм
Торт карыды, санаарым.
Эликтерди агыртып,
Эмеш санаамды жарыдарым.

Балыкчы да нөкөрлөр
Улаганда бар эмей.
Балык тудуп көөрөгөн
Сартак Юраны санан жүрбей.

2001 ж.

* * *

Эжим мени арбады:
«Не төктин сен арбаны?
Талкан эдип ийеле,
Чай казандап ичерге».

Каймакту чай амтаңду,
Калаштап ичсенг, макалу.
Койу сүттин куруды
Аштаган кижиге ток турды.

Аарчылу саржуны санадым,
Амзаарга капшай жанадым.
Лиген кижиге картаны,
Артып калар амтаны.

2001 ж.

* * *

Атту-чуулу Санаанын
Уулдары кандый жүрөт не?
Үлгер чүмдегем сананып,
Үстүгиш күүним жүректе.

Алты уулды чыдаткан
Энези эптү жүрөт не?

Балдарынын балдарын
Кичееп ырызын көрөт не?

Балыктуулудын улузы
Байып жакшы журтайт не?
Совет жан ыраарда,
Санааны санап турат не?

2001 ж.

МАДЫШЕВ ПЕТР СЕМЕНОВИЧКЕ

Эх, Петр Семенович,
Эзен жүрзегер кайдар!
Мадышепти Балыкчыда
Бастыра улус тооп, мактаар.

Кандый кару кижиге эт,
Жүрүмнөн эрте жүре берт.
Алты баланын ырызын
Жетире көрбөгөн, ачузын!

Балыкчыга барала,
Жолыккан болзом кайдарым.
Балдарынын балдарына
Туштаарга, байла, барарым.

2001 ж.

* * *

Орузы жаан карганак
Ойто жанар деп айдат.
Рай толыгына барала,
Ырысту жүрзе ол кайдат.

Же мен өлзөм, байла,
Адоко дөөн барарым.
Улусты жаскан деп айтса,
Эдемде эптү жүрерим.

Тирү жүрзе кижн айла
Кандый ла салымду болотон эмтир.
Кудай жайаарда кижини, байла,
Иштен ырыс тапсын дептир.

2001 ж.

* * *

Эртен, сонзун олүм келзе,
Атана берерим адөкө дөөн.
Эрлик бий каткырып ийзе,
Качып болорым ба рай дөөн?

Эрлик бий эдимди каарып,
Кыйнагай не жажына?
Айса кудай адаанымды алып,
Апарар жажыл садына?

Адам ла Ева жүрген садта
Жажына жай, сүүш жок.
Жок, мен барбазым Эдемге —
Сүүш жокко жүрүм соок.

2001 ж.

* * *

Ак жангы Алтайга
Быжулап салган болзобыс.
Буркан деп агару кудайга
Бажырып жүрзеес, жоголбозыс.

Алтай-кудайга амадап,
Албаты-жоным селенирейт.
Библияга бажырып,
Бирлик күүни сезилбейт.

Бүдедим бе кудайга?
Онызын бойым да билбейдим.

Өлөлө тирилген Христоско
Бажырып мен жүрбейдим.

2001 j.

* * *

Алтайымнын жаражын!
Ажуга чыгып кайкадым.
Монкү тошту Кадын-Бажы,
Сени жүрегимде жайкайдым.

Курбустан кыстары эжинген
Сүттий көлди амзайдым.
Алтайдын ээзи эпсинген
Алтайымды көрүп алкайдым.

Алтай жердин ажузына
Жажына бажырып жүредим.
Аржан сууларынын татузын!
Байлап ичип, сергейдим.

2001 j.

* * *

Бир күн бичиичи Күүгейдин
Арба деп атту үйи качкан.
Жети балазын таштайла,
Өскө өбөгөннин эжигин ачкан.

Арба канайткан, нени сананган?
Балдарын жеерип, бажыла баскан.
Күүгей ойто ло өскүзиреп арткан,
Жүрүмнин жолунан жүреги аскан.

Оогош балдарын кем кодүрер?
Өй энези Мариша көрүжер.
Өскүзиреген балдар өрө өзөр,
Адазын санап, жүрүмди өдөр.

2001 j.

Јүрегимди курт кемирет,
Карузып ого мен не бүткөм?
Кабактарым түүлип жемирилет,
Ол меге јакшы нени эткен?

Бүдүнкей болуп бүткөм ле не,
Ол менин адымды көдүрбеди.
Кары кижин ондой ла не,
Карузыжым күйүп ле калды.

Ады јарлу үлгерчи эди,
Јайаан ижимди керектебеди.
Нөкөр десе нөкөр эмес,
Каран санаазын сескен эмес.

2001 ј.

Күн айазып каанжыды,
Күүктер эдип каткырды.
Ургун јаштар өдө берди,
Өлөн чабар ой келди.

Кылга удабас суурылар,
Саанакка күүктер карылар.
Кејирин олардын јуу тудар,
Күүк эдип болбой учар.

Өскө куштын уйазына
Јымырткалайла уча берер.
Энезибес ол балазына,
Азатпайын азырабай јүрер.

2001 ј.

* * *

Александр Дюманын адын
«Ұч мушкетер» кодүрген.
Дартаньяннын талантын!
Дуэльде женишип көкиген.

Көп буудакты өдөлө,
Ұч мушкетер өлбөгөн.
Женүлерге женил жеделе,
Нөкөрлөр болуп көөрөгөн.

Ришелье деп кардинал,
Ұч нажынын адаанын ал.
Людовик деп корольдын
Францияда магы тын.

* * *

Юлий Цезарьдын алган эжи
Коптон бийик деп кем айткан?
Клеопатрага бүтпес дежип,
Улус жамандап канайткан?

Өштүлери бычакту жуулып,
Цезарьды шыркалап өштөгөн.
Цезарьды Брут деп уулы
Бычактап быжу өлтүрген.

Жуучыл Цезарьдын жүрими
Кенейте онойып үзүлген.
Жууларда женген жедими
Историяда бичилген.

2001 j.

* * *

Сүүш керегинде кино көрүп,
Энелү-уулду тым отурган.

Жажыды жок сексти сезип,
Энези чыгара жүгүргөн.

Бажым, бажым, бажым — дейт,
Торт ло сыстап оорыйт — дейт.
Уулына да эби жок,
Ондый «искусствоны» кудай сок!

Күнбадыштын быяры
Торт эфирди эзледи.
Бала-баркага да жаман,
Куўнди карартат ол каран.

2001 ж.

* * *

«Мен ай» — деп кыс айткан,
Онойып айдып ол кайткан?
Айдый жараш кеберин
Көргөм мен, билерим.

«Мен ай» — деп кыс айткан,
Ого бүдүп мен кайткам?
Jүрегимди ол апарган,
Сүүжимди ол жарыткан.

«Мен ай» — деп кыс айткан,
Ого бүдүп мен кайткам?
Онын кеендик кеберин
Жажына сүүп жүрерим.

2001 ж.

УЙКУМ КЕЛБЕЙТ

Уйкум келбейт, уйкум келбейт,
Уйкум келбейт, канайдар?
Санаалар күйбүрейт, санаалар күйбүрейт,
Санаалар күйбүрейт, кайкадар.

Ўлгерлер бичип, ўлгерлер бичип,
Ўлгерлер бичип, сыйлаарым.
Жүрүмим сананып, жүрүмим сананып,
Жүрүмим сананып, кунугарым.

Таң алдында, таң алдында,
Таң алдында эмдер ичерим.
Кызыл тыным, кызыл тыным
Ўзүлгенче ўлгер кичеерим.

* * *

Каин ле Абель карындаштар
Кару бойы өлүшкен беде?
Иудада жаман кылык бар,
Христосты ол саткан эди.

Библияны кычырзан,
Билип нени ле аларын.
Жүрүминди кудайга учурлазан,
Монах болуп каларын.

Кудайга бүтсен, өлзөн дө
Ол жерде ырысту жүрерин.
Жараш кысты көрзөн дө,
Жүрүмде оны сүүбезин.

2001 ж.

* * *

Улаганнын ажусын
Орус, алтай байлаган.
Ыраак жок мөнкү туузы
Мөштөри шуулап кайлаган.

Анчада ла көөликтүлөр
Ажуда токтоп амыраган.
Түбекти кыйарым деп олор
Ичинде иженип сананган.

Кем де кыйра буулаган,
Кезиги аражан ууртаган.
Түнде оттор суркураган,
Анда ыраакта Улаган.

2001 j.

* * *

Баш врач та болуп иштегем,
Аракыны ол тушта ичпегем.
Жаны эмчилик те туткам,
Николай Штанаков болушкан.

Бир жыл жаңыскан албадангам,
Арбанакова кала тоён көчкөн.
Ўлгерлер бичиирин ундыгам,
Жүрегимде от өчкөн.

Кезикте мен жастыргам...
Бертикти де жас тургам.
Же мен нени этпегем?
Жүрүм мени үреткен.

2001 j.

* * *

Клеопатра ла Антонионун
Сүүжин кайкап угарын.
Олорды көрүп кинонон
Торт жылбиркеп каларын.

Андый сүүштү улустар
Түүкиде ас эмей.
Джюльеттадый кыстар
Жүрүмде барын бил жүрбей.

Шекспирдий бичиичилер
Чүмдемелде жокко жуук.

Көпти көргөн, көпти билер
Бичиичинин жүрегинде кунук.

2001 ж.

* * *

«Ай да Пушкин! Ай да сукин сын!»
Пушкиннин ойноп айтканы чын.
Ойгор болгонын ол бичиген,
Оморкоп јединге јединген.

Тан эртен күскүнен көрүнген,
— Јакшы ба, кижикийик! — деп
айдынган.

«Онегинди» бичип көөрөгөн,
Оны бождоып, јаан тынган.

Туујыларын, үлгерлерин телекей
Кычырып, ичинде сүүнгей.
Магы астабас, түгенбес
Пушкинди кычырып не жүрбес?

2001 ж.

* * *

Соок кышкы бу түнде
Содойо јангыскан отурым.
Үлгерлер чүмдеп күнүн ле
Јүрүмнен нени сакыйдым?

Мун кеберлү жүрүмнен
Мууканып сакыыр неме јок.
Карузып жүрген нөкөрин
Санаазы кандый аайы јок.

Соок кыштар өткөй лө,
Сок јаныскан эмезим.
Јаскы чечектер өскөй лө,
Јакшы күүнди өчүрбезим.

Навои деп ўлгерчини
Кычырып бис жүргенис.
Улуска поэзия ўлеечини
Эт-жүректен сүүгенис.

Саади деп поэтти
Есенин эптү айткан эди.
Есенинле экү ойгорлор,
Кычырзанг, жүрек ойгонор.

Омар Хаям деп ўлгерчини
Ак-жарыкта ончозы билген.
Жебрен поэт аракыдап,
Бажыарар кебизин садып ичкен.

2001 ж.

Күн өткөнин сеспейдим,
Кемди де сөслө кеспейдим.
Жүрүмимди ўлгерлейдим,
Санаамды айдып ўлейдим.

Салым керекпет сакыгай,
Жүрегим оорып сыстагай.
Нитроглицерин менде бар,
Тизерцин де табылар.

Тоқынадар да эмдү мен,
Ажанарга да бош жок тен.
Бойымды бойым эмдейдим,
Врач болгоным ырыс дейдим.

2001 ж.

* * *

Балдарым бутка тур калды,
Бажым буурайып барады.
Билимнин докторы болды кызым,
Ончолоры омок ырызым.

Адагар ары талага
Атана берзе, ыйлашпагар.
Энегерди эмдеп, килеп,
Эжигерден ыратпагар.

Энегер эрке, слерге кару,
Ак санаазы астабас, ару.
Je мен, адагар, үлгерчи,
Jонго кеендик үлеечи.

2001 j.

* * *

Улаганда кару уулым бар,
Ижи кату, канайдар.
Jамандаган да кижиге бар,
Мактаган да улустар.

Эр кемине jет калган,
Уулым көп кычырган.
Телекейлик бичиичилерди
Тегине кычырып jүрүм деди.

Ачу ашты астанг амза,
Айса албатынга jедер тузанг.
Нөкөрлөринг сенинг көп,
Төрөгөндөринг байлу, төп.

2001 j.

* * *

Шыңырап жүрүмди өдөтөн болзом,
Шыралабай ла өлөтөн болзом.
Ырысты жүрүмде көргөм,
Тубекти де база көрүп жүргөм.

Салым сары турада
Сакыйт деп бичиген жокпом.
Сары ийтти ырада
Сүрерим бүгүн, жүрегимде жоткон.

Салымга санааркап жүргенче,
Салдым каткырып жүрбес пе?
Арајанды амзап ичеле,
Мөңкүликтин ажузын ашпас па?

* * *

Жүрегим менин ойгонды,
Жүрүм жеңил деп билдирет.
Озогызынан бери ойгортып,
Бичинер ле күүним келет.

Канча жылга уйуктаган
Жүрегимди санаа туйуктаган.
Каламды колымнан ычкынгам,
Бойыма бойым ачынгам.

Арајанды да амзагам,
Үлгер бичиирге амадагам.
Санаа келбеген, өзөгим куру,
Онойып жүрери күч туру.

2001 ж.

* * *

Ойгор поэттерди кычырып,
Салымын ондоп турадым.
Санаамды кезикте ычкынып,
Санааркап та каладым.

Улу бичиичинин романын
Кычырып учына жетпедим.
Бичиичи болуп адаанын
Алып жамандап айтпадым.

Кокырчы Кокышевтин учуры
Жылдар өдөрдө там жаанайт.
Ўлгерин онын кычырып,
Санаам менин торт жайнайт.

2001 ж.

* * *

Ой, амаду, амаду,
Сен жүректен камаанду.
Кезикте мен канатту,
Пегас деген тан атту.

Ўзениге тепсем ле,
Ўлгер келет санаама.
Ай канатту аргымак
Алкышту болдын салымга.

Аргымак минбеген баатыр
Баатыр болуп болор бо?
Жылдардын түбин ынаартып,
Албатынын амадузын айдар ба?

2001 ж.

Кош-Агашта төрөгөндөрүм
Төргө чыгарар айылдазам.
Жүдөзем, койды сой берер,
Аражан ашты амзазам.

Эртен тура кымысты
Эзиргенче ич аларым.
Айылчы болуп улусты
Айылдазам, амыранарым.

Чуйдын чөлин кечире
Ат мангыла өдөрүм.
Аржан суузын ичеле,
Амадап нөкөриме жедерим.

2001 ж.

Эңир ле кирзе, Укачин
Эмчиликте калангы.
Жаантайын сананганы —
Кайырлыктын жаланы.

Кыбыма кирип келеле,
Кып тартынбай отурат.
Акчаны алып береле,
Санаам каран кунугат.

Салымы уур нөкөрүм
Салдым жүрүмди ундыды.
Оны жаман көрбөзүм,
Санаага алдырып, уур тынды.

2001 ж.

* * *

Аксак күүлени көрөлө,
Жүрегим килеп ачыды.
Сол канады шыркалу,
Учуп болбос шыралу.

Алтай улус күүлени
Кудай куш деп айдатан.
Амтанду апагаш эдине болуп,
Мылтык уулап атпайтан.

Аң-куштарды байлаза,
Анда жаман бар беди?
Алтай жоныс анайтса,
Алтайга жаманы жетпес эди.

2001 ж.

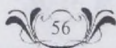
* * *

Jeеним болгон Бористин
Jерине једип мен кондым.
Оору-јоболго бастырган
Төрөгөндөриме туштадым.

Карман ака, Кара-Јыман
Оорузы јаанап шыралаган.
Өй кату, өй жаман,
Je олор эжимди айттырган.

Экү кирип келзегер,
Эттен берерис ле дежет.
Айтканы јакшы дезегер,
Марыш јене үзе сезет.

2001 ж.

* * *

Җылдыстарлу тўнди сўйїдим,
Олорды кўрўп шуўїдим.
Ыраакта жарыган галактикалар
Кўргўн кижини кайкадар.

Андромеда жылдыстарды
Ажыктап мен аладым.
Кардын Жолынан кўс албай
Каран кунугып каладым.

Кижинин жўрўми кандый кыска!
Кўрўдим тоозы жок жылдыска...
Орчыланды ажыктап сананза,
Оңдобозын — кижини коныс па?

2001 ж.

* * *

Ўтўктў лў казынып,
Ўкпўорип бис жўредис.
Бой-бойысла аңдыжып,
Ак-жарыкла ўдўдис.

Айдын-кўннин чогына
Амыр жўрзе кўрўдис.
Чочконын да богына
Уймалып бис жўредис.

Арыганча иштезин деп,
Албатыны кудай жайаган.
Терлеп курсагына жединзин деп,
Тегине ол айтпаган.

2001 ж.

Канча јашты јажаарым?
Качан јүрүмнен ыраарым?
Калганчы күним јет келзе,
Карыбай сөзимди айдарым.

Бала-баркам ыйлашса,
Балазак күүнимди ачарым.
Күүни кату улустан
Куучындашпай качарым.

Јаш тужымнын јалангы
Јажына онбос чечектү.
Ўлгерден мен калангы,
Өлзөм, улуска керектү.

2001 ј.

Туштаган улус кандый таныш!
Браакта јүрзем, санаамда јаныш.
Өскө ороонды көрөргө солун,
Албатызы аргалу, айы толун.

Јанып келзем, санаам амыр,
Казанда кайнайт канду јумур.
Угушканы солун-собур,
Көзи ачык көлдөр тымыр.

Ак мал эмди астап калган.
Эрјине адым ээрлү турган...
Јүректе үлгер тыгыскыган,
Ак чаазынга урулып калган.

2001 ј.

Чечен јерде јаан түбек,
Солунды угуп оорыйт жүрек.
Кенек улус ороондо көптөйт,
Јиит јуучылды шырка көстөйт.

Акчага болуп анаар барат,
Ырысту болзо, кадык јанат.
Амыр јонды чечен кырат,
Керектегени акча-манат.

Олјого киргенди кыйнап адат,
Кезигин божодып акча алат.
Ислам јангы јандайт па олор?
Амыр керек, адышпа, болор!

2001 ј.

Иш, иш, иш, иш... Бош јок, бош јок.
Кандый жүрүн? Кем јок, кем јок.
Оору-јобол, јазыл, ондол,
Јолыккан болуп ары ла бол.

Күннинг аайы коомой, күйгек,
Күнүн ле угуп комыдап жүреек.
Јааш јааза өлөң өзөр,
Түжүм болуп аш та бүдер.

Аш бүтсе, ток болорыс,
Аштап-суузабай амыр конорыс.
Мал-ажыс ла өлөңдү турзын,
Албаты-јоныс аргалу јатсын.

2001 ј.

* * *

Күпчегенде бололо,
Күүним менин жарып калт.
Улагаңда коңоло,
Көксим менин кенип калт.

Өскөн јеримнин улузы
Өзөгимди ачытты.
Улагаңда ырызым
Јүрегиме јол ачты.

Сүүген јерим Ұлегем
Сагыжымнан торт чыкпайт.
Иштеген јерим Улаган
Јажын-чакка ундылбайт.

2001 j.

* * *

Путин деп президент көдүрер бе ороонды?
Санаазы терен амадулу кижн.
Президентке көстөднс катап ла оны,
Карулу эмей амыры јок ижн.

Ичкери апарыгар ла президент, ороонды,
Астадын јоголтыгар ла орооныста террорды.
Чечен јеринде јуу-чак токтоды,
Албатызынын көзнде амадунын оды.

Орооныстын амырын корыгар ла, президент,
Амадаган санаагарга јединигер ле, президент.
Ол тушта адыгарды албаты көдүрер,
Јаранган јүрүм сүгүндирер, көкүдер.

2004 j.

Кату-Жарыктын ажусы
Кандый кайыр, кандый кату!
Чолушман тайганын туузы,
Түжүп болбос таң атту.

Кайыр түжүш, эбирчиктер.
Карын, жол жазалган дежер.
Балыкчы, Көө деп журттар бар,
Албатызы амыр ла журтагар.

Ухановтор жолды жазаган,
Алтайдын жамылары жуулган.
Байрамдаган, кайралдаган,
Албаты жеңил тын калган.

2001 ж.

Сөстөрди мен элгегем,
Тилимле курчыда эгегем.
Эпиграммалар бичигем,
Бойымды бойым өчөгөм.

Сөстин учурын билерим,
Чебер тузаланып жүрерим.
Тилим ле бар деп айтпазым,
Тилле өлтүрө атпазым.

Сөстөр көксимде көйлөгөн,
Кезиги жеерип ойлогон.
Аргымакты үйгендегем,
Адым чыгып чүмдегем.

2001 ж.

Сыйным Нинага

Жиилектердин көбизин!
Баскан кижиге тайкылар.
Мени терзин, мени көрзин
Деп тургандый кызарар.

Көргөн болзон, жаанын!
Кыстар болзо жаагын
Кызарта жиилекке будуп алар,
Кайа көрүп, тартынып жанар.

Жиилектер божотпой тургандый,
Там ла көптөп көрүнер.
Эдекке де терип алгадый,
Чокчойгон көнөктөн төгүлөр.

2001 ж.

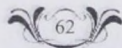
Акам Жозлайга

Акамла кожо кузуктаганым,
Акам мөштөн жыгылган.
Быдак сайган жерди танганым,
Карын, буды сынбаган.

Бир куш өткөнгөн: «Жоо-жоо-жоо» — деп,
Тангырыста эткен: «Тын-тын-тын» — деп.
Кушты угуп каткырганым,
Күүнибисти жарытканым.

Аксак куру жанганым,
Айлыбыска жедип айтканым.
Сыйным угуп жоологон,
Бис экүни ондогон.

2001 ж.

* * *

Кара-Тытта кузуктап мен аскам,
Жердин аайын таппай баскам.
Айунын богын таныгам,
Коркышту ла коркыгам.

Түн кирерде, өзөккө түшкөм,
Күйгөн тыттын көндөйине киргөм.
Көзимди жумуп уйуктагам,
Ичимде каран туйуксынгам.

Кенейте кижинин үни угулган,
Күн тийип, таң жарыган.
Көрзөм, атту улус турган,
Мени килеп учкаштырган.

2001 ж.

* * *

Жүрүмимди сонуркап,
Кычырар кижини кычыргай ла.
Поэзия жок деп айдыксап,
Үлгерчилер кычыгай ла.
Олордын жүрүмин билерим,
Литинститутта үренген.
Кезигин мактап жүрөрим,
Жакшы үлгерлер чүмдеген.

Лермонтов, Пушкин, Есенинди
Үлгерлер чүмдөөргө кем үрөткөн?
Озогы ойгор поэттерди
Кемигер үредү жок деген?

2001 ж.

* * *

Мен карган какай,
Чынын айтса, акалай.
Жииттерди баалайдым,
Балам ла деп айдадым.

Кезиктери кейигип,
Каткырышса угадым.
Jүрүмде озор эригип,
Аракы ичсе, кунугадым.

Жииттерге мен кару,
Көргөн көзи ап-ару.
Озор меге агару,
Албатыда адаанду.

2001 j.

* * *

— Эки күнге алган эмеген
Эр жажына бол калды.
Кокышев онойдо айткан деген,
Jүрүмненг эрте ырады.

Эмегени, байла, килебеген,
Улу поэт деп кичеебеген.
Кокышев ичип жүретен,
Эригерин билбейтен.

Ол алтай жоннынг кереези,
Jүргенис ончобыс оны сезип.
Каткымчылу үлгерлерин
Калыктынг кереестеп жүргенин!

2001 j.

* * *

Кокышевтын анекдотторын
Айдала, амырап отурдым.
Алтай јоннын кожонын
Каран тындап тымыдым.

Анекдотты айт ла дежет,
Ўлгерлерди кычыр ла дежет.
Улустар угуп каткырыжат,
Кандый солун деп айдыжат.

Сан ла башка эмтир — дейт,
Укачин керегинде айт ла — дейт.
Оосторын ачып уккулайт,
Каткырып ла тургулайт.

2002 ј.

* * *

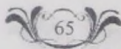
Ш. Наташага

Наташа, Наташа, сени санап,
Сүүштен мен серибейдим.
Энир ле кирзе, сеге амадап,
Ырысту јүр деп күүнзейдим.

Сен кандый керсү, јалакай!
Кеберин кеендик јаражай.
Ўлгеримди сен кычырып шинде.
Карузырын ба каран ичинде?

Јүрегимде эмди токынал јок,
Көксимде јаантайын сенин кеберин.
Өзөгимди өртөп өтти от,
Јаңыс ла сен јазып билерин.

2002 ј., кичү изү ай

Куркун канадын суй салып,
Неге кунуктын Эрежей?
Калангыда курчып, тыгып,
Каткырып жүрөөк, Эрежей.

Үлгерлерди, романды
Үзе бичиик, Эрежей.
Лаш тужысты сананып,
Жарлангажаак, Эрежей.

Кабак аракыны калт эттирип,
Кару жүрөөк, Эрежей.
Эртезинде баш жазып,
Эрикпейли, Эрежей!

2005 j.

Чике-Таманга жас келди.
Чечектеп жүрер кууним бар.
Коктин жыды эзинделди,
Санаам анда, канайдар?

Коктамандар меесте
Кобу жараш жайылган.
Оскон, сүүген жеримде
Озоктор жажарып жаранган.

Чике-Таманга жас...
Барып жериме анданадым.
Орык жолдорды керип бас...
Ойгортып ончозын сананадым.

2002 j.

* * *

Суркашев жаан жайалталу поэт деп,
Айткан сөстөргө бүтпей турадым.
Макты угуп, ичимде сүгүнип,
Жайаан ижимди бескеге саладым.

Жакшы үлгерлер бар эмтир,
Тууларыды улус жарадып кычырат.
Кеендик үлгерлер бичиген дежиң,
Жиит үйелер жылбүзүн жетирет.

Алтай литератураны шиндеген улустан
Жакшы сөсти угуп ла турадым.
Же кезикте улуска, бойыма бүтпей,
Акту бойым аланзып каладым.

2005 ж.

* * *

Эмди де жүрерим, эмди де ичерим,
Кеендикти эзеп, кечүлөр кечерим.
Айларды алтаарым, жылдарды көрөрүм,
Албатымды мактап, ойлорди өдөрүм.

Коногым келзе, кожондоп ыраарым,
Жонымнын күүнине томылып каларым.
Оорып-жобозом, онтобой жүрерим,
Үлгерлер чүмдеп, ырыска келерим.

Бала-баркамды баалап килеерим,
Сын-арказын сыймап ийерим.
Окчоп ийеле, сөзимди айдарым,
Эжиме карузып, эшсинип базарым.

2001 ж.

* * *

Карындажым барза, санаарым мен,
Өлүми келзе, кунугарым мен.
Канча жылга карыгып сананган,
Кара жангыс балазын карамдаган.

Балазынын балазы энезип сүгүнөт,
Столдын алдыла каткырып жүгүрөт.
Адазы бар да, адаанду болбой,
Энези эзен де, эркелеп конбой.

Конгыр, Кожон карып калды,
Кылык акам табак салды.
Үлгер, туујыны бичи ле дейт,
Эзен жүрзе, айылда ла дейт.

2001 ж.

* * *

Салымды сананбай салдым ла жүр,
Өлүмге өлтүртпей өлбөй лө жүр.
Ак-жарыкта амадап санан,
Жүрүмди жүрүп карыкпа каран.

Алтай арајанды амзап ичерим,
Алтай јонимнын тоомјызын билерим.
Балдарым менин өссин көптөп,
Көрсөм кайдар ырызын јөптөп.

Күйүүм меним ырабаза кайдат,
Акту бойыма карузыза кайдат.
Меге једижет онын болужы,
Москвага једерим кол тудужып.

2001 ж.

* * *

Јүрбезим мен жүрүмди шоктоп,
Јүрерим мен сүүшти жоктоп.
Баратан таламда сайылат солонгы,
Оңдо угулат албатым кожоңы.

Кару жоным жайанап алгай,
Жай ла келзе, тайгалап албай.
Жүрүм кату деп комыдабагар,
Өскө жонго колынбагар.

Акту бойыма тилим кереес,
Түбек жууктайт, озолодо ло сес.
Алтай жонымды корып алайын,
Кереес сөзимди айдып салайын.

2001 ж.

* * *

Өлүп калзас, тегериде
Эки жылдыс болорыс.
Тегеринен телекейге
Текши ширтеп турарыс.

Түнде жерди айкап,
Түженип бис күйерис.
Ак-жарыкта жүрүмди
Аржаннан бис билерис.

Орчыланнын түбинен
Омок слерге көрөрис.
Тегеринен мызылдап,
Ырысту жүр деп айдарыс.

2005 ж.

Акту бойымды жылдыстар кычырат.
Орчыланнын түби дөөн кометадый учадым.
Кем де жүрүмде ырызын ычкынат,
А мен дезе өскө планетага качадым.

Эне жерим, эзен болзын, эбирип ойто
келбезим,
Амадуга жетпезем, учушта мен өлөрим.
Кем де мени жүрүмде астыкты деп килебезин.
Өлүп те калзам, ундылбай адым артар,
билерим.

Жакшы болзын, эне жер, эзен бе, орчылан!
Өскө планетага жет алзам, уткуур мени өскө
тан.

Эне жерге жаныксап, ыйлазам да бойымда
Энем ле эжимнин жүругу экилези колымда.

2002 ж.

КӨЧҮРИШТЕР

Сергей Есенин

ПЕРСИЯНЫҢ КҮҮЛЕРИ

* * *

Өзөгимде шыркамнын сызы жылыыйп,
Эзирик эдиреш жүрегимди челдебейт.
Тегераннын чанкыр чечектерин сананып,
Чайханада санаалар кыйнабай эмдейт.

Чайхананын ээзи тегерик ийиндү.
Орус кижиге чайханазы жаразын деп,
Кабак аракы ла кызылды ундызын деп,
Мени кызыл чайыла күндүлеер күүндү.

Күндүле ээзи, је тын мактанба ла,
Сенин садында көп розалар чечектейт.
Кара чадразын кыс ача тартала,
Тегин калас эмес көстөриле имдейт.

Бис Россияда кыстарды жаскыда
Ийт чилеп тутпайдыс кынжыда.
Эркелешти, окчошты акча жогынан үренедис,
Кылышту согушпай, сүмеленбей жүредис...

Je ол кыска сынынын кыймыгы учун,
Кебери онын тандакка түнгей учун,
Men Хороссаннан экелген арчуул сыйлаарым,
Ширазтан экелген кебисти сыйлаарым.

Сен меге, ээзи, койу чайдан урарын.
Men сеге жажына төгүн неме айтпазым.
Айткан сөзиме мен бүгүн турарым,
Сенин учун каруузына туруп болбозым.

Сен көрбө эжик жаар улай ла.
Садта өткүүл бар деп мен билерим түнгей ле.

Ача тартып ийеле кара чадрозын,
Кыс көзиле туйкайын имдегени чын.

* * *

Мен бүгүн сатпачынан сурайын,
Нени аларым жарым туманла салкой береле?
Канайып мен кеендик Лалага айдайын,
«Сүүдим» деп сөсти персид тилле?

Мен бүгүн сатпачынан сурайын
Эзиннен жеңил, Ваннын суузынан араай.
Канайып мен кеендик Лалага айдайын,
«Окчош» деп сөсти кыскарта, жалакай?

А база мен сатпачынан сурайын
Јүрегимде жалтанышты жажырып терен.
Канайып мен кеендик Лалага айдайын,
Канайып айдайын ол «менин» деп сөсти.

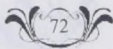
Сатпачы кыскарта каруузын берди меге:
Сүүш керегинде сөслө айтпай јат.
Сүүштин көстөри яхонттый күйет күнге,
Сүүген кижии үшкүрижин жажырат.

Окчоштын ады јок болот.
Окчош эриндерде тату кайылып јоголот.
Окчош межикте бичиген бичик эмес.
Кызыл розадый окчошты кем билбес.

Сүүшти колына алынбас дежет,
Оныла ырысту болот, түбекке түжет.
«Сен менин» деп јангыс ла колдор ајдат.
Сүүген колдор чадраны ача тартат.

* * *

Шаганэ, сен менин Шаганэм!
Мен түндүк таланан келген учун ондый ба,

Ак чөлдөр керегинде айдайын деп сеге.
Толкуланган эди арыш айдында,
Шаганэ, сен менин Шаганэм.

Мен түндүк таланан келген учун ондый ба,
Анда ай жүс катап жаан деп көрүнер.
Шираз деп өзök кандый да жараш болзо,
Ол Рязаньнын чөлдөринен артык эмес деп
билдирер,
Мен түндүк таланан келген учун ондый ба.

Мен сеге чөлдөр керегинде айдарга белең.
Бу чачымнын өнин мен арыштан алгам.
Күүнүн бар болзо чачымды сабарына
толгозон,
Меге бир де ачу эмес, ондозон,
Мен сеге чөлдөр керегинде айдарга белең.

Толкуланган эди арыш айдында,
Быыраш чачтарымнан бойын аайла, ондо.
Көөркийим, кокырла, күлүмзирен, кожондо,
Je жаңыс ла санаамды күйбүредип ойгоспо.
Толкуланган эди арыш айдында.

Шаганэ, сен менин Шаганэм.
Анда бир кыс бар түндүк талада.
Ол сеге коркышту кеберлеш санаамда
Айса болзо, ол мени сананат...
Шаганэ, сен менин Шаганэм.

* * *

Сен айткан Саади
Кыстарды жаңыс ла төжине окчогон.
Кудайга баш, эмеш сакы,
Үренип аларым качан бир.

Сен кожондогон Ефраттын арјанда
Розалар кыстардан жараш деп,
Мен бай болзом санаамда
Өскө кожон чүмдеерим эптеп.

Мен розаларды кезеле,
Эт-жүректен сүгүнерим.
Шаганзге сыйлап береле,
Ого карузып жүрерим.

Кыйнаба мени күүниңле.
Күүним сенде күнүң ле.
Поэт болуп бүткөмде,
Окчожым да ондый не.

* * *

Мен Босфордо болбогом качан да,
Ол керегинде сен мени сураба.
Мен сениң көзинде талайды көргөм,
Оңдо чанкыр от жалбырап күйген.

Мен караванла жүрбегем Багдад жаар,
Торко ло килиңди мен тартпагам анаар.
Жараш сыныңла үстиме энгилзен,
Мени эки тизенге отургызып амыратсан.

Мен сени канча ла суразам,
Сен мени керектебей жүрерин.
Ыраак талада Россия деп ороондо
Мен атту-чуулу поэт деп ондо.

Өзөгимде мениң шыңгырайт тальянка,
Ийттин уружи угулат айдында.
Күүнин келбейт пе айса персиянка,
Ыраак чанкыр таланы жылбиркеп көрөргө.

Эрикчелге бастырып бу деен келбегем мен.
Көзиме көрүнбей мени кычырдын сен.
Сен меге торт ло куу ошкош болорын,
Орой тутты мени эки канаттый колдорун.

Мен удаган бедирегем амыр салымды.
Жамандап айтпагам өткөн жүрүмди.
Куучындап берзен меге соныркап санаанды
Нени-нени айтсан, ороонунг керегинде
күүниңди.

Өзөгимде тальянканын кунукчылын базып,
Мени солун кеберинге кыйнап суразан.
Ыраак тундукте кысты сананып, азып,
Мен онтоп эрикпейин, сананбайын, болушсан.

Мен Босфордо болбогон до болзом,
Оны сеге сананып таап берер эдим.
Косторин сенин талайга туней деп бодолзо,
Чанкыр отло жалбыштанып куйе бергедий.

* * *

Алтындалган таланын эниргери оды,
Розалар жалаңда араайын кыймыктайт.
Кожондоп берзен, кооркийим, кожонды,
Хаям кожондогон оны тымыкта.
Розалар жалаңда араайын кыймыктайт.

Тагдакталат Шираз айдын чогына
Тенериде тымык койу жылдыстар.
Меге жарабайт Персия деп ороондо
Чадрала боктонот келиндер ле кыстар,
Тагдакталат Шираз айдын чогына.

Айса омор жылуга тымыш,
Куулыдый эдин коргуспеске боктогон.
Кооркийине омордын суужу тынып,
Кунге куйбеске юстерин колотколөгон.
Куулыдый эдин коргуспеске боктогон.

Кооркийегим, чадраны юрегинге жуутпа,
Айткан состоримди сен, калак, ундыба.
Бистин юрумис тегин де кыска,
Ырысты юрумде ас кородис, кунукпа,
Айткан состоримди сен, калак, ундыба.

Керек дезе бастыра жараш эмес улустар
Ырыстан бойынын улүзин табар.
Онын учун кеендик кеберди,
Уйатту деп телекейден жажыарга жарабас.
Аржаннан ар-бүткен берген кеберди.

Розалар јаланда араайын јайканат,
Јүрегим өскө ороонды түженет.
Хаям качан да чүмдебеген үлгерди
Мен сеге бойым кожондойын иженип,
Розалар јаланда араайын јайканат.

* * *

Кей ап-ару ла көпөгөш,
Койу чечектер ортозыла бараадым.
Чанкыр тала јаар ууланган кижиде,
Сен куба чөлгө једип болбозын.
Кей ап-ару ла көпөгөш.

Садка түней бүкле бараадын,
Сад чечектейт кийик ар-бүткендий.
Сен тудунып болбой,
Гвоздикаларга јабыс энилип турадын
Садка түней бүкле бараадын.

Шымыраш па, шылыраш па, шылырт па,
Саадинын кожонгындый шыранкай...
Чүрче ле көзине көрүнер алтын ай,
Јаражы онын көксинге эбелер,
Саадинын кожонгындый шыранкай.

Јаражайдын үни томылып угулар,
Араайын Гассаннын флейтазындый угулар.
Сындарынан тын кучакташкан улуска,
Шимирт те јок, жылырту да јок,
Јангыс ла Гассаннын флейтазындый угулар.

Шак мынайып күүнине јединер
Јолдо арыган бастыра улустар.
Јараш јытанган салкын-эзинди
Мен кургак эрдимле јакшызынып ичедим
Јараш јытанган салкын-эзинди.

Айдын соок алтын чогы
 Олеандр ла левкойдын жараш жыды.
 Токынаалу базып жүрерге жакшы,
 Чанкыр ла жайым амыр ороондо.

Ыраакта, ыраакта ондо Багдад,
 Кайда Шахразада кожондогон ло жүрген.
 Же эмди ого не де керек жок дешкен.
 Эмди жоголгон туку качан шыгыраган сад.

Ыраак жердин жиргилжин кебери.
 Өлөңгө бастырган сөөктөрдүн үстүндө
 тенери.
 Сен, жорыкчы, өлгөндөрдүн сөөгин тыңдалаба,
 Сөөктөрдүн үстине бажынды энибе.

Ажыктан, айландыра кандый жакшы
 Эриндерин окчогодый розалардын жыды.
 Өштүлөрүнгле ачынышпай колынды берзен,
 Жүрегин амыранып жымыраар, билзен.

Сүүр болзон, сүү, жүрер болзон, жүр,
 Айдын түндө окчош, баскындап жүр.
 Өлгөндөргө бажыраарга турган болзон,
 Эзен жүргендерди ондый түшле корондобошон.

Мыны керек десе Шахразада кожондогон.
 Онойып экинчи катап айдар сары
 жалбырактар.
 Нени де керексибей улус жүрет, оло нени
 ондогон.
 Жангыс ла ондый улусты килеерге жараар.

* * *

Хороссанда бар ондый эжиктер
Бозогозында төгүлип калган розалар жадар.
Оңдо санааркаган жаражай журтайт дежер.
Хороссанда бар ондый эжиктер,
Je ол эжиктерди мен ачып болбодым,
канайдар.

Менин колдорымнын күчи жетире ле эди,
Чачтарым менин — алтындалган ай.
Жаражайдын үни жараш ла жалакай.
Менин колдорымнын күчи жетире ле эди,
Je ол эжиктерди мен ачып болбодым, кудай.

Менин сүүжиме жалтанбазым не керек,
Канайдайын? Кемге менин кожондорым
керек?

Шага мени кемге де күнүркебей барарда,
Эжиктерди мен ачып болбогомдо,
Менин сүүжиме жалтанбазым не керек.

Россияга ойто жанар ой келди.
Персия! Сени мен таштап бараадым ба?
Жажына ла сениле айрылышканым бу ба?
Төрөл жерим бар учун ырааган болорым ба?
Россияга ойто жанар ой келди.

Жакшы болзын, жаражай, жакшы болзын!
Эжиктерди мен ачып болбодым, кайдаак.
Сен меге жараш шыралаш бердин,
Jүрегиме сүүш толзын.
Сен керегинде кожондоорым, төрөлим ыраак.
Жакшы болзын, жаражай, жакшы болзын!

* * *

Фирдусинин чанкыр төрөли,
Соодып болбозын сен эс санаамды.
Ундып болбозын сен жалакай орусты,

Көстөри тегин де санааркак орусты,
Фирдусинин чанкыр төрөли.

Мен билерим, Персия сен сүрекей жараш,
Розалар үспекчиндий күйгилейт ондо.
Катап ла мен ыраак тала ороондо
Розалардын серүүн эзин-тыныжы айдат.
Мен билерим, Персия сен сүрекей жараш.

Мен бүгүн ичедим калганчы катап,
Аромат ытту, кижини эзиртер аракыны.
База сенин үнингди кару шага угарга,
Меге күч болор сениле айрылыжарга,
Калганчы катап сенин үнингди угарга.

Je мен сени ундып болбозым санаамда.
Менин жожып жүрер салымымда,
Juук ла ыраак меге таныш улуска
Мен сен керегинде айдарым ундыбаска.
Мен сени ундып болбозым жажына.

Мен сенин ырыс жогыннан жалтанбайдым.
Je не де болзо, жалакай эмес соок күүнимде
Россия керегинде кожонымды артыргызарым.
Кожондоп тура сананып жүр мен керегинде,
Ол тушта мен кожон болуп келерим үнингде.

* * *

Бастыра сенин түбегин
Менийи болзын.
Бастыра менин ырызым
Сенийи болзын.
Бастыра менин жайалтамды
Балдарым алзын.
Балдарымнын оору-сызы
Менийи болзын.
Ак-жарыкта албаты
Амыр жатсын.
Jокту-joyу улустар

Жоголып калзын.
Албаты-жоннын ак-малы
Көптөп байызын.
Алтайыстын ан-кужу
Астабазын.

14. 01. 2006 ж.

КАЛГАНЧЫ СУРАГЫМ

Чике-Таман ажызында
Каныл мөштий турайын.
Канча жылга чактарга
Карамтыгып шуулайын.

Жүрүмнөн ыразам, сүримди
Ондо сулап тургузыгар.
Айткан менин сөзимди
Алтай жонго жайыгар.

Ага-карындаш, жерлештерим,
Калганчы сурагым сурайын.
Үлегем деп өскөн жеримди
Үстинен төмөн карайын.

Бичиичилер биригүзи
Бир сурагымнан кыйбагар.
Амоналла аттырала,
Ажуда сүримди тургузыгар.

Ак турада жаандардын
Алдына барып жайнайын.
Айтканымды укпаза,
Амадуумнан кыйбайын.

Чагал мөшти жаным
Өскүрип салган болзогор...
Шуулты жүрек-каным
Шиниген деп бодогор.

Жүрүмнинг үзүлбес күүзин
Жүс чактарга тындайын.
Алтай жоным кел жүрзин,
Алкыжын угуу тынайын.

Бала тужым сананып,
Баатыр мөштий турайын.
Ак булуттар алдында
Амыр, араай шуулайын.

АМАДУ ЛА АЙАНА

(Эки көргүзүлү трагедия)

Ойноор улус:

Аяна — онынчы класстын үренчиги, 18 жашту.

Амаду — 19 жашту.

Чечек — Аянанын үүре-желези, 18 жашту.

Жаңгарчы — Аянанын энези, 50 жашту.

Торкочы — Чечектин энези, 48 жашту.

Тошпок Торгоевич — үредүчи, 40 жашту.

Атанар — Тошпок Торгоевичтин энези, 65 жашту.

Адучы Мергенович — Тошпок Торгоевичтин нөкөри,
45 жашту.

Баштапкы кыс, экинчи кыс.

Кадын суунын ээзи — үй кижиси, 40 жашту.

Уулчак, 10 жашту.

Кадын суунын жарадында кыйгырышкан улустар.

БАШТАПКЫ КӨРГҮЗҮ

БАШТАПКЫ ОЙЫН

Сценада чадыр айыл, энир түн, жаңгырып келген коркок ай. Аяна, Амаду, Чечек журттаң ыраак жокто базып куучындажат. Шан-манг табыш, ийттердин үрүжи. Эрте жас.

Айана

Кандый айдын тымык энир!
Кар кайылып, яс келеедири.
Чанкыр кейдин серүүн толкузы
Jүрегиме шингип, мени сүгүндирет.
Каранты жердин кайкамчылу жыдын
Тынып ийгемде, жүрегим кодүрилет.

Чечек

Чын ла, Айана,
Кандый жараш энир дезен.
Удабас ла кар шулурап кайылар,
Онын кийнинде чечектер жайылар.

Айана

Амаду, сен жастын келгенин
Сезип турун ба?
Айса жүрегин эмдеги ле
Тош болуп тонгып калды ба?

Кыстар каткырыжат. Амаду унчукпай онотийин сүүш
керегинде алтай кожоннын күүзин сыгырат:

Адарунын уйазынды
Jүрегим чек күүлеп жат.
Адарудый санаалар
Jүрегимди чагып жат.

Чечек

Айана, уктын ба?
Кандый кожоннын күүзин сыгырат?
Амадунын жүреги жастан эрте чечектептир.

Кыстар ойто ло каткырыжат, эмеш унчукпай тургулайла,
Чечек айдат:

Амаду, ол кожоннын сөстөрүн билерин бе?
Кожондоп берзен, угалык,
Jүрегисле тындайлык.

Амаду (бултаартып.)

Кожондый ла кожон.
Сөстөрүн чала ундып койтырым.

Чечек

Онын учун сыгырып турун ба?

Кыстар ойто ло каткырыжат.

Айана, сен суразан,
Амаду сени угар болор бо?

Айана

Чындап та, Амаду, кожондоп берзен,
Коо үнингди көргүзип ийзен?

Амаду

(Араайынан акту жүрегинен чөйбө кожондойт.)

Адарунын уйазындый
Jүрегим чек күүлеп јат.
Адарудый санаалар
Jүрегимди чагып јат.

(Кожонды угуп, Айана кызарып, кемзине берет.)

Айана

Ўнин сенин кандый ару,
Кожондозон Амаду онон ары?

Амаду

Мен кожондогом, эмди слер кожондогор.
Јагыскан кожондоорго күч, ондогор.

Чечек

Јомөжип ийеек пе, Айана?

(Бойы кожондоп айланат.)

Пара-ра-ра-ра-ра-ра-ра.

Айана (чала јалынып.)

Је онойтпозон, Чечек,
Кокырын күүниме тийди чек.
Онын ордына тым тураактар,
Кажыбыс ла бойыста санаанактар.

Чечек

Нени сананатан?
Бу сен, Айана, тескери куучынду.
Кезикте каткырып, секирип турарын,
Кезикте көстөринг кунукчылду.

(Чечек ол алтай кожоннын баштапкы купледин кожондойт.
Айана ла Амаду унчукпайт.)

Чечек

Бу сен, Айана, бүгүн кайткан,
Јүрегинде не бар, айтсән?
Слер экүге мен арача болдым ба?
Айса мен јанадым,
Түн де кире берди ошкош. (Туура базат.)

Айана

Јок, Чечек, барба!
Кижиде кандый санаа јок деп,

Ончозын киж и айдар ба?
Жас келип жат, кандый жакшы!
Бу бистин шкодо үренетен калганчы жазыс.

Чечек (эмеш тымып.)

Онон ары, онон ары бисти
Жаан жүрүм сагып жат.
Жаан жүрүм, жүзүн жолдор,
Кайдаар апарар бисти омор?
Амаду комсомол ишчизи,
Жамызы жаан киж и болор.

(Чечек кардын тастайтып, чүмеркеп базат. Чечекти көрүп,
Амаду ла Айана талганча ла каткырат.)

Амаду (көзинин жажын арчып.)

Слер экү кем болотонор?
Чечек артист болор ошкош,
Атту-чуулу албаты артизи.

Айана

Чечектен чыгар,
Ол үредүчилердин үнин, базыдын өткөнип,
Куучындаза, ичин жыртылар.
Андрей Сергеевич кандый эди,
Көргүзип ийзең, Чечек?

(Чечек белин жүктенип, эрдин калбыйтып, эки будын жайа
базып, географиянын үредүчизин өткөнип, тумчугыла айдат.)

Чечек

Торкочева Чечек,
Аляска ла Чукотканын ортозында
Өткүшти кем ачкан?
— Та, билбезим.
— Отур, эки.

(Ончозы каткырыжат. Чечек кунукчылду.)

Мендий артисттер көп эмей,
Кокырым менин темей...
Энем менин оорып жат,
Санаам андый, канайдар.
Айанала бис экү
Эмчи болор күүнис бар.

Айана

Ал санаанды ончозын
Чыгара айтпазанг, Чечек.
Амадуун эрте онбозын,
Озолодо улуска айтпас керек.
Институтка кирип болбозоос,
Канайдарга турун?

Чечек

Алтай врачтар ас,
Айса болзо кире берерис.
Керде-марда кем билер,
Барнаулда студент болуп жүрерис.

Амаду (кокырлаган айас.)

Москва деен үренип барар күүнеер жок по?

Чечек

Москва... Көргөн кижн Москваны.
Москвада үренген жииттер
Байла, сүрекей ырысту.
Je Айана ла бис экү
Jүрегисте бир сысту.
Адаларыс жууда олгөн,
Энелерис оору.
Москва деен бисти кем ийер?
Акчаны биске кем берер?

Аяана

Ўренип алган соңында
Москва кайда барар ол.
Гран да ары жанына
Барып келбей ол тушта.
Эзен-абыр ла жүрзөбис,
Кайда барар жорыкташ. (Өрө көрүп.)

Чечек

Ай бийиктеп калтыр,
Кейдин тыныжы да соой берди.
Энем мени сакып жат,
Мен капшайлап жанадым.

Аяана

Эмди канча час, Амаду?

Амаду (казына көрүп.)

Он минут жогынан он бир.

Чечек

Сүүшкендер чазын деен көрбөйтөн.
Жакшы болзын эртенге жетире! (Туура базып.)
Слер экүге кезикте
Мен жок болзом артык.
Уйкум келет, айлымда
Жылу төжөк-жастык.

Амаду ла Аяана эмеш турала бир үнле кыйгырат:

Чечек!

Чечек (тура түжүп.)

Не болды, Ромео ло Джульетта?

Амаду

Саказыан, бис экү сени
Айлына јетирип салаак.

Чечек (токтой түжүп.)

Айлым узак эмес,
Јангыскан да јана бербей.
Бу ла туру не.

Чечек (ченеген айас тенгери јаар көрүп.)

Тенгериде канча жылдыс, Амаду?

Амаду

Бастыразын билбезим,
Је бистин галактикада
Эки јүс миллиард жылдыс.
(Колын көдүрип.)

Бу кардын јолы бистин галактикабыс.

(Үчү тургулап, тенгери јаар унчугышпай көргүлейт.)

Аяна (тымыкты бузуп.)

Күн, ай, јер, тенгери, жылдыстар
Кандый сан башка,
Көрөргө дө јараш,
Јүрерге де јакшы!

Чечек

Ондо сагышту не-не бар не?

Амаду

Кайдан көрөр, айса болзо бар,

Жок деп айдып болбозың.
Кижн орчыланга жангыскандыра болбос
учурлу.

Чечек

Амаду торт ло кандый бир
Астроном ученый ошкош (унчукпай турала)
Сен, Амаду, үлгер чүмдеп көрдинг бе?

Амаду

Жок, үлгер чүмдеп көрбөдим.
Бистин класста бир уул болгон,
Карандыра үлгер чүмдеп турган.

Айана

Ол кем болотон?

Амаду

Мениле кожо жангыс класста үренген
Бачимов Баштык.

Чечек

Көстөри сан башка амадулу уул,
Оны жүрегинен оору деп уккам.

Айана

Ол бу ла жуукта больницанан чыккан.
Санааркап жүретен ошкош —
Көстөри кунукчылду.

Амаду

Онын үлгерлери «Алтайдын Чолмонында»
Эки катап чыккан.

Чечек (Амадуга көрүп.)

Сенин сүүгөн поэдинг кем, Амаду?

Амаду

Лазарь Кокышев — алтай поэт,
Ол сүүш керегинде
Үлгерлер чүмдеген,
Сүүшти бийик көдүрип кереестеген.

Чечек

Кижини сүүш жок жүрүп болор бо?

Амаду

Мен бодозом, жүрүп болбос.
Сүүш жок кижинин жүрегинде
Не де жок, олу сайдый ла.

Чечек

Мен ондый кижини бе?

Амаду

Жок, Чечек, сен андый кижини эмес,
Ондый улустын көстөри соок,
Көрүжи кату.
Сенин көстөриң жаантайын ла
Күлүмзиреп каткырып жат.
Сен ырысту, сенде сүүш бар.
Сен энеңди, жерди, күнди,
Ар-бүткенди сүүп жадын.
Ол ас па сеге?
Эш-нөкөр дө сеге табылар.
Сен, шулмузак, көп лө уулдардын
Бажын айландыраар болбойын.

Чечек (ырысту каткырат.)

Бу Амадуны көрзөн лө унчукпас,
Оозын ачса, нени ле айдар.

Аяна

Амаду, сен Лазарь Кокышевтен
Сүүш керегинде
Бир үлгер кычырып берзен,
Мен үлгерлерди сүүп жадым.

Чечек

Чындап та, кычыр берзен,
Бис экүни сүгүндирзен.

Амаду эске алынып, унчукпай турат. Онон айдат: «Мен слерге Лазарь Кокышевтин «Кышкы жолло» деген үлгерининг үзүгин кычырып берейин».

Узун жолыста сен чылай берзен,
Уйуктаарга бажыңды ийниме саларың.
Сүттий агарган јаландар ажыра
Сүрекей жараш чөрчөгим угарың...

Күзүни шыңыртын кожонто бодоп,
Мениле кожо көп јолдор өдөринг.
Кару јүзинди төжиме салала,
Качан да көрбөгөн түш көрөринг.

Чөлдөрди өткүре, тууларды ажыра
Чөрчөк јериндий алтайга барарыс.
Бойыбыс дезе бу өткөн јүрүмде
Болгон ачуны чек ундып саларыс.

Аяна

Кандый јакшы үлгер,
Уксан, јүрегинг јымыраар.

Кижинин санаазын чыгара айдып
Турган неме ошкош.

Чечек

Чындап та дезен, Айана,
Кандый кеендик ле кереес сөстөр!

Амаду

Чечектин айлынын эжигине
Бис жууктап келдибис.

(Тура түшкилейт.)

Чечек (колын жагып.)

Якшы болзын, эртенге жетире!

Амаду ла **Айана** (үн алыжып.)

Якшы болзын, якшы кон!

(Чечек айлына кире берет.)

Амаду

Эмди мен сени
Айлыга жетире үйдежип салайын.
Кандый айдын тун,
Чанкыр айдын энир.
Бис экү эн ырысту улус бүгүн.

Айана

Көрзөн, көрзөн, Амаду,
Бөрү ошкош кара булут
Ол жараш айды жудуп ийди.

(Амадуга жапшынат.)

Амаду

Айландыра карангуй
Айу ошкош кара булут
Айдын көзин алды туй.

Аяна

Ай жажына берерде,
Меге соок немедий.
Бу карангуй энгирде
Бис талайда аскан
Эки кемедий.
Бу жакшы темдек эмес эmdir.
Мени капшай, Амаду,
Айлыма жетир.
(Экү жылыят.)

Көжөгө.

ЭКИНЧИ ОЙЫН

Таң эртен Торкочы — Чечектин энези көжөгөнүн кийинде уйын эркеледип саайт. Уйлардын мөөрөжи угулат. Уйды саарда, көнөктин кыныраганы угулат. Торкочынын айлы. Торкочы жангыскан куучынданат.

Торкочы

Бу не тепкиленип турган дезем,
Эмчеги кезилип калтыр не.
Эмди жазап ла көрзөм,
Балузы жаанап та айабас,
Акыр, оны эмле сүртүп не салбас.

Торкочы көнөгүн тудунып алган көжөгөнүн кийинен чыгып келет. Жангыскандыра куучынданат:

Көрзөн ол көлчинди,
Арайдан ла саадырды.

Эмчеги канайып балулалган,
Айса агашка табарган?

Көжөгөнүн кийинде ийнектердин мөөрөгөни угулат.
Ийнектерди одорго айдап барааткан үй кижинин
табыштанганы угулат.

Үје, үје, көлчиндер,
Торкочынын јееренегин
Кожо айдап апарайын.

Сценага колында чырбагал тудунып алган Айананын энези
чыгып келет.

Жаңарчы

Жакшы ба, Торкочы,
Малду улус эртечи.
Малы жоктор жалку да,
Күн чыкканча уйкуда.

Торкочы

Жакшы, жакшы ба, Жаңарчы!
Кандый кондын, не солун бар?
Уйдын эмчеги балулалган,
Арайдан ла саадырган.
Айананын су-кадыгы кандый?
Эмчиликте деп уккам.

Жаңарчы

Жаңыс балам Айана
Эмчиликте жадыры.
Токтыр кижинин айлына
Токулдадып кир жүргем.
Айанага эмчиликте
Аборт эткен деп айтты.

Торкочы (оозын жаба тудунып.)

Куда-ай, кайткан бала,
Оны канайып угайын?
Чечекке торт айтпайын.
Аяна ла Чечек
Алдында кару балдар болгон.
Айлабагам чек
Кенейте та не ыраашкан...

Жаңарчы (ыйлап, комыдап):

Жаңыс балам ла алдырбайтан болзо,
Андый немени эдерден озо
Кижиге та не айдышпас?
Калак, калак, канайдайын,
Катап сеге нени айдайын?
Школдо үренип тура,
Кайткан бала бу?
Алдырышпас болор бо.
Байкал Товарович деп врач
Ижендирип ле айткан эди,
Ондо жаман бар беги.

Торкочы

Комыдаба, Жаңарчы,
Тыны ла калатан болзо,
Жаш улусты канайдар,
Артык сости канай айдар?
Коркып Аянага тын сөс айтпа.
Сок жаңыс балазы
Анайып калза, ачу ла.

Жаңарчы

Айананын үредүчизи
Тошпок Торгоевич деп киж
Кемге де айтпазын деген.
Жаандарга угулза,

Жангыс баланды
Школдон чыгарып ийер деген.
Кемге де айтпа, Торкочы,
Эки үүре-баланы
Эркелеткен энези бис,
Экү нак эмейис.
База нени айдайын?..
Акыр, ийнекти айдайын.

(Кожөгөнинг кийни жаар жылыып калат.)

Торкочы (жангыскан.)

Аяна ла Чечек
Кару үүре-желелер.
Чечекке эмди неме деер,
Торт ло унчыкпас туру.
Артык сөс айтпайын,
Кемде болотон буру?
(Жангыскан туруп сананат.)
Тошпок Торгоевич деп үредүчи
Оныла канайып беришти?
Жажы жаан кижы
Жаш балага не тийишти?
Ондый копты ук жүргем,
Ол тушта чынын кем билген?
Тошпок Торгоевичле
Байкал Товарович —
Антыгарлу најылар,
Айылдажар, аракыдаар.
Эптешсе эки нөкөрдөн
Эм болбосто не ле чыгар.

Онойып жангыскан куучынданып, одын кучактанып үйге кирет. От салып, казан азат.

Торкочы (Чечекти ойгозот.)

Ту-у-ур, балам,
Күн чыгып калды-ы-ы.
Чайдан ичип, школго ба-а-ар, балам.

Чечек

Эне, эне, канча час?
Турар күүним чек келбейт.

Торкочы

Ту-у-ур, балам, алдырба-а-ас,
Көп уйуктаарга жарабас.
Школго барар ой жууктайт,
Ту-у-ур, балам.

Чечек жакшызынып керилип, жуурканның алдынан
бажын чыгарып келет.

Торкочы

Јееренектин сүдин кайнаттым,
Ичеле, школго бар, балам.
Бу сен канайттын,
Эртелеп капшай тур, балам.

Чечек

Эне, эне,
Бу мен јаан киж ийнем.
Онойтсоор, балазыыр күүним келет,
Турар күүним чек келбейт.

Торкочы

Таан, школго оройтып,
Толыкта киж и турбазын.
Меге өткүре онойып
Балазыба, сүт урбазым.
Туруп, капшай јунун,
Сүтке калашты кожып ји.

Чечек туруп ажанат, сумказын алып, школго барат.
Тышкары ийт үрет, Торкочы чыгып, ийдин токтоdot:

— Чык, Тайгыл,
Кайткан ийт бу!
Коргон-корбогон үрүп турар,
Кижиле корзө, тудалаар.

Тошпок Торгоевич көрүнип келет.

Тошпок Торгоевич,
Якшылар ба!

Тошпок Торгоевич

Торкочы эжебис,
Кандый кондоор?
Не солун бар?

Торкочы (чала очөгөн айас.)

Якшылар, Тошпок Торгоевич!
Карын, солун слерде болбой,
Бойдон кижиле бойлу болбой.

Тошпок Торгоевич (кокырлап.)

Торкочы эжебис нени ле айдар,
Карган кижини канайдар.
Каткырып та турза табы,
Калактап та турза табы.

Торкочы (канайдар эмеш деп.)

Тошпок Торгоевич,
Кирип чайлагар,
Не солун бар, айдыгар.

Тошпок Торгоевич (кокырлап.)

Баштапкы урок жок эмей,
Чайдан ичип те ийбей.
Чеген бар болзо урыгар.

Баш оорыш деп немени
Канайып жазар, уксагар.

Торкочы (чегеннен уруп.)

Ондый ооруга
Соок чеген жакшы эмей.
Күпти кактап ас салгам.
Ачузын Аргачы апарган,
Одын экелерим деп айткан.

Тошпок Торгоевич (чегенди ичип.)

Кокырлап турбай, өрөкөн,
Ишке бараадып ачу ашты
Канайып ичетен, өрөкөн.

Торкочы (билбеечин болуп.)

Байкал Товарович деп нөкөринде
Спирт жок эмес, таан.
Акыр, Тошпок Торгоевич,
Бери жазап уксан.
Чечектин үүрези Айана
Эмчиликке не кирген?

Тошпок Торгоевич (чегенге онтугып,
жөдүлдеп.)

Өрөкөннин чегенине
Кижиге торт ло онтугар.
Ол Айана деп балада
Ревматизм деп оору бар деп,
Байкал Товарович меге айткан,
Башкүн ого туштагам.

Тошпок Торгоевич төмөн көрөт.

Эжебистин чегенинин жакшызын,
Эмди келип ичип турбаза.

Акыр, ишке мендеер керек,
Аракы ичсем, жүрек
Түнде торт амыр бербес.
Ол ревматизм деп оору
Менде база бар змей.

Тошпок Торгоевич ишке мендейт.

Торкочы (кабагын тырманып.)

Сол кабагым кычыды,
Солун нени уккайым не?
Жаман кабагым кычыды,
Айанала не болгой не?
Көлчин көзиме көрбөди,
Тошпок Торгоевич деп көрмөсти
Оны кем бурулаар?
Кызыл билеттү кижини
Кем каруузына тургузар?

Ол ло Торкочынын айлы. Тал-түш. Чечек школдон келет.

Чечек

Эне, эне,
Нени кайнадып койдыгар?
Аштаганым коркышту,
Алты уроктын кийнинде
Айанага барып жүрдибис.
Су-кадыгы кем-жок,
Артык база солун жок.

Торкочы

Оттын жанында көөштө
Жарманан бойун уруп ич.
Чегеннин де көөрчөгин
Кайып, каймакка кожып жи.
Жаанай берген кысты
Жаантайын мен ажандыарым ба?

Чечек (ажанып.)

Энемниң жармазынын амтандузын,
Сүттү жарма не аайлу ток.
Көөрчөкting де татузын,
Онон артык курсак жок.
Чайы сүттү, талканду,
Ончозы ла амтанду.

Анайып ажанып отурарда, энези сурады:

Аяна деп үүре-желен кайда?

Чечек

Айттым не эмчиликте деп.

Торкочы

Неези оорыган?

Чечек

Ревматизм деп оорула оорыган.

Торкочы

Кандый-ондый ревматизм,
Сениң үүренг Аянага
Аборт эткен деп айдыжат.

Чечек (айагын ычкынып, ачуурканып.)

Нени айдадаар эне?
Бу ончозы төгүн!
Улустардын кобы не!

Торкочы

Токто, балам, анайтпа,
Айананың энези айткан.

Өскө кемге де айтпа.

Чечек (ыйлап.)

Төгүн болбой, эне,
Төгүн болбой.
Андый немени Айана
Айдып меге койбой.
Эмчилик жаар барадым,
Катап ого туштайдым.

Торкочы (токынадып.)

Чечек балам, анайтпа,
Чечек, балам, токына.
Аборт эткен деп кемге де айтпа,
Айананы оноң өскө
Школдон чыгарып ийер.
Кандый да болзо он классты,
Канайып та болзо божоткой.

Чечек (ыйлап.)

Айана менен ыраарда,
Айлап болбогон эдим ле.
Амаду да унчыкпас,
Кежиринен ун чыкпас.
Жакшылажып одо берер,
Жаантайын кунукчылду жүрер.

Торкочы

Айана ла Амаду
Ачыныжала ыраашкан.
Амадунаң Айананы
Тошпок Торгоевич блаашкан.
Ичинде балазы онын болгон.
Жаш көөркийди Айананы
Үредүчизи базынган.

Чечек

Айананы, үүремди,
Кыскамчылузын не деп айдар!
Уйадына канай чыдажар,
Улуска канай ол көрөр?

ҮЧИНЧИ ОЙЫН

Сценада ол ло Чечектин айлы, күүк айдын кабортозы. Күүктер жаңкылдада эдип жат. Чечек кирнестеде отуруп бичик кычырат, «Жиит гвардия» деп бичик. Кийнинен Айана өдүк жок (өдүгүн тудунып алган) Чечектин эки кулагынан тудуп жат.

Чечек

Кем бу,
Менин эки көзимди
Мындый тын тудуп алган?
Базыдында табыш жок,
Каткызында үн жок.

Бажын бурыырга албаданат. Эки колын тудуп, сыймап көрөт.

Алакандары жымжак,
Кыс кижинин колдору...
Айана, сен болорун ба?
Онон өскө кем келер?

Айана колдорун божодып, эки үүре каткырыжып, чыгырыжып, кучактажат.

Айана

Сенин седенгинди билерим,
Сескиринди билбедим.
Мен деп кайдан билип ийген,
Оны канайып сезип ийген?

Чечек (каткырып, сүгүнип.)

Колдоры јымжак кижн болордо,
Бодолгонло айдыйгем.
Сенен өскө менде
Ўуре-јеле јок.
Өскө кыстарла тегине ле
Куучындажып турбай.
Айлыма омор ас келет,
Оны өскө кем билет.

Айана

Карудан кару, кару Чечек,
Тушташпаганыс удады.
Кайда сени көрөйн,
Куда-а-ай, Чечек,
Сен там кеберкек бол калган.
Уулдар сего чек
Амыр бербейт деп уккам.

Чечек

Бис экүнин куучындашпаганыс удаган,
Сен бойын ырааган.
Мен каран ачынып жүргем,
Келеринди билбегем.

Торкочы (үйдөн чыгып келеле.)

Ба-таазын, кем келген?
Айана келген турбай.
Каткы-табыш угуларда,
Кайкап уккан эдим ле.
(Чечекке ууланып.)
Айананы айылга кычыр,
Чай аш бараат, акыр,
Оны казандап ийейин.
Каймакты кайдаар сугуп ийдим?
Талкан да табылбай калды.

Айаксалгыштын алдынан каймакты чыгарып, сүүнет:

Куда-аай, сүзинип алдым, ачузын!
(Бажын сыймап тудунат.)
Толгогон каймакты карын
Толтыра жууп алдым.
Саржу эдер ой келди,
Аяна канай жеткелди?

Очокто чайды шууп, казандайт. Үйдин ичинен балдарды кыйгырат:

Чечек, а Чечек,
Канайып калдыгар?
Ол Аянаны кычырзан,
Келип чайлап алыгар.

Чечек

Эне, эне, чүрче ле,
Бис кирерис эмди ле.

Чечек ле Аяна айылга каткырыжып кирет.

Аяна

Жакшылар ба?

Торкочы

Жакшы, балам, жакшы,
Айылдап келгенин жакшы.
Энен кандый отуры?
Өдүп өрө отур ла.
Талканду, каймакту чайла
Күндүлеерим слер экүни.

Чайдан аяктарга урат. Эки үүре кичинек тегерик столго отурып ажанат.

Аяна

Энем кем-жок отуры.
Ийнегис кече төрөгөн,
Чоокырай деп бозулу.

Чечек

Аяна, каймактан јизен,
Энемнин чайынын амтандузын дезен.
(Экү отурып чайлагылайт.)

Торкочы

Алтай-кудай,
Кары санаа карыш та болбос,
Карын экү табыжыптыр.
Ондый ла болзын, о кудай!
Аянаны каран сакып турбай.

Чечек (каткырып.)

Эне, эне,
Чайлап алдыбыс тойо.
Каймагаарды јип кардыбыс чарбайды.

Аяна күлүмзиренет.

Торкочы

Кару јүрүгер, балдарым,
Јүрүмде база не болбос.
Ташташпагар, ыраабагар,
Колыгарда эмей ырызыгар.

Чечек

Айттым не, эне, тойдыбыс,
Көөшкө толо чайаарды
Ўзе ичип койдыбыс.

Аяна (кемзинип каткырат.)

Je бу Чечектен не ле чыгар,
Онон кижн нени ле угар.

Торкочы (ушкүрип.)

Бажым айланып оорыйт,
Кулактарым шуулайт.
Каннын тебүзи көдүрилет ошкоч,
Эдиреп отурым бош.
Чечек, ол эмнен берзен,
Ичеле, амырап жадайын.

Чечек

Энемнин оорузы мындый,
Билерин не, Аяна.

Эмнен энезине берип, Аянанан сурайт:

Эненнин оорузы кандый?

Аяна

Энем бели-будынан
Бош ло бол албайт.
Сарсу деп оорунан
Эмдер сүртүп отурат.

Торкочы

Жаман күнде оору тыныйт,
Жагарчы бели-будым деп,
Жаантайын ла комыдайт.

Чечек

Эне, эне,
Эмди амырап жатсагар,
Каннын тебүзи түшсин.

Торкочы (төжөккө жадып.)

Ол давление деп жобол
Та бажыма чыгар?

Чечек

Ондый неме айтпагар,
Тон каларда бир часка
Төжөктөн турбай жадыгар.
(Айанага баштанып.)
Бис тышкары чыгаак,
Куучындажып отураак.

Экү тышкары чыгып, тулку агашка коштой бир эмеш унчу-гышпай отургылайт. Айананын көстөринин жажы айланы-жып, Чечекке айдат:

Сен меге ачынып турган, билерим,
Сен, Чечек, менин
Эн артык үүре-нөкөрим,
Мен сенен көпти жажыргам.
Керек десе ыраагам,
Каран кара жагыскан
Кандый ла санаага туттургам,
Коркышту ла кородоп,
Колдонорго санангам.

Экү кучактажып, мыжылдажып ыйлашкылайт, көстөринин жажын платокло арчыгылайт.

Чечек

Айана, мен сенин
Ол тушта ондыйынды билген болзом,
Каран ачынып жүрбес эдим.
Же мен, көөркий, билбедим,
Сени ондоп килейдим.
Ичимде каран канча ла
Куучындажарга санангам,
Же сен өскөрип кубулган.

Экү ойто ло мыжылдажып ыйлашкылайт.

Торкочы (төжөктөн туруп, эжиктен бажын чыгарып, каран аяктайт.)

Жажыттарын айдыжып,
Жаныдан ойто таныжат.
Акыр, арача болбойын,
Ойто барып жадайын.

Айана (озо болгоонып.)

Акыр, бис канайып турубис,
Көкө түште ыйлажып отурыс.
Өткөн неме өткөн лө,
Ойто оны ойгоспоок.
Ол тушта туйуксынып ыйлагам,
Эмди сүгүнип ыйлайдым.

Чечек

Кудай, менин тенегимди...
Жаманымды ташта, Айана!
Сени жаны ла ондодым,
Же мен сениле канча ла
Куучындажып болбодым.

Айана

Анайтпазанг, Чечек,
Экзамендер тужында
Коркышту ла кичеенек,
Экү кожо үрениек.

Чечек

Эмди бис ойто ло үүрелер...
Күүктин үнин тындазанг,
Бойында санаа сананзанг.

Јаскы күүктин үнин тындагылап отургылайт. Күүктин үни угулат.

Аяна

Сен нени санандың?

Чечек

Күүктин үнин тындап,
Келер ойди санандым.
Сен нени каран
Ичинде санап отурын?

Аяна

Күүктин жайнап эткенин угуп,
Бир санаа санандым...
(Унчугушпай отурат.)
Билерин бе, Чечек,
Кем-кемибис кенейте олуп,
Жүрүмнөн ыраза, ундышпаак...
(Онон ары айтпай туктурула берет.)

Чечек

Анайтпазан, Аяна,
Сенин санаан карыкчалду.
Жүрүмде база не болбос,
Айса мен озо олорим,
Сен сөөгиме келерин...
(Унчугушпай отурат.)
Билерин бе, Аяна,
Кем-кемибис бала тапса,
Кыс болзо, Люба деп адаак,
Уул болзо, Олег деп адаак.
«Жиит гвардия» деп бичикте
Төс геройлор олор ийне.

Аяна (каткырат.)

Чечек, сен торт кубулбайдын,
Онын учун карузыйдым.
Je айтканынча ла болзын,
Jүрегине сүүш толзын.

Чечек

Амаду сеге карузыйт па?
Ол сенен ыраабайт па?

Аяна

Амаду, Амаду...
Ондо жок то буру.
Буру менин бойымда,
Мен Тошпок Торгоевичтин колында.

Меге уур болордо,
Ол меге болушкан.
Амадунын күүни очпөгөн,
Ол Тошпок Торгоевичти өштөгөн.

Чечек

Аяна, сен кандый кубулган!
Торт ло өскө бол калган.
Санаа-күүнин кунукчыл,
Jүрүм кижиге кандый шокчыл!

Аяна

Jүрүм, жүрүм,
Сананган кижии жүүлер.
Сананбай жүрер керек торт.
Чечек, сен ырысту.
Ондый ла бол жүрүмде.

Чадыр айылдын кийнинен Тошпок Торгоевич көрүнип келет.
Колында ак плащ илип алган.

Тошпок Торгоевич

Жакшылар ба, балдар!

Чечек

Жакшылар, былар!

(Төмөн көрөт.)

Айана: «Жакшылар!» — дейле, жүзи кызарып, база төмөн көрөт.

Тошпок Торгоевич

Эки үүре-желенип
Отурганын көрөргө эптүзин!
Карузышкан күүлелердий
Кандый эптү отурыгар!
Карын, ойто табыштыгар.

Чечек ле Айана унчугышпайт. Тошпок Торгоевич эпжоксынып, жөдүлдөп ийеле, араай унчугат:

Айана, чүрче келзен,
Бир неме айдып ийейин,
Чечек, эмеш сакыйзен.
Мынан ары жүрүмдө
Экү ондый ла болыгар.

Айана Тошпок Торгоевичке жууктай базып келет. Чечек айлы деен кийдире жүгүрет. Тошпок Торгоевич шымыранып айдат:

Айана, сениле жаан куучын бар.
Мени райкомго алдырган,
Жаандар мени адылган.
Сен керегинде куучын болгон,
Мен жаандарла куучындажып койгом.
Аборт эткен деп сени
Школдо кем де билбес.

Менин сөзим укпазан,
Сеге коомой болор.
Сеге жаңы плащ садалгам.
Жараш кижиге
Жаңы кийим жарабай база.
Күлүмзиренип, кий, экем.
Кандый жакшы көктөп эткен
Жап-жаңы плащ!
База сеге жүс салкой акча.
(Акчаны плащтын карманына сугат).
Акча сеге канча керек,
Анчаны ла берерим.
Экзаменниң кийинде
Ўредип те ийерим.
Жарайт па, экем?

Айана унчукпай бажын кекийт. Тошпок Торгоевич Айананын кулагына шымыранат, сүмелейт, эрмектин учы угулат:

— Партиянан чыгарардан айабас.
Је бар, жазап сананып ал.
Чечек ол чыгып келди,
Торкочыга көрүнбе, жибе.
Жарым частаң райком бар,
Анда сени сакыйдылар.

Тошпок Торгоевич жылыйып калат. Айана ак плащын жабынганча күүн-күч јок Чечекке удурат базат.

Чечек

Тошпок Торгоевич не деди?

Айана

Райком алдырып јат мени.
Акту күүнимди айтпазам,
Тошпок Торгоевичке коомой болор.
Сен нени айдарын?

Чечек

Тошпок Торгоевичти партиянган чыгарза,
Сени школдон чыгарып ийер.
(Аяна күүн-күч жок бажын кекийт.)

Чечек (шымыранып.)

Сеге сумка берейин,
Плащынды анаар сугуп ал.

Айылга киреле, сумка тудунып келет. Ого Аянанын плащын сугуп, айдат:

Энелерис бистин жокту да,
Эдинер өңдү кийим де жок.
Экзаменнин кийинде
Ўренип бараатсан кий, жибе.
Эптү көктөлгөн плащ эмтир,
Сеге ой лө болгодый.
Эмди райком барарын,
Эгирде келип аларын.

Кожого

ТӨРТИНЧИ ОЙЫН

Тошпок Торгоевичтин туразы калганчы экзаменнин алдында. Онынчы класстын үч-төрт үренчиги, классный руководитель Тошпок Торгоевич Токпоков, Аяна ла Чечекке баштадып, туранын ичин жуунадып жат. Столдын үстинде түбинде аракылу куру чөөчөйлөр. Кызыл аракынын куру шилизи, столдын алдында эки-үч шилилер тургузып койгон. Туранын ичи кирлү. Столдын үстинде куру аяктар, чөйгөн.

Чечек (чачында эки күнчечек тагынып алган.)

Тошпок Торгоевич кече
Чыккан күнин темдектеген.

Бистер айылдын ичин чүрчө
Айлап, арутап, јунуп ийектер.
Аяна, сен от салып, суу жылыт.
Мен пол јунайын.
Арткан кыстар
Айак-казанды јунзын.

Баштапкы кыс

Мен барып суу экелейин.

Экинчи кыс

Мен одын кучактанып экелейин.
(Ончолоры иштенгилей берди).

Чечек столдын үстинде чөөчөйлөрдү јергелей тургузып, куру шилини алып, кокырлап айдат:

Је, кыстар, аракынан
Амзап ичип ийектер.
Тошпок Торгоевичтин чыккан күнин
Токунап отурып темдектеектер.

Чөөчөйлөргө шилинин түбинде арткан бир өлү кызыл аракыны эмештен уруп, каткырат. Бойы Андрей Сергеевич деп географиянын үредүчизин өткөнип, эрдин калбайтып, белин жүктенип, эки будын јайа базып, тумчугыла айдат:

Тошпок Торгоевич,
Торт ло аракыга кирген эмтирин, уул.
Сенин төртөн јажынды темдектеп,
Ууртап ийектер.

Куру чөөчөйдү оозына јууктадып, ичет. Онон математиканын үредүчизин Адучы Айабасовичти өткөнип, «р» букваны келтирлеп айдат:

Тошпок Толгоевич,
Јопондолды јоголто јуулаган учун,

Жууда жолун ылысту болгон учун
Уултап ийеектел (ичет.)

Кыстар ончолоры каткырыжат.

Аяна

Чечектин кокырын уксабыс,
Коно отурып каларыс.
Кыстар, түрген иштенеектер,
Онон консультацияга барарыс.
Эртен школго келип,
Калганчы экзамен табыштырарыс.
(Үч кыс бир үнле:
«Ур-а-а-а!»)

Баштапкы кыс

Эртен калганчы экзамен.
Онон ары мен
Пединститутка үренип барарым.
Алтай тилдин үредүчизи болуп
Үренип алгам болзом кайдат.

Экинчи кыс

Мен, мал сүүр кижин,
Барнаулга барып,
Ветеринар болуп үренгем болзом,
Кандый ырысту болор эдим.

Чечек

Бис алтай жоныска
Жаан тузалу болгон болзобус,
Алдыбыста амаду — жоныста
Жылдыстын там көнжүп күйер эдибис.
Алтай жоныстын алкыжын
Жакшы иштезеес, угар эдибис.

Баштапкы кыс

Аяна, жүрүмде кем болуп
Иштеп жүрер күүнүң бар?

Аяна (чала аланзып, чала жажытту.)

Чечек кайдаар үренип барар,

Мен оноор ло барарым.

(Токтой түжүп.)

Айса болзо эмчи болуп

Канай, канай үренип аларым.

Чечек Аянаны кучактай алып, туранын ичиле айланат, «Амурский вальс» деген вальс ойнойт. Баштапкы ла экинчи кыс база вальста айланыжат. Кыстар эмеш танцевать эткилейт. Онон Чечек полго индигип, Аянанын будына базып, каткырат.

Чечек

Куудай кыстар,

Вальс айланып болбой турум.

Бажым менин айланат.

Арай ла болзо жыгылбадым,

Аянанын будына базып ийдим.

Аяна кенейте сыңар будыла секирип, кокырлап, каткырып айдат:

Jo-o, jo-o, будымай,

Jo-o, jo-o, жодомой!

Чечек будыма базыйген,

Ой, ачузын, ачузын,

Жаагыма мени окчозын.

Кыстар ончолоры каткырыжат. Чечек жүгүрип келеле, Аянаны кучактай алып, жаагына тарый, тарый окчойт.

Чечек

Ой, Айана, Айана,
Вальс бијелеп айланба.
Ойто ло будына базарым,
Окчожымла јазарым.

Кыстар колдорын чабыжып, секирижип айланыжат.

Айана

Кыстар, кыстар, уксагар да,
Школ божоткон бал-энгир
Качан болотон эди,
Ончобыс ла энгирге
Ак платьелу келеектер.

Чечектин бажында бир күнчечекти ушта тартып айдат:

Кандый јараш күнчечек,
Торт ло алтын айчечек.
Онып калары бир ачу,
Бис он сегис јашту.
Ойлөр өтсө,
Та ырысту болорыс,
Айса чечектий онорыс.

Баштапкы кыс

Бистин школдо кыстардын
Эн јаражы Айана,
Эн керсүзи Айана.
Ырызын сендий јараш болзын,
Көзинге јаркын чок толзын,
Көксин јенгил сагышту,
Балеринадый базытту бол, Айана.

Кенейте Чечек каткызын тудунып болбой каткырат.

Экинчи кыс

Не каткырып турун, Чечек,
Каткымчылу неме айпадым.
Сагыжына не кирди?

Чечек (оозын жаба тудунып.)

Аяна көөркий, ачынба,
Бис врач болорыс, чын ба?
Ол тушта ончогорды ла
Чечиндирип көрөрис.
Айананын фигуразына
Жетпезеерди билерис.

Аяна (уйалып, Чечекке айдат.)

Анайтпазан, Чечек, уйаттузын,
Кийими жок уулдарды
Канайып көройин деп.
Жок, сен онойтсон,
Мединститут барбазым,
Сеге үүре болбозым.

Баштапкы кыс

Суу изип калды, кыстар,
Айак-казанды жунактар.

Кыстар иштенгилей берди. Айылдын ичин јунуп, јуунадып
ла аларда, Амаду калангы кирип келди.

Амаду (Аянага көрүп, ачыныксап.)

Јакшылар ба, кыстар,
Јал јүректү јаражайлар!
Эт-јүрегимди ачиткан
Эн јаражы кем эди?

Отургышка отура түжеле ыйлайт, мыжылдап јудуругыла

көзинин жажын арчып, тижин кыжырада тиштенет. Чечек
базып келеле, Амадунын ийнине колын салып, айдат:

Канайып турун, Амаду,
Калангы эмтиринг не, Амаду.
Токуназан, Амаду,
Торт сананзан, Амаду.
Анайтпазанг сен,
Ыйлабазанг тен.

Амаду

Айана ла слер экүге
Туштабаганым удады.
Жүрер күүним де жок,
Жүрегим менин уладады.
Эки эжер үүрелер
Эмди мени үредер.

Айана кызарып, куугарып, жалтанып, тырс ла унчукпайт.
Эки кыс Амадуны курчай турат. Айана эмеш ыраакта стол-
дын жанында жагыскан турат.

Эки кыс элип-селип:

Амаду, канайып турун,
Не болгон, айтсан?
Сен тон ло эзирик эмезинг не,
Айана бу туру, не комыдаар,
Неге кородоп ыйлаар?

Амаду

Жүрегим, жүрегим, жүрегим,
Жүрегим менин оорып жат.
Эх-х, менин керегим...
Мен ырыс жок кижн.
Мен не болорым, канайдарым,
Өскө кижини кайдарым?

Отургыштан туруп, кыстарды жайладат.

Слердин бери келеткенигерди көргөм,
Жаңыскан санааркап жүргөм.
Кабакты да өнөтийин ичкем,
Мен билгем, ончозын сескем.

Баштапкы кыс

Тошпок Торгоевич бистин классты
Башкарып жат.
Ол бистин үредүчибис.
Кече чыккан күни болгон,
Онын учун бис
Пол жунадыс, ондозон.

Экинчи кыс (жалтанып.)

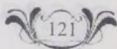
Же, Амаду, ачынбазан,
Же, Амаду, анайтпазан.
Тоқыназан, Амаду,
Токтодынзан, Амаду.

Амаду

Мен биле-ерим, ончозын билерим,
Көрөрөөр лө
Мен кунугып жүрерим.
(Айанага базып келеле айдат.)
Сен керегинде коп уккам,
Канча күнге кунуккам.
Сен менин сүүжимди саткан,
Сен бойыңнын сүүжинди саткан.
Сен садынчак,
Сен базынчык.

Анайып айдынып, Айананын жаагына тажыйт, кыстар он-
чолоры чыгырыжып, Амадунын колынан тудуп токтоdot.
Амаду түрген базып, чыга берет.

Көжөгө

Кууктер ынкылдада эдип ле жат. Тошпок Торгоевичтин туразынын кирнестезинде Айана ла Чечек отурат.

Чечек

Экзамендер божоп калды,
Эмди бис жайым улустар.
Жүрүмди жакшы билбезис.
Үредү божоп, кыстар
Кижиге де барза кем-жок,
Кем де жаман айтпас.

Айана

Чечек, Чечек, мен сеге
Акту санаамды айдайын.
Сеге айтпазам, кемге айдарым,
Ҷен жок жүрзем, санааркаарым.
Мен Тошпок Торгоевичле
Журт төзөөргө жөпсиндим.

Чечек

Эззинин куунинде,
Эттин бышканында.
Je үредү деп немени
Канайдайын деп, Айана?

Айана

Мен Тошпок Торгоевичле,
Школды божотсом,
Оныла кожо журт төзөөргө.

Чечек

Амадуны канайдарга турун?

Айана

Амадуны канайдар,
Анайда ла жүргей.

Öскө кижиле журтаар
Уул кижн ырысты
Жүрүмнен капшай табар.

Чечек

Чын, Айана, чын айттын.
Амадуга сен барзан,
Оныла кожо журтазан,
Ол сени улай согор,
Тошпок Торгоевичке кожор.
Амадула журт болбос.
Тошпок Торгоевич сагышту,
Сени жаман көрбөс.

Айана

Эмди база канайдар,
«А» деген кижн «Б» деп айдар.
Тошпок Торгоевич мени
Ўредип ийер болгон.
Аракыны ол каа-жаада ла ичет,
Эр кижн амзабай база канай жүрет.

Чечек

Ортобыс эмди ыраайтан эмтир.
Сен айыл-журтту болорын,
Айса той тойлоорын.
Энене куда келер,
Энен сени килеер.
Бала-баркалу жадарын...
Мен жаныскан жүрерим.

Айана

Сен жаныскан жүрбезин,
Мени төгүндеп болбозын.
Көп ууддар сеге санаазын салат...
Je сен, амадулу кижн,

Ўренип барарын,
Ўренип аларын,
Врач болуп иштеерин,
Оорызам, мени эмдеерин...

(Экү каткырыжат.)

А-а, санаанды чыгара
Айдып ийдим ошкош.
Кижиге барзан, јобош
Кылык-јанду кижиге бар.
Андый уулдар табылар,
Чын ла, Чечек, көрөрин,
Сеге уулдар јалынар.

Чечек

Күүк эдип ле јат, эдип ле јат,
Јаштарысты тоолоп ло јат.
Та канча јаш јажаарыс,
Та канай јүрүп јадарыс.

Аяна

Сендий кижии уза-ак јүрер, Чечек,
Сенин санаа-күүнин бийик, ару.
Сен јүрүмде амадулу.

Чечек

Бир сурак сурайын ба?
Агын ол тушта айдарын ба?

Аяна

Айдарым, Чечек, сеге, көөркий,
Ал-санаамды үзе айдарым.

Чечек

Амадуны сүүп турун ба?

Аяна (унчукпай турала:)

Чынынча айтса, күүним ондо,
Je сен, кару көөркий, ондо,
Мен онын ару сүүжине
Тырмактын каразынча да турбазым.
Мен кем? Уйатка түшкен кижиге,
Улустын тилине ле калдым,
Канча ла катап уйалдым.
Эмди торт ло кижиге барбаза,
Өскө арга жок.

Чечек (көстөрининг жажы мөлтүрежи
ыйлайт.)

Кару үүрем, Аяна,
Тон каларда оной айтпа.

Аяна

Тойдын кийинде
Тошпок Торгоевичле кожо
Өскө аймакка көчөрис.
Айса болзо жүрүмге ол тушта
Өскө көслө көрөрис.

Көжөгө

БАШТАПКЫ КӨРГҮЗҮНИНГ УЧЫ

ЭКИНЧИ КӨРГҮЗҮ

БАШТАПКЫ ОЙЫН

Өскө аймакта Жыланду деп журт, Кадын суунан ыраак жокто
туруп жат. Тошпок Торгоевич ле Аяна жангы ла баштап
журтап жат.

Тошпок Торгоевич

Өскө жерге көчүп келдибис,
Өскө жүрүм жүрерис.
Жаны жерге көчүп келдибис,
Жакшы журтап жадарыс.
Улаганда кыш соок,
Кара агашту жер.
Мында дезе Алтайдын
Эң жараш толыгы.
Кадын суу да ыраак жок.

Аяна

Чын ла мында жакшы-ы неме ошкош.
Карагайлардын ортозы.
Кей чаганазып жытанат,
Ар-бүткен эмди тыштанат.
Кичинек изү ай
Менин эң ле сүүген ойим.

Тошпок Торгоевич

Барып төгнин бажынан
Кадын сууны көрөөк пө?

Экү айылдан чыгып, ыраак жок кайыңдарлу төгнин
бажынан Кадынды аяктап тургулайт.

Аяна

Кайракан Кадын деп суу
Жаан талайга түней.
Онын көпшип,
Иримделип, чакпындалып жатканын...
Улаган деп алтайда
Башкуш деп суу бар эмей.
Мен жайгыда Башкушка
Канча ла катап эжингем.

Тошпок Торгоевич (Айананы ийинен
бойына жаба тартып, окшоп ийеле,
айдат:)

Мен сени сүүп жадым, Айана.
Меге јердин үстинде
Сенен јараш кижі јок,
Сенен јакшы кижі јок.

Айана

Онызын мен билерим,
Јурт јуртаган кийинде
Слерге карузып јүрерим.

Тошпок Торгоевич (мекележип.)

Мени слер деп айтпа,
Бис јурт јуртаган улус.
Бой-бойысты сен деп айдар учурлу,
Онон өскө каткылу.
Эмеген ле өбөгөн
Бой-бойлорын байлабай
Сен деп айдышса, эптү угулар.

Айана

Слердин јажаар јаан,
Үстине менин үредүчим.
Албаданзам да онын учун
Сен деп айдып болбойдым.
Јада-тура үрене берерим,
Сен деп айдып јүрерим.

Тошпок Торгоевич (карузып.)

Је, бойсын, Кадынды туруп ајыктаак,
Кадын суу Кан-Алтайдын
Эң ле јаан суузы.
Кадын јалбак чакпынду.

Кандый да күчтү жарынду
Кечире жүзүп болбогон.

Аяна (кайынга жөлөнип.)

Кайың база жараш ла агаш.
Жалакай шымыртын угарга,
Жаңыскан жанына турарга
Кандый жакшы, санаам жеңил!
Бу алтайда эмил сайлу
Кузукту мөштөр бар ба?

Тошпок Торгоевич

Мөштөр ыраак тайгада.
Мында чын ла жайгыда
Кандый жылу, серүүн,
Кадыннын тыныжы билдирет.

Аяна

Айландыра кейдин арузын,
Тынарга жеңилин, жакшызын!
Бу төң мынан ары
Менин сүүген жерим болор.

Тошпок Торгоевич

Же, болор,
Экү айыл деен жанаак,
Айылга барып, чай азаак.
Жаткан жерим сеге
Жараганына сүгүнедим.

Аяна

Же, Тошпок Торгоевич,
Мен мында эмеш турайын,
Эмеш амырап алайын.
Таныш эмес улустың ортозында
Та нениң де учун меге жеңил.

Тошпок Торгоевич (жалакай.)

Мени Тошпок Торгоевич деп айтпазан,
Торт ло сен деп айтсан.

Айана

Айса Тошпок деп айдайын ба?

Тошпок Торгоевич (каткырат.)

Тошпок то дезен, кем јок,
Кижинин адында јаман јок.
Тошпок деп јаш баланы айдып турбай.

Айана

Је чын ла дезеер.

Тошпок Торгоевич (ачыныксап.)

Ойто ло слер,
Бу сен деп айт дедим не.

Айана (јарбынып.)

Анай айдып үренбегем,
Слер менин үредүчим не.
Андый болзо, кожо барбазым.

Тошпок Торгоевич

Күн тал-түшке једип калды.
Је мен барып казан азайын,
Јазап сени азырайын.

Айана (јангыскан артып, өчөжип.)

Тошпок, Тошпок.
Јажы јаан кижиле

Кожо базарга уйатту.
Чын ла бу мында
Ар-бүткеннин аайы жымжак,
Карагайлардан өскө аспак,
Терек, кайын агаш көп.
Кадын сууга каран көрөргө
Кандый да коркымчылу немедий,
Кижинин бажы айланар.

Карманынан мөнгүн акча чыгарып, карандыра сууга чачат.

Бистин жерде аржан сууга
Мөнгүн акча чачып жат,
Онон мынай айдып жат:
(Шымыранат.)
Алкыжын айт, Кадын суу,
Жанында турган туу
Жаражын сеге жайкайт,
Албаты сени байлайт.
(Отурып айдат.)
Чечек эмди нени эдет не?
Мени санаанып жүрет не...
(Кенейте.)
Чечекке самара бичийдим.

Турала, айлы жаар жанат. Үйдин ичи.

Тошпок Торгоевич

Жаны ла энем кел жүрди,
Койдын колын экелди.
Үстү-жуулу мүн кайнаттым,
Отурып ажан, Айана.

Айана

Энен этти кайдан алган?

Тошпок Торгоевич

Мени сен деп адап ийдин,
Лүрегиме жакшы-ы-ы боло берди.

Коштой отурып, Айананы ийнинен бойына тартат.

Энем этти складтан алган,
Кладовщик таныжым деп айткан.

Экү отурып, ажангылайт. Онон Айана самара бичийт.

Тошпок Торгоевич

Нени бичийдин, Айана,
Тоқынап отурбай айлыңа.
Айылдын ичин жалмап кой,
Айактарды јунуп кой.
Мен Адучы Мергеновичке
Айылдап барып келейин.

Айана (ачуурканып.)

Айылдын ижине киришпе,
Анайып мени үретпе.
Чечекке самара бичийдим,
База энеме бичиirim.

Тошпок Торгоевич (чала кородоп.)

Көрдин бе, көөрөй берген,
Кижини канай үрет јат.
Катап казан аспазым,
Колыма суску тутпазым.

Айана

Тутпазан меге не керек,
Мени сен тенек,
Санаа кирбеген деп санан турган.
Јок, мен слердий
Кал кизи эмезим,
Слерге баш, јай бербезим.

Тошпок Торгоевич (туура айдынып.)

М-м, јобоштон јоор чыгар деп,

Ойто ло мен слер бол калдым.
Көрзөн, бойынан ыраадып турганын,
Онын очоп айтканын.
Тилинин чагыжы коронду.
Аяна ла мен онду
Тил табышпайтан болорыс па?
Барып, жүс грамм ууртайдым,
Тенек кадытты укпайдым.

Көжөгө

Jaан удабай Тошпок Торгоевич каланы Адучы Мергеновичле кожо келет, столдын үстине эки шили кабак аракы тургузат. Тошпок Торгоевич Айананын жалмажына тажып, айдат:

Менин жаражайым бу, уул.
(Өчөгөн айас.)
Жалакай керсү эжим бу.
(Аяна сооксынып, ийнин тартынат.)
Көрзөн, менин кийик кискечегимди,
Карудан кару көөркийегимди.
(Жардын сыймап.)
Андый ба, Аяна,
Ачынба, Аяна.
Айыл-журттын ээзи мен.
Айткан сөзимди сен
Укпазан, көрөрис,
Куучын өскө-ө болор.

Аяна

Слер эзирик эмтиреер,
Чыгыгар айылдан экилегер!

Тошпок Торгоевич

Je, je, экем, болор, болор.
Табыштанба, сүрбе бисти.

Айлыска, көрөрин, јөөжө толор.
Адучы — айылчы, араайсан,
Айтканыма ајарзан?

Аяна

Аракыдазаар, јана берерим.

Тошпок Торгоевич

Билерим, билерим, ончозын билерим,
Сенин санаанды өткүре көрөдим.
Айылга кижиге кирбес пе?
(Аракынан чөөчөйгө уруп ичкилейт.)
Кижини кижиге бодоп јүр.
Ал-санаан айса Амадуда ба?
Айтканымды ундыба.

Аяна чыгара јүгүрүп, төннинг бажында карагайлу
кайындардын ортозына отуруп, ыйлап, Кадын јаар көрөт.

Аяна

Өскө јерге экелеле,
Мени базынып турганын.
Мен торт өскүзирей бердим.
Күнүн ле күнүн аракы,
Күнүн ле күрүм ззирик.
Кайра јана берейин дезем,
Эл-јон мени уйаттаар,
Энем не деп айдар?

Јарындары силкинип ыйлап, јажын пладынын учыла арчыйт.

Атанар (кайын энези араайын кийнинен
базып келет.)

Аяна, балам, ыйлаба,
Тошпок ззирикте кылыкту.
Чалчык кижини канайдар,
Согуп ийди бе сени?

Аяана

Лок, кайын эне.

Атанар

Je, карын, балам,
Мында жагыскан не отурын?
(Коштой отурып,
Айананын чачын жуунат.)
Ыйлап калас, кородобо,
Эзирик кижиге анайтпа.
Мындый жараш келин жоогон,
Костори де топ коргон,
Карын мен ырысту не.
Кара жагыс уулымнын
Кару эжи сен не, балам.
(Унчукпай отурала:)
Je, тур, менин айлыма бараак,
Амырынча анда отураак.
(Тургуза ла јединип апарат.)

Кожого

Тошпок Торгоевичтин айлы, тышкары кўс, агаштар саргарып калган. Кызыл энир, ўредўчилердин байрамы. Тошпок Торгоевич каланы, Айанала кожо айлына келет.

Тошпок Торгоевич

Бүгүн ўредўчилердин күни,
Экилебис эмди ўредўчилер.
Сенин омок күүнин
Ончо улуска жадаы.
Јиит ўредўчилер сенен
Косторин алып болбой турды.

Аяана

Бу сен нени айдадын,
Ойто ло күнўркеп турган ба?

Тошпок Торгоевич

Жок, Айана, жок,
Жаман санаа менде жок.
Жаражын сенин өткүрө,
Кийингенин де жакшы.
Сеге айла тапчы
Кийим жарайтан эмтир не.
Талияннын чичкезин...
Танып сени болбойдым,
Карузып сени окшойдым.

Айанага бажын сүстүрүп, жаагынан окшойт. Бу ла ойдө эжикти кижн токылдадат, кижинин жодүлдегени угулат.

Тошпок Торгоевич

Кирерге жараар, кирегер, кирегер ле. (Турага Адучы Мергенович кирип келет.)

Адучы Мергенович

Айана Айдаровна, ачынбагар,
Слер экүни мен
Үредүчилердин байрамыла уткып турум.
Онон артык жакшы иштегер,
Жаан жедимге жедигер.
Айана Айдаровнаны албаты тооп жат.
Армян коньяк экелдим, ичигер.

Карманынан коньяк чыгарып, столго тургузат. Тошпок Торгоевич аракыны колына алып, сүгүнип айдат:

Беш чолмонду коньяк
Кандый жакшы аражан аш!
Амзаардан озо отты
Оныла күндүлөп салбаза.

Адучы Мергенович

Акыр, акыр, бөгин ачып ийейин.

Аракынын бөгин ачып, алаканына шилини тургузып,
Айанага берет.

Айана Айдаровна,
Амзап көрзөгөр бу жаан ашты.
Менин кичинек уулым
Слерди сүрекей жакшы
Ўредүчи деп мактап айтты.

Айана

Аракыны колына алып, Тошпок Торгоевичке берет.

Ачынбагар, Адучы Мергенович,
Бажым айланат,
Байа сүгүнеле, кичинек ууртап ийгем.

Тошпок Торгоевич аракыны калбакла отко чачып:

Ўй улус ондый,
Кичинек ле ууртаза, бажым деер,
Ичпей онтоп, мойноп ийер.

Чоочойди Адучы Мергеновичке туттургызат.

Аш ээзин таныбас,
Баш меезин таныбас.

Адучы Мергенович

Айана Айдаровна, амзап ийзегер,
Амадап экелген аш эди.

Чоочойди алаканыла салып берет. Айана чоочойди эрдине
тийдирип, ойто берет.

Айана

Бойыгар ла амзагар,
Экү отурып ууртагар.

Айана столго курсак-тамак, тузаган огурчын, мешке,эт салат, суп урат. Адучы Мергенович кырлу стаканла аракыны ичип, Тошпок Торгоевич каборто стаканга уруп, табышту «кылт» эттире ичип ийеле, огурчыннан жип отурат.

Тошпок Торгоевич

Этти бойын бердин не.
Эмегендү, эштү киж
Не аайлу якшы неме.
Аш-курсактан түребес,
Бүгүн байрам, не ичпес?

Айана

Акыр, Тошпок Торгоевич,
Артык аракы амзаба.
Бу ла шилини ичсеер болор.
Ойто ло кереш-согуш болор.

Тошпок Торгоевич

Эр улустар куучындашса,
Эмегендер киришпес.
Бүгүн үредүчинин байрамы,
Мен эзирик эмес, калангы.

Каткырып, аракынан уруп ичет. Айана орында ары көрүп жадып алган унчукпайт. Тошпок Торгоевич толыктан бир шили кабак чыгарып, столго тургузып, шымыранат:

Сугуп койгом байа,
Амзап ичеек база.

Аракыны экү ууртап ичкилейт Тошпок Торгоевич эзире берет.

Айана (ары көрүп.)

Je бот, башталганы ла ол.

Ичпе деп айдып болбодым,
Ийтке де мени бодобойт (ыйлайт.)

Тошпок Торгоевич

Жымыртка баскан такаа чылап
Неге калактап жадырын?

Тошпок Торгоевичтин эди-каны изип, эзириги там ла жаанайт.

Билерин бе, Адучы,
Мен эмегенимди бүгүн
Сениле кожо конзын,
Койдонышсын дезем,
Ол сүгүнип койдоныжар.

Адучы Мергенович

Айткан сөзин төгүн,
Артык сөсти не айдар?

Тошпок Торгоевич айылдын ичиле базып, этажерканан бичиктердин ортозынан кими ректенип, Айананын фотолорлу альбомун чыгара тартып, айдат:

Көр, Айананын сүүжин,
Жиит жараш кижизин.

Альбомнон Амадунын фотозын чыгарып, көргүзөт:

Ады онын Амаду,
Салымыс онон камаанду.

Кенейте алгырып ийеле, Амадунын фотозын экү-үч катап ырта тартып, пол деен чачып ийди. Онон көрбөй лө өскө фотолорды ыртып, жер деен чачып турды. Адучы Мергенович альбомды блаап алат.

Адучы Мергенович

Слер чын ла эзирикте
Сүрекей жаман кижиге эмтиреер.

Тошпок Торгоевич альбом блаажып күрежет:

Берет, берет дейдим,
Мен ачынзам, кезикте
Кемди де угуп килебезим.

Аяна ыйлап туруп келеле, альбомды Адучы Мергеновичтен аларга турарда, Тошпок Торгоевич јудурыгыла Аянанын јүзине согордо, Аяна јыгылып калды. Адучы Мергенович Тошпок Торгоевичтин колдорын кайра тудуп:

Токто-о, уул, токто-о,
Токпогынды берип ийерим.
Мен, кайучыл кижиге,
Токынабазан, берерим.

Тошпок Торгоевич

Јо-о, јо-о!
(Тиштерин тиштенип.)
Ачузын дейдим, колымды божот.
Анайтпазым дейдим, анайтпазым,
Артык сөс айтпазым.

Ол өйдө Аяна полдон турала, качып, кийим де кийбей чыгара јүгүрөт. Адучы Мергенович Тошпок Торгоевичти божодот.

Адучы Мергенович

Јакшы эрдин алдында
Эттү тепши јадар.
Јаман кижинин алдында
Айры талку јадар.

Эзирикте киж и эмес бу.
Тудаган ийт, бөрү ошкош.

Эзириги жаан Тошпок Торгоевич төжөккө жыгылып калат.
Адучы Мергенович айылдан чыгып жанат.

Кожөгө

ЭКИНЧИ ОЙЫН

Аяна ла Тошпок Торгоевичтин туразы. Тышкартында карынду Аяна отуруп алган неме түүп жат. Күс, эмеген жай. Тошпок Торгоевич туразынан чыгала, айылдын кийнинде жолло бараадып, Чечекке туштайт, сакыбаган жананан. Куучындашкылайт. Аянага куучын угулбайт.

Чечек (чочыган аяс.)

Тошпок Торгоевич!
Кенейте кайдан чыгып келдигер?
Жакшылар ба? Аяна кандый жүрү?

Тошпок Торгоевич

Айлымнан чыгып, ишке бараадырым.
Тал-түштин кийнинде урогым бар.
Сен кандый жүрүн? Не солундар бар
Киж и уккадый жаткан жеринде?
Энен кандый жадыры?

Чечек

Энем кем-жок ло жүрү,
Ончозы ла эзен-амыр.
Ўредүге бараадым,
Слерди айылдап кирейин деп,
Аянаны көрөйин деп.

Тошпок Торгоевич

Мен ишке мендеп турум,
Сеге мындый жаан сурак бар.

Аяна санаага соктырып јат.
Менин болужар аргам јок.
Јаңыс ла сен оны тоқынадарын,
Санаазын сен јарыдарын,
Сенен өскө кем де болбос.
Айанала јазап ачык-јарык
Акту јүрегиннен куучындаш.

Чечек

Айанала не болгон?

Тошпок Торгоевич

Аяна энезине јаныксап јат.

Чечек

Куучындажып көрөйин.
Слер болбогон немени
Мен канайып айдатам.
Сөслө јөмөп килейин,
Артык нени эдейин.

Тошпок Торгоевич

Је ол ло јарайт.
Мен ишке мендеп турум.
Аянага санаанды
Јажырбай јазап үзе айт.
(Ишке мендейт.)

Чечек Аянаны көрүп ийеле, кийнинен өңөлөп келеле,
Аянанын чыткыдынан эки алаканыла тудуп алат.

Аяна

Акыр, бу кем болотон?
(Колдорын сыймап.)
Алакандары үй кижининг эмтир.

Айсулу Айдаровна айылдап келди бе?
Айса Айчечек једип келтир...
(Унчукпай турала.)
Јок, колынан танып болбодым.

Чечек (сүгүнип, каткырып.)

Бу мен, бу мен, Айана,
Кайда турзан, Айана,
Кучактап, окшоп ийейин.
(Тын кучактай алып, окшойт.)

Айана (сүгүнип.)

Сен деп кайдан билейин,
Кижини кабыра тын тутпазан,
Көрсөн, мен карынду.

Чечек

Куда-ай, мен болгообой
Сени уужап ийтирим.
Бертинбес ле болбойын.
Мен билбегем, көөркий, билбегем,
Эмдиге ле ондонып болбойдым.

Айана (каткырып.)

Алдырбас, Чечек, алдырбас,
Мен тегине айт турбай.
Сенин келгенин кандый јакшы,
Сен сөзинди айдынба...
(Унчукпай турала.)
Чечек үүрем јеткелген,
Чек ле сүгүнгениме
Јүрегим согулып,
Тоқынап болбой бардым.
Чечек, сен чөрчөк јеринен келдин бе?
Айса ал санаамды сестин бе?

Чечек

А не болгон, Айана,
Эмди сыгын айдын учы.
Мен врачтардан төгүне
Оору кижиге болуп
Справка сурап алгам,
Колхозтын ижине барбагам.
Энеме болужып өлгөн эттим,
Айбыланып айылга тартып бердим.
Эмди жеңил санаалу
Барнаул деен бараадым.

Айана

Энем кандый жүрөт не?
Түжөзем ле, энем көрүнөр.
Түш жеримде энемге кожо
Ырысту жакшы жүрөрим.
Ойгонып келзем, ойто ло
Жүрегим ооруп баштаар,
Сыстаар ла сыстаар.

Чечек

Алдында жүрегин оорыган беде?
Сен оорубайтан жокпон.

(Чырайын жазап аяктайт. Айананын кебери онуп калган чылап билдирди, же ол айдынып болбой унчугат.)

Кеберин ол ло бойы,
Карынду кижиге ондой болбой.
Кебер-жүзи кубулып калбай.
Кеберкек кижиге кеберкек ле,
Канайып та жүрзе, кеберкек.

Айана (каткырып, ичи жаан.)

Сеге ле жолыксам,
Ичимде түүнчектер чечиле берет.

Акыр, мени уксаң,
Бери канай келген, бу туура јер не?
Тудунчагын кайда?

Чечек

Себи-Оозында бир айылда.
Сени көрбөй, айылдабай
Көндүрө канай өдөйин,
Ойнодо канай жүрейин.
Тегин де сен јокто
Амыр отурып болбой барадым,
Сени сананып жүредим.

Аяна

Акыр, Чечек, айылга кирзент,
От салып ийейин.
(Одынсалгыш јаар ууланат.)

Чечек

Акыр, акыр, Аяна,
Мен сеге ондый айылчы ба,
Одынды мен апарайын,
Сени көрөлө, ичим ачыды.
Ичи-буурым кодорыла берди.
Келген адында килейин,
Одынды мен кийдирейин.
Барлу кижиге уур неме
Көдүрөргө јарабас.

Аяна

Јарып койгон одыннын
Јарым кучагы уур ба ол.
Тошпок ишке барып јат,
Мен јангыскан отурадым.
Торт энчигип болбой
Тоормош то јарзам, табым.

(Кокырлаган айас каткырат.
Эжикке једип келеле.)
Чечек, сен озо кир.

Чечек

Сенин айлыг — сенин өргөөн,
Сен озо кир.

Аяна

Јок, јо-ок туру.

Чечек (кокырлап.)

Сени бүгүн угайын,
Сеге јалчы болойын.
Тур дезен, турайын,
Отур дезен, отурайын.
(Айылга кирип, оынды түжүрип.)
Отты мен салайын,
Казанды мен азайын.
Сен отур, сени, үүремди, килебезем,
Кемди килейтем?
Менде энем бар,
Ойнодо сен бар.
(Очокко от одырат.)

Аяна

Көөштө эттү көчө бар,
Оны жылыдып ичеек.
(Көөшти очокко азат.)
Этти биске улай ла
Тошпоктын нөкөри
Адучы Мергенович берип јат.
Неме кысканып билбес киж.
Элик атса экелер,
Ан атса экелер,
Койоннын колын да болзо,
Тудунып алган кирер.

Чечек

Кандый жакшы кижиге,
Андый улус ас дезен, Айана.
Менин акам Альберт база ондый
болгон,

Сооко чарчап божогон.
Билерин не, Айана,
Жакшы улустын жүрүми
Та не кыска болотон.

Айана

Чынын айтса, мен
Адучы Мергеновичтен кемзинедем.
Канчага тегин неме алар,
Ого берер неме жок.
Тошпок аракы тургузар,
Чалчып, оныла согузар.
Карын, Мергенович күчтү кижиге,
Колун толгой тудала,
Тошпоктын токтогун да берет.
Каран мени килейт ошкош.
Жаман санаа жок кижиге,
Кижини жалакай үредип айдар.
Мен адамды билбезим,
Ол жуунап жанбаган,
Сенин адан база ондо калган.
Мени жуунын-чактын өскүзи деп,
Буурзап жүрөт өрөкөн.
Адам эзен болгон болзо,
Андый ла кижиге болгодый санаамда.
Мени Айана Айдаровна деп айдар,
Адымды адап, байлаар.

Чечек

Бу сен нени айдадың,
Тошпок Торгоевич андый кижиге бе?

Аяна

Кандый?

Чечек

Je, андый... (Сананып.)
Согушчан, булгак дейтен беде,
Чалчынбайтан ошкош эди.

Аяна

Сен оны кайдаг билерин?

Чечек

Јаңыс јуртта јаткан киж
Ондый коп уклагам.

Аяна

Бис экү нени билерис,
Ўренип ле јүргенис.
Энелеристи ле билерис,
Өскө нени де билбезибис.

Чечек

Ол не дегени?
Бу сен нени айдадын? (Сезинип.)
Тошпок Торгоевич сени
Согуп турган ба?

Аяна

Андый неме болуп јат,
Мен улустаг јажырып јүредим.
Киж ле болгонго кожуп јат.
Эмди ого мен
Өскө көслө көрөдим.

Амадунын журугын
Алары жок эттире ырткан.
Альбомымда онду
Журук-фото артпаган.
Карын, жангыс сенин
Журугын бүүдүн артканына сүгүнедим.
Жакшы деп бододын ба, Чечек?
Өскө жерге келеле,
Өткүрө жаман жүредим.

Чечек

Айананы угуп чырайы кубулып, кызарып, куугарып, айдынып болбой отурала:

Куда-а-ай, Тошпок Торгоевичи
Мен андый кижиде деп
Торт качан да бодобогом.
Кем оны ондогон,
Керсү ле деп бодобогом.
(Экү унчукпай отурат.)

Аяна (көстөри жашталып.)

Жүрүмим ондый, Чечек көөркий,
Жүрөп күүним торт ло жок.
Ак-жарыктын үстинде
Анайып шыралап жүргенче...

Анан ары айдынып болбой ыйлай берет. Очокто казан борлоп жат. Олор оны ундып койгон. Чечек Аянага коштой отуруп, кучактап, Аянанын жажын арчып, мекеlejип айдат:

Анайтпа, Аяна,
Канайып турун сен?
Менин де ыйлаар күүним келди.

Аянага көргүспей каран жажын арчып, кучактажып, унчукпай бир эмеш отургылайт...

Чечек

Айса Улаган јаар јана берзен.
Андый немеле јуртаганча,
Јангыскан да јүрбес пе?

Айана

Бу мындый карынду киж
Канайып јангыскан јанатан?
Јалтанбай, уйалбай
Улуска канай көрөтөн?
Улус кижини килебес,
Тилдери качан да энчикпес.

Чечек

Ой, Айана, казан борлоп,
От өчөт.
Асканыс эттү көчө.
Акыр, анайтпа, Айана,
Тын тудунып ийбезен,
Кату сананып јүрбезен,
Канайып сего болужайын,
Кандый сөстөр айдайын?
(Көөшти очоктон чыгарат.)

Айана

Кайа көрзөм, Тошпок,
Кармай алзам, Тошпок.
Каран оны торт ло
Көрөр күүним јок...
(Унчукпай отургылайт.)
Јакшы өйлөрим өдүп калган.
Школдо үренип јүреримде
Бис ырысту болгоныс.
Санаага сенин кирет пе,
Химиянын урогында
Канайып үредүчи бис экүге
Үч бирден тургускан эди?

Чечек (эске алынып, каткызын
тудунып болбой.)

Оогош балдарла кожоннын урогы
болордо,
«Сып, сып, сып, менин сыпушкаларым,
Менин азатпай кучкаштарым» деп,
Коштой класста кожон угуларда,
Болчомдор жараш кожондоордо,
Кожо кожондой берген бедис.
(Чечек каткызын бош салат.)

Айана (күлүмзиренип.)

Түүкинин урогында
Тошпок Торгоевичтин жүдейле
Бажы оорып турарда,
Бис экүни сураарда,
Печкенин кийнине жажынала,
«Наполеоннын Москвага табару
эткенин»
Канайып бичиктен кычырып туратан
эдибис?

Чечек (ойто ло каткырып.)

Ол тушта Тошпок Торгоевич
Экилебиске бешти
Эрмектенбей тургускан эди.

Айана

Жакшы жылдарыс өдүп калган.
Эмди жүрүм меге
Эрлик болуп кубулган.

Чечек

Анайтпа, Айана, анайтпа,
Артык сөс эмди айтпа,
Отурып экү ажанаак па?

Аяана

Бу мен сени айылчы деп
Канайып эндеп койдым?
(Туруп, аяаксалгыш жаар базат.)

Чечек түрген турала, Аяананы озолоп:

Аяана, амыр отурзан,
Айакты мен алайын,
Көчөни мен урайын.

Аяана

Айылчыркабай турганына сүгүнедим.
Менин чагым чыгат,
Уур кижин ондый эмтир.
Унчукпай отуруп каран
Ичинде балазынын өңзүрө
Тепкенине карузыыр.

Чечек

Бу сен немени өткүрө
Көрүп айдар болуп
Там ла сагышту бол калган.

Аяана

Ырыс сууда балыктый
Жылбыркай неме эмтир.
Бир көрзөн, колында тырландар,
Бир көрзөн, суу деен сурт эт калар.

Чечек

Кудай, бу Аяана нени ле айдар!
(Экү отуруп, көчө ичкилейт.)
Аяана, мен сеге ал санаамды айдайын ба?

Аяана

Айт, Чечек, айт ла,
Мен отурып угайын.

Чечек

Сен сөзинди берерин бе?

Аяана

Айтсан, озо угайын,
Укпай нени айдайын.

Чечек

Ак-жарыктан качан да
Ыраарым деп айдынып умзанба.
Мен сеге улай бичип турайын,
Сенен канай ыраайын.
Сен бойынгла нени-нени этсен,
Мен канайып жүрерим?
Бис экү, үүре-јеле,
Эје-сыйыннан артык.

Аяана

Чечек качан да агын айдар,
Онын учун сени сүүйдим.
Экү бичижип тураак,
Барнаул да ыраак,
Улаган да ыраак.
Сен сала берзен,
Јаныскан артып каларым,
Артык нени айдарым?
(Бу ла өйдө Тошпок Торгоевич кирет.)

Тошпок Торгоевич (омок үниле.)

Јакшы ба, Чечек, база катап.

Байа жолдо жолыгып,
Оройтып, мендеп куучындашпагам.

Чечек (кубулып, араай.)

Жакшылар.

Тошпок Торгоевич

Же нени куучындаштаар?

Айана (Чечекке көрүп.)

Нени куучындажар,
Оны-мыны ла куучындажып турбай.

Тошпок Торгоевич (ак-чек.)

Чечектин келгенине мен де сүгүнедим.
Улаганда удаган жаткан кижин
Жер-алтайды көрүксеп,
Жеде конор күүним бар. (Чечинип.)
Көрүш-таныштар кандый жүрү,
Солундарды куучында ла, Чечек,
Мен отуруп угайын.

Чечек (туруп.)

Акыр, слерге көчө урайын.

Тошпок Торгоевич

Молодец, Чечек,
Ур ла суптан, мен чүрчө
Колым жунуп ийейин.
(Колжунгушка жунунат.)
Айананы килеп, айлыбыска кирип
Жүргенине алкыш болзын.
Сен кайдан келдин?
Кайдаар бараадын?

Чечек

Улаганнан Барнаул бараадым.

Тошпок Торгоевич

Ўренип барааткан ба? Эмчи бе?

Чечек

Эйе.

Тошпок Торгоевич

Якшы, Чечек, сўрекей якшы,

Айана кўоркий,

Чечекле экў ажандаар ба?

(Кўлўмзиренип.)

Куучындаштаар ба жажыдаарды?

Чечек ле Айана унчугышпай отургылайт. Тошпок Торгоевич отурып кўчў ичет, Чечекке баштанып:

Анда Байкал Товарович кандый жўрў?

Озогы ла бойы омок по?

Чечек

Та, табыш ла угулбаган,

Эзен-амыр ла болбой.

Тошпок Торгоевич

Барнаул качан барарын?

Чечек (тўмўн кўруп.)

Эртен.

Тошпок Торгоевич

Тен бир конбогон бараадар,
Бир-эки конзон кайдар?

Аяна

Чын ла Чечек, сен эртен барбазан,
База бир күн отурзан?
Ондый солун кижн келеле,
Көрүнип ийеле, чүрче ле
Сала берзе, кижининг күүни јаманданар.

Чечек

Је, је, је, Аяна, эки де, үч те конойын.
Онон көп јүрүп болбозым,
Ўредүге оройтырым.

Тошпок Торгоевич (ол ло омок үниле.)

Айттым не, Чечек, молодец деп,
Је, отурып куучындажыгар ла.
Мен мынаар барып келейин.

Аяна чочып, Тошпок Торгоевичке јууктай базып, араай үниле айдат:

Ачу аш алба, андый неме керек јок.

Тошпок Торгоевич

Јок, јок, канай турун, Аяна,
Мени тон ло неме деп.
Ондоп турум ончозын.

Көжөгө

ЎЧИНЧИ ОЙЫН

Жаан изў ай. Айана ла Тошпок Торгоевичтин айлы.
Айана орында отурып алган мандайына тайанып, бажын
тынъда плат тартынып алган.

Айана

Кайран балам, Солунай,
Кару балам, Солунай...
Кече сѳѳгин жууп койдым...
Эмчегимди тимиреде эзп,
Будыла жымжак тееп,
Бошпойып калган балам болгон.

Тошпок Торгоевич (ўйдин ичиле базып).

Комыдаба Айана анайып,
Эмди мында канайып та
Турзан, балабыс тирилбес...
(Унчукпай турала.)
Жок неме жок ло,
Барган неме барган ла.
Ўткўре онойып тонг ло
Не комыдаар, не кородоор?

Айана (ачыныксап.)

Тогус айга баланы ичинге
Сен алып жүрген бедин?
Сен баланы тапкан бедин?
Сен нени билерин?
Сен нени де билбезин.

Тошпок Торгоевич (чѳкѳниксеп.)

Ойто ло башталып жат,
Ойто ло ачыныжарыс.
Токтозон, Айана, токтозон,
Онойтпозон дейдим, онойтпозон!

Аяана

Алты айга баланы
Сен кичееп көргөн бедин?
Баланын чулгагын сен
Бир де катап болзо жүндын ба?
Аракыдап ла жүрген эдин...
Кайран балам...
Койнымда каткырып отуратан,
Кабайында ыксып жадатан
Кижн болуп калган балам болгон.
Эди-каны тошпойгон.

Тошпок Торгоевич Аяанага коштой отуруп, ийнинен ку-
чактай алат.

Анайтпазан, Аяана көөркий...
Тоқыназан, Аяана, же сурап турум.

Аяана

Эки ле күн оорыган балам,
Колго алзам, каткырган балам.
Бала оорып жадарда,
Сен канча күнге эзирик жүрген,
Сен нени билген, нени көргөн?
Эликманардын больницазында
Эмдеп жазып болбогондор. (Ыйлайт.)

Тошпок Торгоевичтин энези Атанар кирип келет.

Аяана

Сен керек дезе больницага да келбеген.
Балан оору деп билбеген бе?
Көрөр дө күүним жок сени,
Сендий немени
Кижн деп айдар ба?
Килемкей деп айдар ба?
Сенен болгой керек дезе мал да

Балазыйт. Сен нени де керектебес
укумал.

Атанар (ачыныксап.)

Чын ла Тошпок, сен балаң орыырта,
Не аракыдап жүрген?
Ачу ашка бажынды не сугуп турган?
Сени мен кижидеп бодоп турзам.

Айананы токынадып, суунан сузуп берет.

Ме, балам, Айана,
Соок суунан ич, балам.
Өртөп турган ичинди ол
Токынадып ийер... ич.
(Айана тырлажып, соок сууны ичет.)

Атанар Тошпок Торгоевичке баштанып, кизирейт:

Өскө жерден баланы экелеле,
Өскүс-жабыска бодоп турган ба?
Адазы жуунан жанбаган оогош баланы
Анайып өткүрө не базынар?
Бу ла балам Айана меге
Жүс катап сенен кару.

Тошпок Торгоевич отургушка отуруп, унчугат:

Мен айтсам угар эмес,
Меге де балам кереес.
Кенейте божоп каларын
Кем билген оны.
Эмди онын короны
Меге ле једжетен эмтир.

Атанар (Айананын адаанын алып.)

А өскө кемге једжер,
Өчөп турган ба Айананы,

Өштөп турган ба оны?
Өнөтөйин өчөжип турган неме чилеп
Балан тымулап турарда,
Тынын албай не аракыдаган,
Айананы не соккон?
Сенен качып, оору балазын кучактанып,
Айлыма келерде, эмчи алдыргам.
Эртезинде ле бала божоп калган.
Ы-ы-ы! Сендий немени
Соксом до макам канбас.

Тошпок Торгоевичти сабуушла сабайт.

Тошпок Торгоевич

Эне, эне, канайып туругар!
Жо-о, эне, жо-о, жодомой!
(Тышкары чыгара жүгүрөт.)

Атанар

Тапту керек ого!
Эрген, бүгүн бого
Эжим деп эжик ачпа.
Жолун алып ары бар.

Тошпок Торгоевич ары болуп базат. Атанар эжиктен чыгып,
кийнинен ары:

Кач ла, үзүт, көрмөс, кач ла.
Катап эжик ачпа дейдим.
Ары болуп тайыл, шилемир!
Аракы ичеле, мени де соккон,
Кабыргамды сындырган жокпон.
Канайып ундып койдын?

Ойто үйге кирип, Айананы тоқынадат. Айана эмеш тоқынай
берет.

Атанар

Je бат, балам, анайып
Торт сананып токынап отур.
Ол Тошпокты качаннан бери
Айдып токтодып болбодым.
(Очокко от салып.)
Чүрче чай изидип ийейин,
Изү немененг ичсенг, якшы болор.
Баш ла бол...
Баланынг сөөгин жуурда да эзирик
болгон.
Je не болгон неме, не болгон?
Куда-а-й, кал кижиге деп бодоорынг.

Айанага коштой отурат. Бу ла өйдө тышкары машинанынг табыжы угулала, токтой берет, машинанынг эжигининг «калт» эттире жабылганы угулды. Эр кижининг үни угулды:

Je, барар жеринге барып кел,
Мен удабай келерим.

Айана Амадунын үнин танып, бастыра бойы кулак боло берет, шымыранат:

Амаду, Амадунын үни.
Танып турум, кайын эне!

Галстукту якшынак костюм кийип алган Амаду кирип келет. Чала араайын Айанага көрөт, колында сумкалу.

Амаду

Якшылар ба?

Айана (төмөн көрүп, араай.)

Якшылар!

Атанар.

Жакшы, жакшы ба?
Өрө өдүп отурыгар.

Амаду эр жанында отургышка отуруп, сумказын жерге тургузып:

Мында улус кандый жаткан?

Атанар

Жакшы ла неме жок,
Жажыбысты арчып отурыс.
Жаан эди короныбыс.

Айана каран Амадуны аяктайт.

Амаду (Атанарга көрүп.)

Уктым, өрөкөн, уктым,
Жангы ла бого келеле, уктым.

Атанар

Кажы жерден келдигер?

Амаду

Ыраак жердин кижизи эдим,
Улаган деп жерден келдим.

Атанар (сонуркап.)

Улаганнын дедигер бе?
Бу менин келдим Айананын
Чыккан-өскөн жеринен келген
Кижиге турбайыгар.

Амаду

Эйе, ондый, өрөкөн,
Бис жангыс журттын улузы, өрөкөн.

Атанар чайдан уруп, талкан, каймак, курут салат.

Атанар

Жеригерде не солундар бар?
Айананын энези кудагайым
Кандый жүрү?

Амаду

Бери келер алдында кир жүргем,
Айананын энезине жолыккам,
Айанага неме ийе берген.

Жанында сумканы алып, Атанарга берип, айдат:

Койдын эди деп айткан,
Ончогорго ло эзен айттырган.

Атанар сумканы алып, эпши жанына тургузат. Кончынан
бооколду канза чыгарып, танкы азып, оттон күйдүрет.

Атанар

Андагы албаты-жон эзен ле болбой.
Ады-жолун кем эди?

Амаду

Адым Амаду, адам Аткары, сөөгим көбөк.
Албаты амыр ла жадыры,
Өлөн ижине белетенип туру.

Атанар канзазын тартып, Амадуга берет.

Атанар

Канзалажып ийеек,
Озогы жаңын канайыып ундыыр?
Албаты амыр ла жаткай,
Өлөң ижи жууктаган турбай.

Амаду (Атанардын аскан канзасын алып, тартат.)

Айтканаарча ла болгой, өрөкөн.

Карманынан «Беломор» деп папирос чыгарып, туруннан кўйдүрип, Атанарга берет:

Бу орус танкыны тартыгар, өрөкөн.

Бойы канзаны тартып, жөдүлдөп айдат:

Кабак танкынын ачузын!

Атанар

Папиросты тартып,
Орус танкы тартпайтам,
Магазиннен албайтам.
Олорды канай жамандаар,
Огоротчы улус не,
Танкыны бойыс отургузып турус.

Амаду албаданып канзаны тартала, когын турунга кагып,
Атанарга берет (коқырлаган айас.)

Канзагарды киж
Карманданып албазын.

Атанар

Качаннан бери эдинген
Эмискектү канзам эмей.

Ол жок мен энчигип болбойдым,
Танкы база үредүлү неме эмей.

Айана орында отурып, Амадуга аярып сонуркап, эрмек-
куучынды лаптап угуп, унчугат:

Слер экүнин
Куучындажып турганыгардын эптүзин.

Атанар (токыналу, тоомжылу.)

Солун кижиле
Сонуркап куучындажып турбай.
Солун кижин улай
Бистин айылга кирбей жат.
(Амадунан сурайт.)
Нени иштеп турыгар?

Амаду

Комсомолдын качызы болуп
Иштеп турган кижин эдим.

Атанар

Не жорыкту жүригер?

Амаду

Слердин колхоз озочыл,
Лозок аларга келдибис.
Тем аларга турубыс,
Озочыл улуска жолыгар,
Ижин көрүп, таныжар.

Атанар

«Жаңы жол» деп колхозыста
Жаңы эки машина бар.
Жүрүм жаранып отуры,
Калаш-талканду отурыс.

Амаду унчукпай отурала туруп, Айанага айдат:

Айана, тышкары чыгаак,
Бир сөс айдып ийейин.

Айана орыннан туруп, озо чыгат, Амаду кийнинен. Тышкары чыгала, Айанага айдат:

Кадын жарадына бараак,
Ого барып куучындажаак.

Айана тӱнгин бажы жаар баспай Кадыннын жарадына Амадуны баштап экелет. Жаратта турган карагайга жӱлӱнип:

Амаду, же нени айдарың?

Амаду

Айана, сени кӱрӱргӱ
Коркышту ла амадагам.
Кородожынды кожо ӱлежейин деп,
Комыдазан, кожо комыдайын деп.

Айана

Менин комыдалым божогон болбой.

Амаду

Кижиге ондобос нени айдадың, Айана?
Андый тӱбек жажына
Ундылбас неме болбой.

Айана

Айлыма киргенин жакшы.
Айткан сӱзинди жарадып турум.
Кайын энемге куучындашканынды
Карын сонуркап уктым.

Амаду

Чечек сеге эзен айттырган.

Айана (каран санааркап.)

Чечек, көөркий, Чечек,
Келбегениге каран сүгүнедим.

Амаду

Чечек келерге суранган,
Je машинада жер жок болуп калган.
Бу сен нени айдарын, Айана,
Кезикте сени оңдобойдым.

Айана

Ойдо ончозын оңдоорун.

Амаду

Анайып айтпазанг, Айана,
Ачынбазанг,
Ачу-коронды бойыңа
Өткүре онойып алынбазанг.

Айана

Амаду, мен ачынбайдым,
Сени көстинг кырыла да болзо,
Көрүп аларга санангам,
Карын, канай жет келдин?

Амаду (кородоп.)

Тошпок Торгоевич сени
Согуп турган деп уккам.
Токпоктогон кижини оны!
Ачынзам мен тен
Чачып ийерим суу дөөн.

Айана (акара баш јок каткырат.)

Амаду, меге сенин
Айткан сөстөрүң жарап туру.
Орой айткан ошкожың...
(Эмеш турала.)
Амаду, бери јууктай бассан?
(Амаду јууктай базып келди.)

Айана

Эмди мени эрдиме окшоп ий.

Амаду (чала алан кайкап, кайа көрүп.)

Айана, сен канай турун?
Ол туку кайын эненг көрүп туру.

Айана (карагайды эбирип.)

Кайын энемде јаман јок,
Көргөн кижн көргөй лө, керек беде,
Коркып турун ба эмди.
Карагай ажыра кем де көрбөс.

Амаду аайын таппай аланзып турат, Айана Амадуны кучактай алып, эрдине тын окшойт, онон айдат:

Амаду, эмди бар,
Улустар бисти көр туру...
(Токтодып.)
Акыр, чындап, Тошпок мени
Согуп турган деп кем айтты?
Чечек пе?

Амаду

Эйе.

Айана

Онын учун келдин бе?

Амаду

Эйе.

Айана

Мени сүүп турун ба?

Амаду

Эйе. (Амаду кенейте акту сөзин айдынып.)

Айана, Айана, мен сеге

Акту сөзим айдадым,

Сен жок жүрүп болбой жадым.

Экү биригип журтаак,

Машинала сени апарарым.

Тошпокты кайдаак,

Мен сени колыма алып жүрерим.

Айана

Байа машинанга јер жок дедин не
(каткырат.)

Амаду

Машинада бир кижн

Бу јердин болгон учун айдадым.

Айана

Айтканына алкыш-быйан!

Амаду, сен уян

Уул эмес эмтирин.

Көрүшпегенис удаган.

Амаду

Айана, је јөпсинзен,

Сен не де дезен,

Ончозын ла мен бүдүрерим.
Кадын деен калы да дезен,
Кечире жүзе берерим.

Айана

Чын ба, Амаду?

Амаду

Чын, Айана, мактанбайдым,
Менде жүзүш жанынан
Баштапкы разряд барын билерин.
Сен не ле дезен,
Онойып ла эдерим.

Айана (кебери өчүп.)

Эш болуп сеге болбозым,
Эмди сеге турбазым.
Амаду, мен эм торт өскө кижн.

Амаду

Сен кандый да болзон,
Сен кайда да жүрзен,
Түнгей ле сени сүүйдим.

Айана

Мен алдындагы Айана эмес, Амаду,
Мен эм торт өскө кижн, Амаду.
А сен, Амаду, ол ло бойынг...
(Унчукпай турала.)
Өскө кыстар жок эмес,
Өчүп калгам, Амаду.

Амаду

Өскө кыстарга торт ло
Көстөрнм тийбейт, Айана.

Өчөбөзөн, Айана,
Өксөп жүрүм, Айана.

Айана

Өзөгимде та не де үзүлип калган,
Амаду.
Билбезим, та не...
Жүрүмге күүним өчүп калган, Амаду.

Амаду

Жок, Айана, онойып айтпа,
Экү эптү жадар эдис.

Айана (унчукпай турала.)

Же бар, Амаду,
Улустар сени сакып жат.
Мен жаратта
Жангыскан отурар күүним бар.

Амаду

Олор мен жок жуундагай.

Айана (унчукпай турала.)

Кейдин, күннин изүзин,
Мен серүүнденип жүзейин,
Жүрегимди сергидейин.
Сен чүрчө ле мында тур.
(Айана чечинип уштынат.)

Амаду

Айана, мен кожо жүзейин!

Аяана (сууга кирип.)

Жок, Амаду, сен жаратта ла тур.

Улустар көрзө, не деп айдар?

Сен байа уккур

Кижн болоочы болдын не.

(Аяана ары түрген жүзет.)

Амаду (кыйгырат.)

Аяана, Аяана, канай турун?

(Пиджагын уштып, суу деен калыйт.)

Атанар жаратка жүгүрүп келет, эки колын чабынып, калактайт.

Атанар

Калак ла калак, калак ла калак!

Амаду! Аяананы капшай тут!

Амаду (жүзүп кыйгырат, сценанын кийнинде.)

Аяана! Аяана! Канай турун?

Атанар

Куда-а-ай, улустар, болушсаар!!!

(Жаратта кыйгырып, ары-бери жүгүрөт.)

Атанар

Экилези жараттан ыраай берди!

Кайдан да Адучы Мергенович ле Тошпок Торгоевич жүгүрүп келди. Адучы Мергенович сууга кирерге умзанат. Тошпок Торгоевич тудуп алат.

Тошпок Торгоевич

Акыр, токто, анайтпа!

Атанар

Амаду Айанага једиже берди.
Кадыннын агынынын түргенин!

База улустар јаратка јүгүрип келет.

Кемнинг де үни:

Экилезинин баштары
Карандап турала, көрүнбей барды.

Экинчи кижинин үни:

Экилези јок! Јок болуп калды.

Тошпок Торгоевич

Айана-а-а-а!!!
Көргөнчө көрбөйин!
Укканча укпайын!
(Көңкөрө жыгылып, алгырып ыйлайт.)

Көжөгө

УЧЫ. ТӨРТИНЧИ ОЙЫН

Чечектин айлы, тан јарып калган. Чечек уйуктап јат, орында түш түженип јат. Чечек бараатса, кырдын алдында јаан ойык, оноор кирип барза, јайым агып јаткан суунын јарады, суунын табыжы, јыраалар... Кенейте громкоговорительден угулат:

Ўн (ўй кижинин.)

Сен мында нени эдип турган?
Бери келзин деп сени кем айткан?

Менин үниме туттурзан,
Не болорун? Канайдарын?

Чечек

Мен Айананы бедиреп турум,
Аяна бери келген эди.
(Айландыра аыктанып.)
Та азып тургам мен,
Та кем мында үнденди.

Кенейте күннинг жаркынына бозомтыгып сүрекей жараш үй кижиге көрүнип келди. Бажында бош салган чач, солонгы ошкош неме жытырап жат, кийнинде — жардында шынгырап, жалтырап турар немелер.

Үй кижиге

Бери келзин деп сени сурабагам,
Аяна эмди ле келер.
Мынан капшай ыраабазан,
Не болорун кем билер.

Үй кижиге кенейте жылыып калды. Чечектин кийнинде жыраалар шылырай берди. Кайа көрзө, кийнинде Аяна турды.

Чечек

Жакшы ба, Аяна,
Сен мында нени эдип турган?
Айлыга жанаак, Аяна.

Чечек Айананы кучактай аларга умзанат.

Аяна (эки алаканын удура эдип.)

Чечек, меге жууктаба,
Мени, калак, кучактаба.
Мен Аяна эмес, Айананын сүнези.

Сеге жолыккан үй кижиге —
Бу Кадын суунын ээзи.

Чечек

Сен канай сүне боло бердинг,
Сен менин эн артык үүрем эдинг.

Аяна

Мен Кадын суунын эээнинин
Эн жуук үүре-желези,
Онын он колы болорым,
Эн бүдүмчилү болушчызы.

Чечек

Бу сен нени айдадын, Аяна,
Же жууктабайын сеге.
Базып көрөйүн айлана,
Кеберин кандый куу неме
Ошкош болуп кубулган?

Аяна

Менин ижим кату,
Көстөрүм жаантайын жашту.
Бош ой менде ас,
Экү кийинде жолыгыжарыс.
Амадуны айлыма апаргам,
Экү биригип калдыбыс,
Элен-чакка эптү жадарыс.

Чечек

Амаду кайда?

Аяна

Амаду алтын өргөө айлында.
Туштажарга келгенине алкыш-бийан!

Эске алганыңды жажына ундыбазым.
Сени керек болзо
Бедиреп таап аларым...
Калак, Кадын ээзи ачынбазын.
Удаган куучындашсам, оройтып.
каларым.

(Ары болот.)

Чечек

Чүрчө турзан, Айана,
Кайа көрзөн, Айана?
Энен сени сакып жат,
Эрмектешсен, Айана?

Айана (базып отурып.)

Бош жок, бош жок, Чечек,
Айдадым не, бош жок.
Эмди мени бедиребе,
Энеме эзен айт, жибе.
Же жан, же бар.

Лыраалар шылыр, шылыр эдип, Айана там ла ырап, жылыып
калды. Сакыбаган жанынан он жашту уулчак базып келди.

Уулчак

Адыгарды билерим, Чечек,
Мени Айана бери ийген.
Жол баштап берзин деген.
Капшай жаныгар, Чечек эже.

Чечек

Сен кем?

Уулчак

Мен Алтынайдын уулы.

Чечек

Адын кем?

Уулчак

Аймерген.

Чечек (эске алынып.)

Алтынайдын уулчагы...

Алтынайдын уулчагы...

Алтынайдын уулчагы

Сууга ага берди не.

Уулчак

Мен онын сүнези.

Je, Чечек эје,

Мен слерге озо баштап

Кадын суунын алдында

Каандыктын өргөөзин көргүзейин.

Сценада куй таштын ичи ошкош жер, суучактын шоркырап агып турган табыжы иле угулат. Ыспекчиндер тургузып койгон. Куй таштын ичи бастыра мызылдажып, жалтыражып турат, жараш таштардын жаркынду мызылдаганы көрүнөт... Уулчак Чечекти јединип, эбире көргүзөле, айдат:

Өргөөни көрдигер бе?

Чечек

Көрдим.

Уулчак

Жараш па?

Чечек

Өткүрө жараш!
Өңдү таштар көрдим,
Алтын-алмас мызылдаганын көрдим.
Кадын суунын эззинин өргөөзи
Кандый коркышту жараш!

Уулчак

Эмди слерге јол баштап берейин.
Эзен болзын, јаныгар.

Чечек таң эртен уйкунан ойгонып келет, көстөрүн ачат,
кыймыктанып, айдат:

Кандый санг башка түш көрдим,
Энеме куучындап берейин.
(Кыйгырат.)
Эне! Эне!
Слер кайда, эне! (Табыш јок.)

Көжөгө

1992 жылда бичилген.

СТАТЬЯЛАР, ОЧЕРКТЕР

АЛТАЙ ЖОНДЫ АРБЫНДАДАРЫ, ТӨРӨЛ ТИЛИСТИ ОРНЫКТЫРАРЫ

Алтай жоныстын тоозы калганчы он жылдыкка өскөн дө болзо, сүрекей ас тоого өскөн. 1979 жылда бистинг ороондо албатынын тоозын алар тушта алтай жоныбыс алтан мунга шыдар болгон эди. 1988 жылда албатынын тоозын аларда, алтай жоныбыс жетен мунга шыдар болгон эмтир, олардын тоозында бойынын төрөл тилин билбес, жартын айтса, олардын кезиктери алтай эрмек-тилди ондоп жат, же алтайлап куучындап болбос. Төрөл тилин билечилер, же төрөл тилиле сос-куучын айтпас улустар кайда? Алтай эмчилердин ортозында андый улус ас эмес. Мен, олорло кожо иштеген киж, андый кылык-жангы жакшы билерим. Аймактардан карган-тижен оору алтай улустар келгилезе, олар төрөл тилиле орус акценттү куучындажар. Ондый алтайлар төрөл тилиле газет кычырганда, баштапкы класстын үренчиктери ошкош, жартын айтса, алтай бичик-билик кычыргылап билгилебес. Алтай бичиктерди, газетти кычырайын деп албадангылаза, олар эки-үч айдын бажында чытылдада кычыргылай да берер эди, же олардо ондый амаду-санаа жокто, канайдар? Орус үй кижилү эмезе орус уулга барган алтайлар кайда? Олор база ла орус тилге көчкүлөп калган. Алтайлап куучындашса, каа-жаада ла куучындажар, куучыны ала-чоокыр, бала-барказы су-орус тилле куучындажар. Кайлык балдар, кайлык билелер алтай жоннын ортозында жылдан жылга там ла көптөп бараат. Олор кере бичигинде, паспортунда угын алтай деп бичиткилеп алган. Олордын кезиктерин кокырлап: «Сен орус» — деп айтсан, өөркөгилеп турар, «Сен мени орус деп айттын» — дежер. Ондый улустын кезиктерин мен кайкайдым. Олор төрөл тилин ондоп турган болзо, алтайлап куучындап, кычырып не үренип албас? Ол тужында эп-жоксынбай, кемзинбей алтайлап калырап куучындап отуратан болзо, кандый жакшы болор эди, угарга да, көрөргө дө эптү.

Сананып келзе, алтай тилибистинг калай болуп, чоокыр-теекир болуп бараатканынан киж чочыыр ла коркыыр... Онду алтай жартамалду сөзлик жок. Ондый сөзликти,

байла, жаңыс кижн тургузып болбос. Бир үч-төрт кижн жуулып, шүүжип, якшынак, толо жартамалду алтай сөзлик-ти мык сананып тургузайын десе, бир он жылдын туркуны-на тургузып салар эмес пе? Ол бистин алтай тилибистин байлыгы болор эди. Оны тургускан улустын ады-чуузы чыгып, жажын-чакка ундылбай артар эди. Ондой, Кан-Оозы, Шабалин аймактардын диалект сөстөрүн кыйалта жоктон кийдирер керек деп, мен сананып, шүүнип турадым. Диалекттер тилибисти кыйалта жоктон байгызарында аланзу жок. Бир де алтай сөс ундылбазын — ончозин кийдирип, жартап айдып койор керек. Ол сөзликти карганактарыбыс жыгылгалакта мендеп тургузар керек, онон өскө оройтып каларыбыс. Билерим, 70-80 жашту алтай карганактар тыны үзүлип барганда, олорло кожо бүдүн телекей ундылып, жыыйып жат деп. Алтай тилдин тазылы онойып кыркылып жат. 1917 жылдагы революциянын, гражданский жуунын, баштапкы телекейлик ле экинчи телекей жуулардын керечилери — кандый кайкамчылу карганактар жыыйып жат! Кезиктеринин жүрүминен бир канча роман да бичиирге жараар.

Алтай тилди үредетен жанжыгу төс калабыста баштапкы алтамдар эдет. Баштапкы алтамдар уур-күч деп билдирет. Ондый кыймыгу башталган болзо, сүрекей якшы болор эди. Јер сайын сөөктөрдн курултайы болуп, јайзанын тудуп көндүге берерде, тилин јетире билбестерди јайзандарыс чыбыктаган болзо, кандый болгой не? Тилин билбестер эп-јоксынып, јалтанып жүргилеер эмес пе? Албаты ортозына оларды ұятка не түжүрбөс?

Сагыжыма кирет, бистин калада национальный школдын 40 жылдыгын канайып бийик, көдүринилү айалгада темдектегенис. Драмтеатрдын јаан залында топ ло толо алтай улус жуулган, олардын кабортозы аймактардан келген, кезиктеринин кара баштары туку качан кажайгылап калган. Эмди национальный школдо балдарынын балдары үренгилеп жат. Је качан сценанан эки сөс айдаачылар жараш эттире суй орустап сөс айдыжарда, менин жүрегим јимирт эдип, чочый берген чилеп калды. Онон эмештен күүним өчүп, ойыннын учына јетире отурып болбой, чыгала, јана бердим. Озо баштап мен бодогом, је алтай эрмек-сөс мында болотон туру деп. Бастыра алтай улустар эрмек-куучынды

орустап айдарда, чоконо бербей база. Айла ончолоры национальный школдын үренчиктери ле үредүчилери деп адалгылап жат. Эп-жоксыныш, аланзулу санаалар жүректи кыйнай ла берер. Акыр, бис кайдаар барааткан албаты? Тон каларда эки баштаачы, сөс айдаачы улустын бирузи алтайлап айткан болзо, кем-жок болор эди. Залда отурган улустын бирузи алтайлап, бирузи орустап сөс айткан болзо, тен-тай оон-бокөн жок болор эди. Мен национальный школодо үч жыл үренгем, же алтай тил ле литературанын урогынан өскө урокто меге алтайлап орус үредүчилерден бир де сөс айтпаган, бир де катап менен алтайлап сурак сурабаган. Алтай балдарды жирме-одус жыл үредип турар орус үредүчилер алтай тилди уш-баш та болзо не үренип албады не деп, алтай балдарга эне-адазына жаныксап жүрген балдарга тон каларда эки-үч сөсти алтайлап, жастыра-мыстыра да болзо урок өткүрүп турарда не айдып ийбейт не деп, мен эмдиге ле комыдап сананадым. Жүрегим сыстап турар. Мен бу үредүчилерди жакшы билерим, оморды тооп, сүүп үренгем, омор до мени база тоогон, сүүген. Ады жарлу үредүчи В. К. Плакас бисти линейкага тургузып, алдыбыслары-бери базып, орустап айдатаны сагыжыма кирет:

— Кижн көзнөктн алдында жылынып отурган боро кучкаш эмес, кижн качан да болзо сананып, шүүннп билер учурлу.

Онойып тура мен онынчы класста үренип тура, национальный школдын летописнн баштапкы класстын үренчиктерине табыштырган эднм. Ол летопись ундылып калган ошкош. Эмднги өйтө жетнре бнчнлнп келген болзо, кандый жакшы баштанкай болор эдн. Ол өйлөрдө сан башка уул интернаттын жаньна базып келеле, менен сураган:

— Сен үлгер бнчнп турун ба? Болзо до, гениальный поэт болор керек дезен.

Мен унчукпагам. Онон ло көрүп жүрзем, ол поэт Паслей Самык эмтнр.

Алтай жоннын ортозында алтай ннтеллнгенцн 1950 жылдардын учьнан бери табылып келген. Алтай жоньбыс канча жылдардын туркунына иженнп, жүрегн түгеннп сакьган. Ондый өйлөр болор, бнсте бойлорьстын нженерлернс, эмчнлернс, үредүчнлернс, бнчннчнлернс, журукчьларьс, артнсттернс, бнлнмчнлернс болор деп. Же алтай жоньс ама-

дузына јединерде ле, јоныс өспөй, тили кунурап баштады ошкош. Эмди ле сананып келер болзо, алтай интеллигенция алтай јонына тузазын јетирген де болзо, је көп јаман салтарын јетирген болтыр. Алтай интеллигенция мен интеллигент ле дейле, экинен көп бала-барка чыдадып азырабайт. Јурт ла кала јерде ондый. Олордын көбизи алтай укту үй улус алып, бала-барказы кайлык болуп калган. Кала болзын, кайлык балдар болзын, төрөл тилин билгилебес. Бу ла бир кезик бичиичилердин, јурукчылардын, билимчилердин, эмчилердин, артисттердин балдары төрөл тилин билбес.

Алтай интеллигенциянын кезиктери айлы-јуртында орус тилле куучындашкылайт. Ол эмезе торт чоокыр-теекир тилле куучындажар, бир сөс алтай, эки сөс орус. Онын кийнинде комыдап јадыс, тилибис үрелди, јоныбыс өспөйт деп. Балык бажынан баштап јыдыыр деген, албаты-јон база ондый неме эмтир. Алтай интеллигентти бала-баркагар не ас деп суразагар, орустап кокырлаган айас айдар:

— Зачем плодить нищету?

Ондый улуска нени айдарын? Байагы «нищетада» јаткан улусты көрөр болзо, таңынан машиналу, јанынгла өтсө, арай ла јыга баспай өткүлеер.

Мен бойым да эки бала чыдадып салгам, экинчи бала-наг улам эжим Горно-Алтайсктын балатапкыжында арайдан ла калган, бойым да су-кадыгымла мактанып болбозым, онон өскө бала-баркам арбынду болор эди. Кезикте санарын, чын ла, бистинг өйдө көп балдарды кийиндирип азырайтаны, айыл-јуртту эдери ле үредип алары јенил неме эмес. Кату өйлөр једип келди, јүрүм та качан јаранар, учы-бажы билдирбейт. Аш-курсактын, не ле неменин, ол тоодо кеп-кийимнинг баазы ойненг өткүре көдүрилген.

Интеллигент эмес кезик улустар бар. Ыраак јурттарда, алдында алтай күдүчилердин ортозында андый улустар ас эмес болгон. Олор беш-он бала-барка азырап чыдаткылайт, мал-аш азырап кичеегилейт, балдары ончолоры чончон, бир түнгей јараш су-алтайлап куучыдаар, күндүчизи де сүрекей улус.

Мен бодозом, мен интеллигент кижиде деп көөрөбөй, алтай тилин ала-чоокыр айтпай, мал-аш тудуп, кичееп азыраар керек. Эмдиги өйдө эки-үч уй ла он-он беш кой азырап алзагар, беш-алты баланы чыдадып, кийиндирип, үре-

дип аларыгар. Чыдаткан балдарыгар эне-адазынан тем алып, айыл-јурт тутса, база ла мал-ашка тартынып, база ла беш-алты бала таап, јурты толуп, тили кунурабай, албаты-јон онжүп өзүп, јакшынак јуртай берер.

Мен, көп јылдардын туркунына мал азыраган кижини, оны јакшы билерим. Озо баштап интеллигент кижини малдын јининен, төрөзө чөп-чараназынан чала јескинип турар неме эмтир. Је бу озо ло баштап мындай болор, онон ары уулактар, курагандар эмезе бозулар эмеш чыдап келзе, текшилеп баштаза, көрөргө кандый јараш! Кураган маарап турза, јаш балаң ыйлап турган неме ошкош, ичин ачып, оны эркеледиң, карузып бажын сыймап турарын, окшоп то ийер күүнин келер. Јаш курагандарды көрзөн, јүрегин јымжап, јалакай күүнин көптөп, торт ло балазый берерин. Бала тужын, туку качан јада калган энен де эске алынар. Јаш тужында курагандарла јарыжып ойногонун, бозулар күткениң эске алынар. Ол тушта бозуны эмизип койгомдо, энем не аайлу чыбыктайтан эди. Энем калактап, арбана ла берер. Калактабай база, ол тушта бир уйга он бир килограмм сарју калан түжетен. Бир катап энемнин уйын борүлөр јип саларда, адам өлгөн деп, фронттон похорона аларда да энем, байла, онойып ыйлабаган.

Эмди јазап сананып келер болзо, алтай улустын бир јаан ырызы мал-аш тутканында эмтир. Чактан чакка алтай албаты мал азырап, оны байлап, «ак мал», «эрјине мал» деп адаган. Кирип келген айылчыны күндүлеп кой сойгоны ол эн јаан күндү-күреези болуп јат. Онын учун алтай интеллигенция малдан айрыларда, алтай ады, јыды, тили, јурты јудай беретен эмтир. Акча кей, мал-аш аш-курсак ийне. Бала-барка тойу-ток ло болзо, ологро артык не керек? Көстөрине көрзөн, јараштары не деер, шулурап куучындашса, тилинин арузы, карузы, эркези де сүрекей. Јурт јерлерде алтай балдардын тили школго үренип барганча ла су-алтай болотон эмтир. Школго бир төрт-беш јыл үренип ле ийзе, онын эрмек-куучынына орус сөстөр кирип, кожулып, јылдан јылга там ла орус сөстөр эрмегинде көптөй берер эмтир. Институтты божоткон интеллигенттер торт ала-чочокыр тилле куучындажар. Ол эмезе төрөл тилин «ундып», суй орустай беретен неме эмтир.

«Алын эдегине балдар бассын, кийин эдегине мал бас-

сын» деп, алтай јоннын алкышту сөзінде сүрекей јаан шүүлте бар деп, эмди ондоп турбай. Эмдиги алтай интеллигенттердин алын эдегине баскан балдар ас, кийин эдегине мал басса, базар, баспаза, баспас.

Мен бодозом, кезик улустар баланын јыдын акчанын јыдына садып ийген. Олор албатым, јоным, төрөл тилим деп санангылабай јат. Бу бистин алтай јоныстын сүрекей јаан јастыразы. Кажы ла биле, кажы ла јиит кыс па, уул ба алтай јоныс ас эди, оны канайып арбындадар, алтай тилибис чоо-кырланып бараат, оны канайып арутап, орныктырып алар деп санааны амаду эдип бийик сананып јүрер учурлу.

Көп балдарлу улуска бистин республика аңылу ајару эдип, акчала болужын көптөдип, ас балдарлу билеге көрө ологго көп јенилтелер эдип, јаан билеге јаан тоомјы эдер учурлу. Ондый билеге мал-ашты јенил баала садып, өлөң эдип алар јерлерди кыскамјы јогынан берип, комбиазыралды јенил баала садып, ончо ло јанынан болуш эдер керек. Ол тушта өрө өзөр болорыс па, онгуп өчпөс болорыс па?

Кажы ла јондо, керек дезе кийик аң-куштарда да, тенгисте балыктарда да болзо арјаннан бүткен неме бар эмтир. Оны јылыып калбаска бойын коруланатан эп-сүме деп айдып јадылар. Ондый сүме ончо јондордо бар, анчада ла Орто Азиянын калыктарында ла орус калыкта тын. А бистин алтай калыкта ондый неме јокко јуук. Кезик алтай улуска түней ле: алтай јон бар ба, јок по, өссин бе, тилибис јылызын ба, тынғызын ба. Бат ондый улусты таандар каргааны канайып арадайтан эди, анайып ла арадап, бир иске бастырып турар керек. Ондый улустын кериги коркышту болор, эжигинде беш уй мал саап јадар, кирип барзан, чеген-айрак урбас, каймак салбас, калаш ла чай, чай да урза јакшы. Алдында јылдарда кирип келген кижиге озо баштап ак чеген уратан эди. Онын кийинде јаан чарага каймактан салала, куруттарды сындырып, каймакка түртүре салала, табакты айылчынын алдына салатан јокпо. Кой сойып тепшиге эт салганда, табакты јажы јаан кижи баштайтан јокпо. Ол тушта кату да јылдар болзо, алтай албаты сүрекей күндүчи болгон. Јажы јаан улустар јаан тоомјыда болгон. Келин-кечкиндер кайындарын байлап, кайындары олодың көзинче бөрүгин, өдүгин уштыбайтан. Бала-барказын јаан јаштуларды јамылуна артык тоозын деп үредип ту-

ратан. Аш кылгада, бала јашта дегени ол. Ол тушта алтай јон детдом деп неме билбейтен, өскүс бала-барканы төрөгөн-туугандары азырап чыдадатан. Адам јуунаг јанбаган да болзо, энем јаңыскан төрт баланы чыдаткан да болзо, је төрөгөндөрдүн өскүзиреп јүрген үч балазын өрө тартып, кижн болуп өзөргө болушкан да эди. Бир карганак өлүп јадала, энеме јакыган:

— Тодул, јаңыс ла сеге иженедим. Сен тул келин де болзон, ол мениг артып калган сок јаңыс баламды сен кондырып азырап болушпазан, өскө улус оны көрбөс.

Энем ол карганакка берген сөзин бүдүрип койгон эди, бойы фермада иштебеген де болзо, суранып, торолоп то јүрзе.

Ак сүт керегинде айттым. Акыр, ол алтай јоннын агару ак јаңын не орныктырбас? Ак-Бурканга бажырып, кирип келген улуска озо ло баштап чеген-айракты не урбас, айса бир аяк чеген кыскамчылу болгон бо? Ондый да улус табылар. Чеген урза, кирип чыккан кижини эс алындырар эди. «Акыр, бу озогы јаңын ундыбаган, очогы өчпөс јурт турбай, урган ажы солун, эрмек-сөзи эптү, алтай јаңын артатпаган, алтай тилле ару куучындап јат» — деп, кижн ичинде каран сүгүне берер эмес пе. Је каймак салбагај, эт кайнатпагај, кирип келген солун кижиге айракты не уруп бербес? Мындыј јакшы күндүтерди ончогор канайып ундып салдыгар? Айса аягаар кирленер деп турганыгар ба? Ондый улус табылар.

Эмдиги өйдө алтай албатынын ыра-јорозы кубулды. Бала-барка азырабас болды. Акча керектү эмей база, акча јок эмдиги өйдө јадып болбос. Чын, машина да керек, кеби-стер, сооткыштар, гарнитурлар, кийим јунгуштар керек. Чын, јакшы јадарга үзе ле неме керек, је кезикте үзе неме бар, а биледе эки-јаңыс ла бала. Балдарыгарды байытсагар, бажыгарга чыгар, онызын база билер керек. Акча деп неме кандый күлүктердин бажына чыкпады деер. Акча деп неме анчада ла јиит кижини түрген үреп јат. Озо баштап модала кийинер, оног аракы ичип баштаар. Акча эне-адазында толтыра ийне, калада үренип турган болзо, танкылаар, ресторандаар. Онойып јенил јүрүм, јенил таныштар башталар. Кыс бала болзо, бир ле көрзөң, сурас бала таап алган јанып келген турар. Уул бала аракы ичип, согушка

үренип, катунын жерине киргенин бойы да билбей калар. Эмезе балдараар слердий ле ок керик, күндүчи эмес, акчанын жыдына адазын саткадый болуп калар. Ондый жиит улустар эки-жаңыс баланан көп азырабай жат. Ненин учун дезе ондый улуска көп балдар арача, түбек боло берер. Олор бойлоры жакшы жүрерге жат. Олор жакшы жүрүмнин жыдын алып алган да. Жакшы жүрүмнин жыдын алган улус баланын жыдын керексибес.

Жылдар өткөн сайын онойып алтай улустын тоозы көптөбөй, алтай тилибис артап, жоннын ыра-жорозы кубулганы ол. Мал-ашту, бала-баркалу улусты көрөр болзон, кандый эптү! Кандый нак, балдар эне-адазына жаштан ала болужып, өлөн, одын, суу деп ишке эрте таскап жат. Малды малзынып калган, карындажын балазынып калган, олорды акча-жөөжөлө кем де көөрөтпөгөн, кем де үребеген. Ондый улустын балдары да жалакай, омок-седен, айлына кирзен, күндүчи, бар-жогын үзе салар. Жиит те бол, мал-ашка тартынар. Эне-адазы жаштан ала онойып үредип салган да. Бала-барказы да олордын арбынду болор. База ла эне-адазынын үредүзи. Орус чечен сөс бар: «Алама аламадан ыраак түшпей жат». Бу сүрекей чын, келиштире айткан сөс.

Үйде эр киндиктү кижиле болзо, күннин аайы жакшы турза, өлөн-чөп здери ол тын ла күч неме эмес. Өлөнди кичееген кижиле он-он беш ле күнге здип алып турбай, жүт-жулакай ла болбозо. Жаңыс күскиде айылга тартары күч, техника деп неме келишпей ле турар неме ийне.

Онын учун алтай жоныс өңжүп өзөргө турган болзо мал-аш ла бала-барка азыраар учурлу. Балдарда ла ак мал да жаман жок эмей. Ол тушта очогыс өчпөс, жоныс өзөр. Кандый ла жондо бойынын сүүген аш-кусагы бар ийне. Жопондор талай-тенистин куртын сүүп жат. Орус албаты огород жок жадып болбос. Орто Азиянын улустары жиилектерле аргадангылайт. Алтай жоныс дезе кой сойып, онын изү канын жибезе, буурын тиштеп, жөргөмдөбөзө, оскө ашты курсаксынбай барар. Алтай калыгыс ончолоры агашташтын ортозында журтап жат. Жажын-чакка үренгени малаш деп неме болуп жат. Төмөнгиле журттарда ла калада алтай улустар ас журтап жат ийне.

Эмди алтай тилисти канайып орныктырып алары керегинде. Алтай тил эмдиги өйдө жаан аяруда, газедисте тил

керегинде көп лө эрмек-куучындар чыкты. Бу јакшынак баштанкай. Ол суракла ончобыс «ооруп» турганыс јакшы. Ак јан, Алтай-Кудай, Ак-Буркан керегинде ас эмес јакшынак шүүлтелер чыгат. Сагыжыс кирип бараат ошкош. Айдарда, үрен чачса, аш бүдер. Чикезинче айткажын, јакшы баштанкайлар тузазы јок болуп артпас, албатынын јүрегине түжер ле, јииттерис кычырып сананар ла болбой. Мен байа өрөги јолдыктарда айттым не, алтай балдардын тили школго ло барарда үрелип јат деп.

Алтай тилди орныктырарга јабә карыштан бери озо баштап детсадтан, онон ары баштапкы ла класстардан «талкан — ток курсак» деп, кичееп, алтай тилле јакшынак кычырып үретсе, туза-камаа болор эмес пе? Онын учун, анчада ла аймактардын тос јурттарында детсадта иштеп турган таскадаачылар болуп алтай үредүлү улус иштеер керек. Детсадтарда иштеп турган алтай улустарда алтай букварьдан өскө јаньдан чыгып баштаган солун «Солонь» деп журнал бар болгоны ончобысты сүрекей сүгүндирди. Оогош балдарга бичири — ол текши албатыстын кереги, онын учун ончо бичиичилердин кереги. Јоргой Кыдыев — јайалталу үлгерчи, оогош балдардын кылык-јанын, јүрүмин јакшы билер. Онын бичиген бичиктерин оогош балдар блаш-тартыжып ла туруп магазиндерден алгылайт. Күлер Тепуков балдарды тууразынан көрүп бичибей, олардын ич телекейин билип, јилбүзин, ойынын ондоп, санаага капшай эбелер үлгерлерди, куучындарды бичип турган јайалталу бичиичи дезем, јастыра болбос. Көп јиит бичиичилер чырмайза, оогош балдарга үлгерлерди, куучындарды, чөрчөктөрдү бичиир аргазы бар деп, мен иженип сананадым.

Тайга-ташта иштеп јүрген күдүчинин балазына бир катап шоколад берзегер, ол оны, байла, јажына ундыбас, кееркемјилү бичик ологго база ондый ок неме эмтир ийне. Алтай оок балдарга анчада ла бозулар, уулактар, уйлар, койлор керегинде карындажы, сыйны, алтай улустын тудунар-кабынар немелери керегинде, аң-куштар, јиилек-каттар, каймак, сүт, чеген, аарчы, курут, быштак, кискенин, чычканнын балдары керегинде бичизе, оло јилбилү кычыргылаар. Оогош балдарга учурлалган јакшынак үлгерлерди јаан да улус јилбиркеп кычыргылаар. Ол Корней Чуковскийдин балдарга бичиген үлгерлерин кычырган, торт

ло бажыннан чыкпас, сан-башка үлгерлер. Оок балдарга чүмдеген үлгерлерде төрөл жер, төрөл жыт жытанып эбелер учурлу.

Школго баргалакта балдар кожондоорун сүрекей сүүп жат. Эжикте илип койгон бөстин ары жанынан чыгып келе-ле, келтирлеп кожондозо, анчада ла кыс балдар, эне-адазына торт бүткүл концерт кожондоп берер. Онын учун оогош балдар кожондогодый кожондорды алтай композиторлор не чүмдебес? Жайалта жок по? Бисте алтай композиторлор ас. Оогош балдарга учурлалган кожондор торт жок дезебис, чып-чын болор. Школго баргалакта балдар чөрчөк угарын сүрекей сүүп жат. Алтай литературада оогош балдарга учурлалган чөрчөктөр ас. Ырысту, Сынару, Башпарак, ол ло. Желбеген керегинде чөрчөктөр ундылып бараат.

Эмдиги өйдө журт жерлерде детсадка жүрүп турган балдарды көрөр болзон, көп сабазы байагы ла эки балдарлу интеллигенттердин балдары. Жети-сегис балдарлу жаан биле балдарын детсадка ийгилебей жат. Чынынча айтса, жаан биленин журты түштө сомокту турбай жат, ондо кере түжине эне-адазы да болзо, карындаштары, эжелери болор, омор оок карындаштарын кичееп көрүп жадылар. Ондый биленин балдары бичик кычырарына бой-бойлорын үредип жадылар. Биледе 4-5-чи класста үренип турган бала, анчада ла кызычак болзо, 4-5 жашту кичү сыйнын, карындажын школго баргалакта кычырып үредип койор, орустап эмес алтайлап кычырарга үредер. Ондый биленин балдары школго келгенде, чыпылдада куучындап, чытылдада кычырып билер, же эмдиги өйдө көп балдарлу билелер ас, онын учун ондый балдар жылдан жылга астап бараат. Көп балдарлу билелерде айалга алдындагызынан көрө сүрекей уядай берди. Мынан ары жаан билелер алтай жеристе кезем астайтан туру. Ого үзеери алтай жон эмди эки бала деп мода таап алганда.

Бу жүрүмде мен күйбезем,
Жүрексиреп сен күйбезен,
Ол эмезе ол күйбезе,
Карануйды кем жарыдар?

— деп, улу турк поэт Назым Хикмет бичиген эди. Чын,

алтай јоныстын тилин, адын, јолын, јүрүмин кем јарыдар?
Бичиичилериске тын ла иженбегер: слер јокко олордын
эткени, бичигени неге де бодолбос. Бис ончобыс туура ар-
тпай алтай јоннын ады учун кыймыгуда патриотизмле кай-
нап, эрчимдү туружар учурлу. Калганчы јылдарда алтай
јон терең уйкудан ойгонып, акыр, бу бисле не болуп тур-
ган деп сананып, чочып турганы иле билдире берди.

Качан да јарыдар!
Кайда ла јарыдар!
Калганчы күнине јетире јарыдар!
Јарыдар! Јаантайын јарыдар!
Бу күн ле менин күнүңги ижим!

— деп, улу орус поэт В. Маяковский бичиген эди. Бу
үлгердин терең учурын кажы ла алтай кижии ондоп, чыла-
азыны јогынан јүрүмде турушса, тартышса, јоныс өзөр,
јолыбыс јаркындалар, күүнибис јарыыр, комыдалыс астап,
кожонгыс көптөөр. Кижинин јонынан кереес, төрөл тили-
нен кереес, бала-барказынан, эне-адазынан кереес, мал-
ажынан, анду-кушту алтай јеринен кереес алтай кижиде
не бар? Улу орус поэт А. Блок бичиген эди:

Үргүлјиге тартыжу,
Амыр јүрүм јаныс ла түжелет.

Эмдиги ойдо өскө тилдин тармазына, өскө јоннын ал-
мызына алдырбай, јоныстын салымы учун тартыжу-санаа-
ны түни-түжи ундыбай, каран бойысла тартыжып, бала-
баркабысты чеберлеп, кичееп, мынайып јүр, мынайып эт,
јонына эш тартын, Алтайына амырап јүр, агаш-тажысты,
ан-кужысты аstatпаак, келер үйелерге энчилеп салаак деп
не сананбас, онын учун не тартышпас?

Баштапкы класстарда балдарды кыска ойдин турку-
нына төрөл тилле көнү, туктурулбай, јастыралар јогынан
капшай кычырып үренеринин эп-аргазын таап, марын алар
керек. Баштапкы ла класстарда бала төрөл тилле јакшы-
нак кычырып үренип албаза, ол бала оноң ары јаанаган
сайын алтай тилле кычырар кичеемелин астадып, орус тил-
ле кычырарын, орус тилле куучындажарын артыксынып,

эпсинип, алтай тилле бичик кычырып болбой (кандый да эп жок неме ошкош), эмезе алтай бичик алза, баштапкы ла сөскө туктурулып калала, бичикти туура чачып ийер. Бичиктерде бичилген алтай улустын жүрүми, ижи-тожы ол ло күдүчилер, ол ло бок-жин деп жабыссынып сананар ииттер табылар. Кезикте бойыгар да билбей каларыгар: бир ле көрзөгөр, кару балагар орустап куучындап, орус эш таап алган турар. Сок жаныс балагар анайтса, ал-санаага түжеригер. Эмезе балагар кыргыз, узбек жаткан жер деен теней берген турар. Онойып өскө жоннын ортозында айыл-журт тззз, бала-барка азырап, жылдан жылга эне-адзынан, алтай жеринен ыраап, учы-учында өскө жоннын тилин тилсинип, жанжыгузына багып, жерин жерсинип, жанын жанзынып алар. Балдарыгарды жаштан ала ай-уй деп айдып, акыр, балам, алтай жерин бар эди, алтай тилин бар эди, эне-адан, эржине малын бар эди деп үретпезегер, неме болбос. Эмдиги өйдө ииттер женил эмес ченелтелер өдүп жат. Ненин учун дезе жаан искусствонун, улу орус ла телекейлик литературанын, билгирлердин тили орус болуп жат. Кино, телекөрүлте, радио, телекейлик солундар, газеттер, журналдар ончозы орус тилле чыгып, куучындап жат. Онын учун эмдиги өйдө кезик алтай ииттер төрөл тилиле онду куучындап та, кычырып та билгилебес. Жуук жылдарда тилибисти арутап, жоныбысты арбындадып баштабазаас, өскө жоннын жан-кылыгына багып, өскөлөнип, «өлүп» каларыс. Эмдиги өйдө ас жондордын литературазы, искусствозы, культуразы сүрекей кату айалгада туруп жат.

Же бир жанынан, Туулу Алтай республика боло берерде, алтай тилдин тоомжызы онон артык көдүрилип, школдордо алтай тилди үредеринин чындыйын бийиктедерине жаан ажару эдилеп жат. Бис ичкери баратан жолыбысты жаңыдан ла тактап баштадыбыс: үренди чачып жадыбыс, түжүми кандый болгой не?

Баштапкызында ла, ада-энелерден, онон баштапкы класстардын үредүчилеринен, алтай тилдин, литературанын үредүчилеринен, бастыра алтай жоннон алтай литературанын, искусствонун, төрөл тилибистин салымы сүрекей жаан камаанду.

Кару үредүчилерис, кару ада-энелер, жоныбыстын, тилибистин салымы слердин колыгарда! Онын учун: «Ал-

тай јоныс болор бо, эмезе болбос по?» — деп, Гамлетке келиштире айткан сөс эмди слерден база камаанду. Оны билип, алтай тилди алтай школдордо эн ле кереес ле каруулу иш деп бодоп кичеенигер, албаданыгар, чырмайыгар, амадагар, ол тушта мак слерди кыйып өтпөс.

А. Коқышевтин, Б. Укачиннин, Ј. Каинчиннин, Б. Бедюровтын, П. Самыктын, К. Төлөсовтын, Ш. Шатиновтын, А. Ередеевтин, А. Адаровтын, Э. Палкиннин, Э. Тоюшевтин, Ј. Белековтын, С. Манитовтын бичимелдерин кычырзагар, алтай телекей, алтай јүрүм, алтай кеендик бойыгарга ла үреткен балдарыгарга ачылар. А. Калкиннин ле Н. Улагашевтин қай чөрчөктөри керегинде айтпай да јадым. Мен јаш тужымда јүрегиме озо ло баштап Н. Улагашевтин чөрчөктөри шиниген эди. Эмдиги өйдө атту-чуулу қайчыларыстан өскө јарлу бичиичилерис толтыра деп мактанып ийейин. Олордын бичимелдерин сүүп кычырзабыс, тилибис те кунурабас, јолыбыс та туйукталбас, алтай күүнибис бийиктеп онжүп, өзүп барар эди.

Бу суракты бүдүреринде үредүчилердин билгирлерин бийиктедетен институттын ишчилери, алтай тил ле литературанын үредүчилерин белетейтен университеттин филология факультединин алтай бөлүгинин үредүчилери ле билимди шинжүлеер институттын јакшынак ишчилери јаан камаанын јетирер аргазы бар.

Эмдиги өйдө биске ақ-чек күүндү, амадузы бийик, јаан, чындык, акты ак деп айдар, караны кара деп айдар, эренистелбес, јарамзыбас, неден де, кемнен де коркыбас, јалтанбас, јайалталу агару күүндү, јайалталар бедиреечи, јайалталар кодүреечилер керек. Ондый кижии јуунтыны ачса, јытқыр ийттий болор учурлу: бир ле јуунтынан, бир ле үлгерден, бир ле куучыннан ачылта эдип, јайалтанын јараш јыдын сезип, јакшы сөстөрдии ажындыра да болзо айдып, мактап кодүрер керек. Јартын айтса, јайалталу кајыкчыл литературанын тамырынын соғужын колыла сезип, бирде чочып, бирде сүгүнип турар учурлу. Эмдиги өйдө кајыкчылардан үредүчилерге јакшынак камаанын јетирип турган кижии Н. М. Киндикова деп айтсам, јастыра болбос.

Тургуза өйдө алтай албатынын музыкальный культуразы јабыс кеминде туруп јат. Јайалталу алтай композитор А. Тозыяков мындыј јаан ла уур суракты јаныскан ончо-

зын кодүрип болбозы јарт. Јаланда јангыс јуучыл эмес деп тегин айдылбаган. Ол јанынан алтай улуска јомошкон орус укту композиторлорды ундыбайлык. Олордын тоозында Шульгин, Хохолков, Ильин деп ак санаалу улустарга алкыш сөстөристи айдып салалык. Олордын амадузы ару, је олордын кезиктери алтай кожоннын эстрада күүзин јүрекке эбелте, торгылта, томылта бичип марын алгалак, онын учун кезикте арга јок кожон угадыс.

Биске эмди композиторлор ло кожончылар сүрекеј керес. Николай Воинков ло Каракыс Јалбакованын ады-јолы Туулу Алтайга туку качаннан бери јарлу болуп калган. База «Алтай» деп ансамбльдын ады бу јуукта Алтайыска јайыла берди. Байрышев ле өскө до кожончылар ыраак Јангы Зеландияга барып келгени једимдү. Олорды алдында јаан једимдер сакыйт деп, көп улустар айдыжат. Ондый ла болзо кайдат. Олордын кожонын радионон эмезе сценанан уксам, јүрегим јымырап, јакшызынып отурала, ололо кожо кожондой берер күүним келер. Јыман Белеков сүрекеј солун кожондоп баштайла, гитаразын та не таштаган? Ајса ойинде ого јомојип айдар кјжи јок болгон бо? Ол Булат Окуджава, јетен јашту поэт, кожончы Јыман Белековтый јараш үндү эмес те болзо, карып, јажы једе де берген болзо, гитаразын ычкынбай эмдиге јетире кожондоп ло јүрү, ол, байла, өлгөнчө гитаразын колынан ычкынбас. Бат кандый кјжи!

Кожон ажыра кјжи кандый ла комыдалын, кородожын, ырызын, сүүмјизин, ачимчызын, сүүжин, ичинде санаазын кеен-јараш эттире айдып, кожондоп ијетен неме эмтир. Мен оны Высоцкийдин кожондорын угала, сезип калдым. Эмди ол менин эн карузып сүүген кожончым, онын кожондоры екпиндү салкындый, кызу јүректен, ичкөгүстен чыккан јалбыштый, буудактарды буза соккон јалкындый, јаркырап, күркүреп, бууныгышты буза согуп, кезедүни кезе айдып, өрөчози үзүле бергедий үнле кожондозо, кайда ла бараатсам, бир эмеш тура согуп, тындап, кайкап каладым. Кандый аңылу үн! Кандый керес јайым кожон! Ондый кјжини кезеледип болбозын, ол оттон до, октон до коркыбас. Бойын корыбас кожон деп, искусствого салымын-јүрүмин учурлаган, санаа-күүнин өлөрдин өлгөнчө айдып, кожон бажында тыны үзүлген улу кожончы. Менин ле сагыжым ондый.

Кезик аймактарда музыкальный школдор ачылган да болзо, олор онду тѳзѳлгѳлѳ иштегилебейт. Олор музыкальный ѳндѳ, уккур-сескир кулакту балдар табарына кичеен-бейдилер, ненин учун дезе ондо ѳскѳ укту-тѳстѳ улустар иштегилейт. Олордын кичеенбези де, керексизе де јарт: ишјал ла болзын, ол ло болор. Олор албатынын музыкальный культуразын кѳдѳрерге амадап турган болзо, ыраак јурттарга јѳрѳп, ѳредѳчилерле, ада-энелерле, јаан-јашла куучындажып, келген керегин јартап, јѳмѳжѳгѳр деп, јон-нон болуш сураар эди. Онын учун ондый јайалталу балдарды школдордо кожоннын урогын ѳткѳрип турган ѳредѳчилер бедиреер керек. Је кѳп школдордо кожоннын урогын ѳткѳргедий јайалталу ѳредѳчилер табылбайт. Кожоннын урокторы ѳткѳрилип турган болзо, ондо балдар алтай кожондорды јанырада кожондоп ѳренер эди. А. Тозыяков менин кожондорымды кожондоор улус чыкпайт деп комыдап јѳрбес эди.

Јурт јерлерде байрамдар сайын ѳренчиктер ойын-кѳргѳзи белетегилеп јат, је олордын кожондорына алтай репертуар јокко јуук, айса болзо музыкальный кулакту кижини ол балдардын ортозынан табарыс. Кожоннын кѳѳзин јенил табар, угар, јаштан ала классический музыканы, кеен-јараш кѳѳни, кожонды угуксап тындалап, ары-бери басса кимиректеп кожондоп турар бала айыл-јуртта бар болзо, оны аймактын тѳс јуртында музыкальный школдо иштеп турган ѳредѳчилерге келип айдыгар: «Балам мынайып туру, улай ла кимиректенип кожондоп турар, радионон, телекѳрѳлтенен музыка укса, кулагынан да тартса болбос, угуксап отурар» — деп. Айса болзо онойып јайалталу композиторды јаш ѳйенин ортозынан табарыс.

Алтай јоныс ас та болзо кожончы болуп бѳткен эди, иштеп те јѳрзе, кой до кабырып јѳрзе, тѳк те иирип отурза, энелерис, эјелерис алдында кожондоп јѳретен. Качан той болгожын, кожон-комыт кызыл энирден ала тан атканча ѳзѳлбес, ондый ѳзѳги јок кожонды та кайдан билетен, та кайдан угатан? Мен алтай улустан ѳскѳ онойып тан ажыра кожондоор јон кѳрбѳдим де, укпадым да. Андый јоннын ортозында канайып јайалталу композитор табылбайтан? Онызы алтай јоныстын неме керексизе болбой деп кезикте сананып туразым, је кизи нени сананбас? Эмдиги

ойдо көслө көрөргө до, кулакка угарга да уятту, ыргал болгон жерде орус частушкалар кожондоп, орус бије бијелеп, чурана тартадыс. Алтай топшуур, икили, комус, шоор кайда? Айла бу су-алтай инструменттерле јакшы ойноп билер улус алтай јурттарда јокко јуук. Јаныс ла артисттерис, кайчыларыс оныла јакшы ойноп билер. Јурт јерлерде культуранын туразында ондый инструменттер јокко јуук. Бар немези баян, гитара, магнитофон. Бис кайдаар барып јадыбыс? Бир катап ондый јарымдай алтай, јарымдай орус ыргал Улаган аймакта бир јуртта болордо, ыраактан келген өскө укту кижі менен сураарда, бойымды јинге уймалган немеге бодоп сананып калган эдим. Уятту не улустар, слердин учун, оңдозогор! Эби јок не, улустар! Оңду ыргап ойноорын, алтайлап кожондоорын канайып ончобыс ундып бараадыбыс?!

Аймактын төс јурты јаар јорыктап турган автобустарда иштеп турган алтай шоферлор көптөй берди. Менин көргөнимле болзо, олордын тоозы 3-4-кө јууктай берген, айса болзо анан да көп. Олор кабиназын алтын чачту јарајайларла кееркеткен, магнитофондо улай-телеј ле орус кожондор. Бу јуукта мен Улаганнан бир алтай јиит шофердын автобусына отурып, калага јетире келдим. Улаганнан ала калага јетире үзүк јогынан орус кожондор угуп келдибис. Автобуста јык ла толо алтай улус. «Бу сен, алтай уул, алтай кожондорды магнитофонына бичиделе кожондотсон кайдар» — деп айттым. Алтай кожондорды алтай туулардын ортозыла өткөн јолло алтай јурттарда токтоп, шунуп барадала, јолой не коолотпос? Канайып јакшызынып, сонуркап угар эди ол тушта алтай да, орус та улустар! Алтай кожондорды онойып јоннын ортозына јайып, рульда отурала шунуп отурза, каргандар да, јииттер де јеринин јаражын көзнөктөн көрүп, чыдашпай кожондой берер болбой. Ол шофер уулга айткам, та угар та укпас, ондый шофер алтай уулдарды слер база айдып, кокырлаган айас өчөп, андып та ийбес пе? Айса болзо ол тушта оңдоор, алтай јоным бар эмтир деп сананар, кемзинер эмес пе, кандый да болзо, алтай уулдар ийне.

Мен бир катап пединституттын общежитиезинде болуп, бир кыпта јаткан алтай студенттерле куучындажып көрдим. Олордын јүрүми база ла ондый эмтир: үредү, об-

щежитие, кино, телевизор, дискотека. Ол тушта студенттердин сагыжыла болзо олор бойларынын ортозынан алтай ансамбль тѳзѳп алар кѳѳндерлѳ болгон. Амыраар кѳндерде горпаркта жииттердин ортозында кожон- концерт кѳргѳзер кѳѳндери бар болгон, бу сѳрекей жаан баштанкай керек. Бѳтти бе ол амадугар? Слер, студенттер, 18-20 жашту уулдар ла кыстар, слер кѳйбезегер, слер этпезегер, слер баштабазагар, слер кожондобоозогор, кем эдер? Студент жѳрѳмеер жаркынду, сѳѳнчилѳ, ырысту, тузалу ѳдѳр эди. Ѳлгерчи эмес те болзогор, ѳлгер де кычырбас па? Кычыргадыѳ ѳлгерлер табылар ла болбой. Ѳлгерди жиит тужында кычырбаза, качан кычыратан? Онойып санаа-кѳѳнигер де бийиктеер, жарыыр, теренжиир. Ол тушта канатту немедий, буттарыгар јерге тийип-тийбей барадарыгар. Жиит тужында ойноп јыргап албаза, качан омок-седен жѳрер улус слер? Слер јаш, санангыр, тапкыр, эпчил улус ийне. Јѳрегеерде сѳѳш те ойгонор, кѳстѳригерге јылдыс чѳнѳп кѳрѳнер. Кажы ла ѳйдѳ кайда да баштанкайлар баштайтан, керек дезе албатынын алдында јолын тактайтан улус слер эмезигер бе, алтай студенттер? Спортчы болзо спортчы, кожончы болзо кожончы. Слерден жииттер тем албаза, кемнен тем алатан?! Комыдап кыбыгарда отурбагар, онойып жиит ѳйигер ѳдѳп калар. Горно-Алтайск студенттердин калазы эмес пе? Онызы бир де билдирбейт. Јањыс ла зртен тура, тѳште чубажып отурганыгарды кѳрѳдим, ол ло. Студенттердин клубы бар ба слерде? Јок болзо, тѳзѳѳр керек, сураар керек, тартыжар керек. Ол ѳскѳ ороондордын студенттерин кѳргѳн болбойыгар, кижѳ кайкаар олордын тартыжузын, олордын јалтанбазын, коркыбазын. Кезиктери јыга аттырып та јат, кезиктери тѳрмеледип те јат. Гран ары јанында эн ле кыймыгу улус студенттер болгодый. Ар-бѳткенди корыырында, каланы ару-чек тударында, дружинада тѳнде каланын оромдорыла рејттер эдери, је кандый керек табылбас жиит колдорго, жиит јѳректерге?! В. Маяковский слер керегинде айткан эмес пе: «Чѳмде, тапкыр бол, жаан керектер эдерге киренди кѳр». Слердин тапканыгар јањыс ла дискотека, видеофильмдер. Оноор жѳрбегер деп айтпай јадым, је улай ла јѳрзе, кѳѳнине тийе берер неме эмес пе? Алтай уулдар јуулза, ичиш кайда. Алтай уулдардын аракызагынан алтай кыстар чѳкѳп јат, онын да учун кезик алтай кыстар алтай

уулдарды жектейле, өскө укту уулдарга баратаны көптөп турган эмес пе? Жиит студент кижинин интеллигентный болор керек. Карган алтай кижинин көрүнзе, колтыктап жолды кечирип койотон, бажын ачу ашка сукпайтан, билгири терен, санаазы бийик, кууни аруу болотон. Ичсе де, астан-мастан ууртап, кожондоп, кокырлажып, таныжатар, табыжатар. Мен бодозом, ондой, слер, жииттер, не деп сананып жүригер?

Орус жон ондой, орус жон мындай деп, билбей жадып айтпагар, андышпагар, кажы ла жондо жакшызы да, жаманы да бар. Орус жоннын ортозында жүрүп жадыс, үренип жадыс. Бой-бойларысты тооп жүрбеезес, канайып жүрерис? Жажына ла андыжып, өлүжип жүрбезибис не. Кайда ла жүрзегер, чук жүрүгер, бой-бойыгарга тартыныгар, таныжып, сүүжип жүрүгер. Онойып журт тазоп турбай. Жүзүн укту улусла журт тазобой, бойыгардын кара-кара көстөрлү кемзинчек аруу кыстарыгарды качан да ажыра эмезе кыйа көрбөгөр. Билерим, алтай кыстардын жүреги болчок алтын ошкош, көстори жылдыс ошкош. Олордон аруу болуп ыраабагар, төрөл куунге тартынып жүрүгер, төрөл жоныгарды сатпагар. Жер үстин тибирип, талайлардын, тенистердин аруу жанынан кандый да жаражайды экелеле, кааза айылда кара очоктын жанында энегерге экелип көргүссегер, энегер, карузып жүрген энегер, кедери ле апар онынды дейле, тышкары чачып, карган уйыла куучындажып, көнөгин шыгырада саап, көзинин жажын каран арчып отураар эмес пе? Онойып отурган энегерди көрзөгөр, слердин жүрегер ачыбас па? Килебес пе? Бу канайып бараадыгар, жаш үйе? Айсала слер судур бичикте айдылган кал үйе? Онын учун тегин калас өскө жонды бурулабагар, олордын жолы, жүрүми-салымы, санаа-кууни башка деп, ажындыра билип жүрүгер. Олор слерге журт тазоок деп тузак салза, тузакка тенек койон болуп кирбегер. Олордо буруу жок, буруу слердин бойыгарда. Менин алтай жоным бар, менин агаш-тажым бар, алтай тилим эр-жинем эди, ак малыбыс эржине эди деп, алтай туулар төрөлим эди деп санангар. Ого канайып болужымды жетирейин, кандый жайалта бар менде, жонума канайып тузалу жүрейин, айсала болзо жонума эткен керегим ундылбай жажына кереези болуп артар? Тилимди канайып арутап, байгызып алайын? Жонымды канайып өскүрип, өңжүдип алайын? Алтай

жоннын ырызы качаннаг бери көп мал тутканында, арбынду бала-барка азыраганында эмес пе? Айса болзо балдарымнын бир-бирүзинин ады Алтай үстине магы чыгар, жонимнын адын ададар деп не сананып жүрбес? Жоньгардын ла жолын сананып жүретен болзогор, албатынын жозогы болуп ырысту жүрүм жүрер, төзөөр эдигер. Юлий Цезарь не деп айткан эди? «Меге 24 жаш, жажына ундылбас, жылдыстый өчпөс керекти эмдеги жетире этпегем, баштабагам» — деп кородогон эмес беди? Кийинде ол телекейдин үстинде эн ле атту-чуулу улустардын бирүзи болуп магы канча чактарга улалып барган эмес пе?

Амадулу кижичкери ле алтап жат не. Албатым деп ичкери алтаган кижинин изи жажына арчылбас. Албаты-жоным деп көнкөрө жыгылзагар, ады-чуугар артып калар. Киндигис бистин өлөрдин өлгөнчө жоньсла, Алтайысла тудуш. Өзөрдин онги жагыс деген бирүзи, албатыбыстын өзөри, тилибистин арузы слерден сүрекей жаан камаанду. Көксимде болзо тыным слер, көзимнин болзо чогы слер. Жаш үйе, угуп туругар ба, слер кайда?

1988 ж., Улаган

АЛТАЙ ЛИТЕРАТУРА БАР БА?

Алтай литература бар ба? Жүрүп, жүрүп, менин бажыма ондый санаа кирет. Чындап та, бис, бичиичилер, бичип ле жадырыс, кычыраачылар кычырып ла жат. Алтай тилдин ле алтай литературанын урокторы школдордо өткүрилип ле жат. Алтай литература бисте бар ба? Кандый ла жондо төрөл литературанын учуры сүрекей жаан ла кереес неме. Детсадка жүрүп, школдордо үренип турган балдарга, интеллигенттерге литература анчада ла сүрекей керектү. Литература — ол бистин ич курсагыс, байлыгыс, эржинебис те деп айтсам, жастыра болбос. Төрөл сөс жаштан ала бистин ичи-буурыска, жүрегиске кирип, төрөл күүнибисти жарыдат.

«Алтай литература бисте бар ба?» деп сурап, өткөн ойди ойгортып, эрте чакты элтеертип, кожо шүүжип, сананып көрөөктөр. Албатынын оос чүмдемелин, алтай баатырлар керегинде чөрчөктөрдү алзабыс, ол чөрчөктөр түкү

качаннан бери албатыга соот болуп ич-жүрүмине кирип калган, ол база албатынын эржине байлыгы. Чөрчөктөр канча чактардан бери албатынын күүнин кодүргенин бис билбезибис. Мен бодозом, ол эрте чактардан бери табылган. Кай чөрчөктөр үйеден үйеге көчүп, учы-учында аңылу он бир том байлыгыс болуп чыгып калды. Ол база литература, албаты онызы жогынан база жүрүп болбойт. Озо туужында кайчылар күс келгенде, аңчылардын одузын керип, түнди түн дебей, түшти түш дебей кайлап жүргүлейтен деп угуп жүрөтөм. Чөрчөктөр, табышкактар, модор сөстөр, укаа сөстөр, кыскарта айтса, албатынын оос чүмдемели литературанын бир жаны болуп жат. Ол жанынан алтай жоныс сүрекей байлык. Албатынын кожондоры база оос чүмдемелге кирип жат деп айдып ийейин. Баштапкы алтай бичиичи Чобөлкөп деп кижини он тогузынчы чактын экинчи жарымында бичиген кижини деп бис билерис. «Чобөлкөптүн жүрүми» деп бичик бистин алтай литературада аңылу жерде туруп жат. Ол бичикти кычырган кижини ол өйлөрдө алтай жүрүм кандый болгону иле сезип, көрүп алар. Ол Чобөлкөп деп кижини жаңыс ла бойынын жүрүмин бичиген эмес, үлгерлерди, басняларды база бийик кеминде бичиген. Оны сананып келгежин, бистин алтай литература бир чак мынан кайра бичилип, табылып келген эмтир. Чобөлкөп деп бичиичи 1901 жылда жада калган. Онын кийинде жылдарда алтай бичиичилер шык ла жок болуп калган.

1920-чи жылдардан бери алтай литературада иштеп турган улустын ады-жолу кидим көптөй берген, олардын ортозында эн ле эрчимдү иштеп тургандары Чагат Строев ле Мундус Эдоков болгон. Граждан жуу токтогон кийинде алтай жоннын тоозы сүрекей астаган. Бускаланду жылдарда Туулу Алтайда жаткан жоннын кабортозына жуугу жуугачакка кыстадып божогон. Ондый да болзо, алтай жоннын ортозында «ликбез» деп киймыгу өдүп, бастыра текши жондор кычырып ла бичип үренгендер. Ас тоолу кара албатыга коркышту кызыланду өй турган. Көп бичиичилер албатынын өштүзи деп ададып, аттырып божогон.

1930-чы жылдарда П. В. Кучыйактын жылдызы теңериге жарып тийген. Онын ады-жолу алтай литературада бүдүн эпоханы кодүргөн. Одузынчы жылдарда алтай литератураны кодүрерге көп лө улус албаданып чырмайган. Олардын

ортозында мындый бичиичилердин ады алтай жонго жарлу: Чагат Строев, Мундус Эдоков, Эндрей Модоров, Алексей Тозыяков, Аргымай Эдоков, Капшагай Сүрүлова, Алтайак Толток, Павел Кучыйак, Алексей Чоков, Исай Тантыев, Николай Улагашев. П. В. Кучыйак жүзүн-башка жайалталу кижиге болгон. Ол поэт, прозаик, драматург, артист, чөрчөкчикайчы. Оны кожондо дезе, кожондоп берер, кайла дезе, кайлап берер, камда дезе, камдап берер. Үлгер бичизе, кычырып жүрер кижиге болгон, же ол кыска жүрүм жүрген. П. В. Кучыйак бир 15-20 жыл жүрген болзо, ол алтай литературага көп солун бичиктер бичип, үлгерлер чүмдөп, романдар бичигедий кижиге болгон. Меге П. В. Кучыйактын анчада ла «Адыжок» деп романды канайып баштаганы сүрекей жарайт. П. В. Кучыйак алтай фольклордо тыг турушкан, онын жуундып алган чөрчөктөри меге сүрекей жарайт. Н. Улагашевтин алтай кай чөрчөктөринен озогы чактын жыды жытанып, анылу жерде туруп жат. Онын чөрчөктөрүн алтай жон сүрекей сүүп кычырып жүредилер. П. В. Кучыйак одузынчы жылдарда Кан-Алтайдын ичиге чөрчөктөр жууп, ойын-концерт көргүзүп, көп жорыктаган кижиге болуп жат. Ол алтай театрдын төзөлгөзүн төзөгөн, алтай чөрчөктөрдиге бичип, жаан жедимдерге жеткен. Ол алтай литературанын төзөлгөзүн салган, ады жажын-чакка артып калар.

1940-чи—1950-чи жылдарда алтай литература ойто ло табыш жок шык ла тура калган. Эмди ле жазап шүүп көрөр болзо, кату качалангду жылдарда албатылардын литературазы, искусствозы да өспөй баратан неме эмтир. Ол жылдарда мындый бичиичилердин ады угулган: Ж. Т. Бедюров, Н. У. Улагашев, Ч. И. Енчинов, А. Ф. Саруева, Ч. А. Чунижеков, И. М. Чапыев. Ол жылдарда П. Кучыйак ла Н. Улагашев жада каларда, алтай литература ээнзиреп тура калган. Ээзи жок айылга кирип барзан кандый кунукчылду эди, алтай литература база онойып кунукчылду, ээн тура калган.

Литература ла искусство үүрленип өзөтөн неме эмтир. Баштапкы үүр бичиичилер 1920 жылдарда келген, экинчи үүр бичиичилер 1930 жылдарда келген, үчинчи үүр бичиичилер 1960 жылдарда келген. 1958 жылда алтай литературанын туразынын эжигин ачып, үч иит поэт келген. Олор бастыра алтай жонго жарлу бичиичилер: Л. В. Кокышев, А. О. Адаров, Э. М. Палкин болор. Ол жылдарда, анчада ла Л. В.

Кокышевтин кебери менин санаама сүрекей јарт ла иле кирип калган. Санаама кирет, үч јиит поэттер национальнй школго келип үлгерлер кычыргандар. Л. Кокышев «Туба» деп туујызын кычырарда, үредүчилер, балдар ончолоры ла көстөринин јажы акканча ла каткыргылаган эди. Алтай литература үчинчи катап тыныш алынган. Јас келгенде бастыра тындулар, өзүмдер канайып өзүп, јаранып баратан эди, алтай литература шак ла онойып өзүп, јаранып барган эди.

Үч поэт үчилези сүрекей јиит, үчилези сүрекей јайалталу, үчилези сүрекей кеберкек деп, ол тушта билдирген. Олор баштапкы алтай интеллигенттердин тоозында болгон. Бастыра алтай јоныс јаан сакылтада тура калган. Бу үч јиит поэттерден алтай јон көпти сакыган. Олор албатынын күүнин јандырбай, слерди бис тегин калас ијендирбегенис деп, үлгерлерди, туујыларды бичигилеп, көп једимдерге јеткен эди. Олорды «үч мушкетер» деп, албатыда тегин эмес адаган. Айылдын ичинде јалар отто турган очок то үч бутту болуп јат. Үч деп тоо тегин эмес тоо, ол байлу бичелгелү тоо. Олордын ортозында Л. В. Кокышев иле көрүнип, каткымчылу үлгерлериле аңыланып туратан. Л. Кокышевтин «Туба» деп јуунтызы, А. Адаровтын «Јүрегимнин кожоңы» деп јуунтызы, Э. Палкиннин «Амыр» деп јуунтызы кепке базылып, алтай јоннын ортозында түрген таркай берген эди. Олордын бичиген үлгерлери, туујылары биске, јиит кычыраачыларга, сүрекей солун, јайалталу деп билдирген. Л. В. Кокышевтин ады јииттерден ала каргантижеңдерге јетире албатынын оозынан түшпес болгон. Кезик алтай улус калага келгенде, Л. Кокышевтин сүр-кеберин көрүп аларга амадагылайтан. Ол јиит тужында сүрекей кеберкек јараш кижии болгон, онын чачы калын, быјыраш, јаан кара көстөри кижиге көргөндө теренјип, каран көрнөтип күйүп тургандый деп көрүнетен. Мен ол тушта үч јиит поэтти кудайга бодоп көрөтөм. Онын үстине бу үч јиит поэт Москвада Литературный институтка үренгилеп, оны божодоло келген улус. Олордын кийген кийими де, ичи-тышты да јараш улус деп јарт көрүнип туратан. Ол тушта «Арина» деп баштапкы алтай роман кепке базылып чыгып калган, келер јылдар сүрекей јилбилү, сүрекей јакшы деп, јиит бистерге билдиретен. Мен ол тушта үлгерлер-

ди кидим бичип турган ой, А. Я. Ередеевтин «Эзлик» деп үлгерлик жуунтызы 1962 жылда кепке базылып чыккан, ол алтай литературада сүрекей солун жуунтылардын бирүзи деп бодолгон. 1962 жылда мен кирза сопоктын кончына үлгерлеримди сугала, Кичү-Ийин журтка А. Ередеевке жолыгарга баргам. Оныла кожо бис алтай литературала јилбиркеп, «үч мушкетерды» кайкап кычырып туратаным.

А. Кокышев, А. Адаров ло Э. Палкиннинг кийнинен ары Б. Укачин, А. Ередеев, П. Самык, Ш. Шатинов, Ј. Каинчин, К. Төлөсов, Т. Шинжин, Э. Тоюшев, олордын кийнинен ары Б. Суркашев, Б. Бедюров, К. Кошев, олордын кийнинен Б. Самыков, Ј. Белеков, К. Тепуков, Т. Торбоков алтай литературара келген, алтай литература кенейте өзүм алынып, күүлей берген. П. Самыктын «Күн уулы», Ш. Шатиновтын «Өскөн јерим» деп жуунтылары, Б. Суркашевтин «Солонгыны түженим» деп жуунтызы кычыраачыларды сонуркаткан эди. Алтай литературанын канына кан кожулып, ийдезине ийде кожулып, көп јангы јииттер келген. Олордын ортозында прозала бичип турган бичиичилер Ј. Каинчин ле К. Төлөсов бичижиле аңыланган. Ј. Каинчин бичиген «Айгырдын бажы» деп повестьти мен энирде отурала энеме кычырып береримде, энем оны сүрекей сонуркап уккан эди. Повестьти учына јетире кычырала унчукпай отурамымда, энем: «Ол Каинчин деп бичиичи сан башка јайалталу кижи эmdir» — деп айткан. А. Кокышевтин «Чөлдөрдin чечеги», «Мечин јылдыс» деп романдары чыгып, К. Төлөсовтын «Кууктин үни», «Ташта истер» деп бичиктери чыгып, улусты сүгүндирген. А. Кокышевтин «Туулардан келген балдар» деп повезин кычырала, талганча ла каткырып алатан эдибис.

Эмди ле сананып көрөр болзо, ол өйлөр алтай литературанын алтын өйи болгон эmdir. А. Кокышевтин айткан анекдотторын угуп, бастыра алтай јон каткырган. Ол тушта алтай поэзиянын кидим өзүп турган өйи болгон, алтай проза өзүмиле поэзиянан артып туратан. Эмди алтай проза ла поэзия өзүмиле тен-тай ла туруп јат. Јаш тушта үлгерлер бичиген улус јажы јаанайла, прозада једимдү иштегилей берди, ондыйлардын тоозында: А. Адаров, Б. Укачин, Ј. Каинчин, К. Төлөсов, Э. Тоюшев, С. Манитов, Т. Шинжин, А. Ередеев. 1960-чы-1970-чи-1980-чи жылдарда алтай литературанын өрө өзүп тыгып турган өйи болгон.

Алтай литература керегинде куучын болордо, эмди балдарга учурлалган литератураны көрөөктөр. Балдарга учурлалган литературада J. Кыдыев, A. Ередеев, K. Тепуков, T. Шинжин, K. Кошев эрчимдү туружат. Алтай албатынын өзүмине балдарга учурлалган литература сүрекей жаан камаанын жетирет. Жаш тужында кычырган жакшынак үлгөр жажын-чакка ундылбай кижинин кууунин жарыдат, онын учун балдарга учурлалган алтай литературанын өзүмине кажы ла бичиичи жежежер учурлу. Аш кылгада, бала жашта деп, алтай жон тегиндү эмес айткан. Кижинин келер жүрүми, кылык-жаңы жаш тужынан камаанду. Нени үрендеген, оны жуунадарын деп орус кеп сөс бар, ол сүрекей чике айдылган. Балдарга учурлалган литература анчада ла «Солонь» деп журнал чыкканынан бери жарана берди. Кижини литератураны жаштан ала кычырып, сүүр учурлу, ол тушта тазылыбыс кыркылбас. Балдарга учурлалган литературада жииттер ас туружып турганы коомой. Кем жаан улуска бичип жат, озор балдарга база бичигилейт, жартын айтса, жаш балдардын бичиичилери ас. J. Кыдыев, K. Тепуков, A. Ередеев мындый жаан кошты — балдардын литературазын тартып болор бо? Мен жииттерди кычырадым, балдарга учурлалган литературада эрчимдү туружыгар деп.

Алтай литература деп айдарыста, кажыкчыл литература кандый да кеминде туруп жат. Чынынча айтканда, кандый да кеминде эмес, кажыкчыл литература бисте жок. Бичиктер чыгып ла жат, кажыкчылдар уйуктап ла жат, үлгерлер чыгып ла жат, кажыкчылдар уйуктап ла жат. Жаңы чыккан бичиктер керегинде рецензиялар чыкпай турганы чочыдулу. Кажыкчылдар жок эмес, кажыкчылдар бар. C. C. Каташ, C. M. Каташ, H. M. Киндикова алдында жаңы чыккан бичиктер керегинде бойлорынын шүүлтерин айдып ийетен. Калганчы жылдарда озор куучындажып алган неме чилеп, оозына суу ууртап алган неме чилеп торт ло унчукпай бардылар.

Алтай публицистиканы кем көдүрер? Б. Укачин качан да ондый статьяларды бичип туратан, арткан бичиичилер унчукпай жат. Алтай литература бар ба деп, учында база сурайын. Литературанын чындыйы классиктерден камаанду. Алтай литературада канча классик бар? Онын тоозын кем айдар? Мен бойымнын санаамды айдайын. Эмди эренистелбей айдайын, алтай литература бисте бар, алтай

литературага бир чак, алтай литературада классиктер де бар, ологго жомогондор до коп, кычыргады улгерчилер де бар. Ады жарлу бичиичилердин кара бажы кажайып калды. Эмди орто жашты ашкан бичиичилерис жыгылып, бу журумнен ыраап барзабыс, ол тушта кем классик, кем классик эмес болгонын айдышкай, же кычыргады алтай литература бисте бар деп, мен араай унимле айдайын.

Эмди база катап Л. Кокышев керегинде. Эмдиге четире атту-чуулу бичиичибистин толо жуунтызы кепке базылып чыкпаган, онын бичиген тууулары, улгерлери, романдары 6 том болор эди, чыккан болзо, алтай жон Кокышевтин бичигенин узе алар эди, онызында аланзу жок.

Эмдиги ойдо бистин типография жагыс ла акча-жалду коммерцияга кирип калган, кееркемел литератураны керектеп чыгарбас болды. Рынок келерде, бис, бичиилер, уур айалгада артып калдыбыс. Литература — ол албатынын культуразы, ич-журум жаны, оны керектеп чыгарбаза, албаты сурекей жоксырап калар. Ол тушта алтай мен, албаты бис деп аданыш жоголып, учы-учында тубекке экелерден маат жок.

1993 ж.

АЛТАЙ ЖЕРДИН АР-БУТКЕНИН КОРЫП АЛАРЫ

Алтай улус озодон бери жерин, ан-кужын, кол-суузын байлап келген. Чаапту анды, эликти алтай анчылар атпайтан. Онызында сурекей жаан учур бар. Байла, онын да учун, Алтай жеристе ан-куш эмдиге четире бар. Мен каа-жаада тайга-ташка журуп, анчылардын мыйгак атканын корбогом. Теп ле тегин тынду неменин тынын кыйбас деп, албатылар ортозында сос бар. Кезик улустар малды, анды байлап, онын эдин торт ло жибейдилер, олог олон озумдерле ажангылайт. Ондый улусты вегетариандар деп адайдылар. Балдарды оогоштон бери куштардын уйазын уребес, онын балдарын олтурбес деп, эне-адалары, ага-карындаштары уредер керек. Куштын уйазын уреп турган балдарды мен коп коргом. Улаганда бистин биленин олон чабатан жеринен ыраак жогында колдин жарадында анырлардын уйазы болгон. Канча жылдардын туркунына ол колго анырлар келип,

уйалар тартып туратан. Эки-үч жыл мынан кайра көлдөн ыраак жок жерде школдын балдары жайгыда амырап, маала ажын отургузып, ондо картошко көп турган кийинде ол көлгө аңырлар отурбас боло берген. Менин уулым көлдин жанында базып жүреле, жарым тынду аңырдын балазын ту-дунуш экелди, бир будын балдар сындыра согуп салган. Мен ол куштын балазын айлыма апарып, азырап болбодым: аңырдын балазы өлүп калды. Шыркалу кучкаш керегинде кожон бар. Чыбыков Михаил деп жайалталу байан ойнотон кижин менин айлыма келзе ле, ол кожонды кожондойтон. Ичиме ол кожон жараганын ол билип жүргөн ошкош. Чын, кандый ла тынду неменин шыркалу жүргенин көрөргө сүрекей күч, онын учун аң-кушты аңдаган кижин жазым жок чечен атса жакшы турган.

Алтайдын канатту куштарынын астап бараатканынан кижин коркор. Кижин деп неме бүдерде, ар-бүткенге түбек болуп бүткен эмтир. Алтай жердин аң-куштарынын жаражы коркуш, аңдабас деп айтпай жадырым, же мылтыгы коомой кижин аң-куштап барбас керек, чечен адып билбес кижин тынду немеге мылтыгын уулап көдүрбес керек.

Чай, улар, күртүк, желечи, талонко, мүркүттер, шонкор, талтар, үкү, онон до өскө куштар Алтай жеристе астап бараат. Улаган аймакта чайдын ойыны көп болгон, эмди ол жаан жараш куш астап турганы жарт билдирет, улар деп чоокыр куш кызыл бичикке кирип калган. Мен оогошто өркөлөп туруп канча ла көргөм: талонко деп куш өркөнүн үстине отурала, мантадып отуратан, көрөргө сүрекей жараш неме. Тайга жерде күртүктин ойыны база чек астай берди. Алдында желечи деп куш (Улаганнын улузы оны чайча дегет), чоокыр карда учуп келетен. Желечини озо көргөн кижин айдатан:

— Элем-селем, желечи, эзенде мынан эрте кел!

Ол куш эрте келзе, жас эрте болор, эрте жас мал-ашка сүрекей жакшы неме, эрте одор ачылар, көк эрте чыгар. Алтай улус көк чыгарын сүрекей сакыйт. Чайча деп куш астап турганы база жарт сезилет. Мүркүттер каа-жаада ла ыраак тайгаларда учуп жүргүлөйт. Алдында шонкор деп куш көп болгон. Оогошто мен бир катап уксам, чалканнын ортозында такаа үзүгү жок калактап ла турар. «Акыр, не болотон?» — деп, араай базып келеле көрзөм, же ле деген

сүрекей жараш шонкор такааны жерге жаба базып алган, тынду такаанын төжин үзе тартып жип, оронкойлой берген. Мен бир кезек кайкап, шонкордын жаражын көрүп тура калгам. Онон күрек алала жүгүрип келеримде, шонкор меге жыга не соктырзын, уча бербей.

Тайгада мен канча ла конгом. Же үкү эдип турганын укпадым. Мен оогош тужымда энелерис бисти үкүле коркыдатан. Тышкаары чыгып келгенисте, Эзендик журтты айландыра агашта үкүлөр эдип туратан. Ол куш та не астаган? Ол база жаан, жараш куш, токпок жаак, талтар деп куштардын эткени база угулбас болды. Аштын үренин корондоп жерге чачып турганынан улам көп тындулардын, курттардын олгилеп турганы ол. Жас келгенде күүк те эдип турганын каа-жаада ла угарын. Ол удобрение деп неме куштарга база ла чак болды. Чейилген көөлмөктөрдө тынду неме артпайт. Мал-аш ондый көөлмөк сууны ичкенде, кыйалта жок короп калат. Алтай жеристе ондый неме тузаланып турганын мен чек жаратпайдым, жерди жымжадатан курт-конгыстар да үзе кырылып калат. Удобрение салып өскүргөн маала-ашты жаантайын жиген улус оору тапкылайт. Жердин үстинде ан-куштардан эрте курт-конгыс та астап турганы сүрекей чочыдылу неме. Курт-конгыс астаза, канатту куштар да база астаар ийне, курсак жок омор канайып жүрөтөн. Эмди ол удобрение деп немени ашла кожо төгүп, тенеринен самолетло до чачып жат ийне, онойып турзабыс, жердин үстинде тирү не артсын.

Эмди кийик аңдар керегинде куучындажып ийеектер. Калганчы өйлөрдө сыгыннын мүүзи сүрекей тын бааланды. Сыгыннар алтын мүүстү болуп калды. Ол аңды мүүс кезер өйлөрдө аңчылар да, аңчы эмес те улус торт ло кырып бараат. Мүүс өйинде ыраак тайгаларда жүргөн улус аңнын мүүстерин кезип алала, эдин албай таштагылап ийгилейт. Барнаулдан келген улус ол аңды вертолетто пулеметту, автоматту аткылап, кырып тургулайт. Ондый аңдаш аңчада ла Ачык, Жайлугуш, Кадрин, Сымылты, Улаганнын тайгаларында болот. Мүүстерин алгылайла, аңнын терезин де сойбой таштагылап ийгилейт. Айу аткылап алза, терези жаман болзо, ичин жара кезеле, өдин алала, вертолетту жангылай бергилейт. Озо тушта улус сыгын аңды ас эмес туткан, жердин аңын онойып өткүрө кырбаган. Эмдиги өйдө алтай

да улус жанжыккан жангын акча ла дезе ундып салат, акчага көнкөрө жыгылган кижиге качан да тойбос, болорзынбас, там ла ач көс болуп, Алтай јерин, албаты-јонун тоноп бараадар неме. Кандый ла немениң кирези бар. Ондый ач-көс улусты албаты база јаратпайт. Анды адала, мүүзин алала, эдин таштаза, Алтай-Кудай арјаннан кижини јаман көрөр эмес пе? Ондый немени коркыбай кандый јүректү улус эдет, тонг каларда челге эдип не албас? Ол не кылык-јан?

Табыргы деп анды кинине болуп улус база үзе кырып бараат. Кин деп немени јебрен Күнчыгышта мускус дейтен, ол до өйлөрдө ол баалу неме болгон. Кижини эмди эки бутту эдү деп айтпаганча болбос, Алтай јерди онойып түредери ол не аайлу јаман неме, айла ол ан бир ле болчокты эбирип, карыжып јадар ан. Онын учун билер кижиге онын бажын тозып, адып алат. Мантап барааткан табыргынын тижизин де, иркегин де танып болбозын, улус бодоп ло кырып јат. Алтай јериске түбек түшкени бу туру, тузак-баспак тургузары кайда.

Айунын өди эмдиги өйдө база јаан суруда. Айу — казыр, јаан јеткерлү ан, оны адар ла кижиге адар, коркынчак, јалтанчак улус, јаман мылтыкту улус айуга тийишпейдилер. Айу бойы учун туружып база билер, балу атсан, кетеп алар, эмезе үстине келер. Онын учун айу ан Алтай јерде көп. Бу ла өткөн айда мен Күпчеген јурттын үстүги јанында кобыда айылдан 300 метр јерде сары айу јүргенин көргөм, ол айу улустын эчкилерин тажып турган дешти. Күлүктин бажын кадырар кижиге јок. Алдында Күпчеген јурттын јаказында јаткан айылдардын такааларын түлкү тажыйтан болгон. Мен бүрүнкүй энјирде бир ондый түлкүни сүрүшкөм. Ол түлкүнек такааны калактада, калактада апарган эди, ол энемнин потпыжына улай ла киретен болгон, чакпы салып мен оны тудуп болбогон эдим.

Айу, бөрү деп казыр андар јайгыда да күдүчилердин малын кырар боло берген. Бир катап Улаган аймакта Паспарты деп јуртка је ле деген өгүс айу буканы минеле мантадып келген, бука кажаганга кийдире мантаарда, айу јерге кел түшкөн. Улус арадап оны адала көргөжин, тиш јок карган айу болгон эмтир. Ол анды мен бир катап улусла кожо андагам, кижиге сүрекеј коркор неме турды. Ол ан керегинде анчылардан кандый ла куучын угарыгар.

Калганчы жылдарда бөрү деп аң көптөп турганы сүрекей коркымчылу. Айла ол аң албаты-јон јаман јадып, кызаланду ойлордо көптөйтөн аң эмтир. Алдында јуу ойинде ол аң улусты да јип салатан. Хабаровка јуртта јаткан Байду деп менин јестем алдында ол бөрү деп аңды корондоп база бажын кадырган ла эди. Эмди ол казыр аңды корондоп өлтүрерге јарабас дежет. Өлгөн бөрүнин эдин јиген аң-куш база өлүп јат. Айса ол аңды канайып астадан? Өлтүрер аңды улус өлтүрбей јат. Бөрүни өлтүрген кижиге јаан сый берип, өнөтийин оны аңдап, Алтай үстинен јоголтор керек. Бөрү деп аң јоон до аңды, эликтерди, табыргаларды база кырып ла јат. Бөрү көптөзө, Алтайда аң артпас. Оны јоголтор эп-арганы не таппас?

Эмди алу аңдарды көрөктөр. Алтай јеристе киш, камду, сузар, түлкү, агас, калазак, кыскарта айтса, алу аңдар јоголордын бери јанында. Киш деп алу мантап турган ойинде аңчылар онын јолына чакпылар салып, кобыда, өзөк јерде канча алу бар, ончозын кырып алгылайт. Киш аң Улаган аймакта алдында көп болгон. База Ондой аймакта Сымылты, Јайлугуш, Кадрин деп јаан тайгаларда көп болгон. Алу аңдарды бир 5-10 жылга торт аңдабас эдип койор керек, онон өскө алуларыс артпас.

Мумие деп немени улус бедиреп сатканынан бери јирме жылды ашты. Алтай јеристе мумие артпай барды. Оны тапкан улус граммдап кайнадып алала саткылайт. Торөл јеристин бир јаан байлыгы ол болгон. Бистин төс калабыста төрт миллионер бар деп уккам, олардын үчүзи мумие садып байыган улус эмтир. Мумие сүрекей кереес эм, оныла көп ооруларды эмдеп јазар арга бар. Кижиге јаман салтарын јетирбес эм, ол јанынан Алтай јерис түрөп калды. Былтыр ба, башкы жыл ба Чолушманда мындый учурал болгон. Чолушман өзөк — јаан өзөк, айландыра бийик кайыр кайа-таштар. Оноор јол јазалган ла кийнинде јаткан јурт улустар эки кош тартар машинаны јык ла толо мумие апарааткан улусты Балыкчы јурттын јурт соведине экелеле, коркыткылаган болтыр. Је ол тонокчылдар јурт советке эш ле кереги јок чаазынды көргүскилеерде, улус оларды божодып ийген. Акыр, Балыкчы јурттын улустары слер канайып ол бөрүлерди, јимекчилерди божодып ийгенигер? Алтай улустын неме керектебези, Алтай јерине күүни јогы

мынан иле көрүне берет. Өскө албаты болгон болзо, ол эки машина мумиены блаап алала, акказыла журтка керектү немелерди садып алар эди. Мумиены эки машинанан апарып, миллионер болгылап турганы ол ийне. Мумиенын баазы эмди алтынга түней. Слер эки машина алтынды жеригерден тартып апараадарда, көзигерди жумуп, көрбөөчиг улус болуп жүргенигер. Олордын мумиезын блаап алала, штрафтайла, сүрүп ийер керек болгон. Катап олордын Чолушман өзөктө жыды да болбос эди.

Мен оогош тужымда Алтай жерис кандый жараш, кандый байлык, кеендик, ару болгон эди. Алтай жерис райга түней болгон, онон бери көп жылдар өтти, эмдиги Алтай жеристи мен көрүп таныбай турум. Жеристе алтын тазыл астап бараатканы жаан чочыдуда, ол тазылды билбес кижиге жок, каспас кижиге жок. Тайга жериске түбек келди. Үүрлү какайлар да жерди онойып үребей жат. Ол тазылды туристтер көдүрүп албас жүгине жык ла толо салала, жаан калалар жаар апараадылар. Онойып амтажыган туристтер анчада ла Украинанан Киев, Львов калалардан көп келгилейт. Алтын тазыл ол база бистин байлыгыс, ол тайга жерлеристе божоголокто оны тонокчылдардан корып алар керек. Ан, тазыл алдында Себи ажызында көп болгон, эмди ондо не де жок. Ан, тазыл ол база ла алтын тазыл. Кылбыштын тазылын казып турганын көргөндө, кижиге база коркор. Улустар эмди тазылга болуп жер касса, чочконон ары боло берди. Төрөл жерис жүзүн-базын каттарла бай, темдектеп тийинкатты көрөөктөр. Ол тийинкат деп немени көп улус комбайнла терер эп тапты, ол комбайн тийинкаттын бүрин тазылыла кожо жулуп, үреп салат. Жылдын ла ончобыс онойып турзабыс, ол кат база ла астап, жоголып калар. Темдектезе, Акташтын улузы машиналу Улаган ажызын ажып, тийинкатты жаан-жаан флагаларга толо терип жангылайт, олор база чочконон ары кылык эткилейт, чочко ол сагышту да, тузалу да мал эмей.

Алдында кайынкат, казылган, кызылкат, бороңот деп каттар көп болгон. Ол каттар Алтайда эчки мал көптөгөнүнөн улам жылыып калды. Эчки малдын чыкпас жери жок. Ол кайа-таштан коркыбайт. Кезик өзүмди, темдектезе, манырды эчки мал тазылыла кожо жулуп жийт. Көжүнө-жышкын деп неме онон улам тайгаларыста жылыып калды, балтырган-мокшый деп неме база жылыды. Ол эчки мал-

дын жеги ойинен өткүрө неме, ол жооны кижинин саба-рынды эки метр кабелди жудуп ийет. Таакы кирелтелү учун эчки мал алтай журттарда ойинен өткүрө көптөгөн. Эчки өскүретен совхозтор, колхозтор жеристе ас эмес, ошон улам малдын одору да такталып, өлгөн жакшы өспөй үрелет. Бистин ороондо 60% таакыны Алтай жерис берет. Озо чакта Греция деп ороондо эчкилер көптөйлө, ол ороонго жаан түбек экелген, арай ла болзо Греция ээн жер болуп калбаган. А Сахара деп телекейде эн ле жаан ээн жер база озо чакта көп мал тутканынан улам табылган. Оны сананып келзе, төрөл жеристе анчада ла эчки малды кезем астадар керек. Жаткан жеристе анчада ла тыт агаштар астап бараатканы жаан чочыдылу айалгада. Тыт агаш ол эн керектү, эн бек, тузалу агаш. Алдында Алтайыста кызыл-кызыл тыттар толо болгон, эмди алтай жерис ол жанынан жоксырап калды. Мынан ары улус тыт агаштан тура тутпай барар, ол агаш торт жоголгоокто журт жерлерде кирпич эдетен заводтор тудар керек. Ондый завод алдында Улаган журтта болгон, оны ойто не тутпас, той балкаш кайда ла толтыра ийне.

Төрөл жеристе сууда балыктар астап турганына база ажару эдер керек. Көп улустар, анчада ла өскө укту улустар сууда балыкты аттыргышла аттырып өлтүредилер, ол неге де жарабас неме. Мен бир катап өскө укту кижинин куучынын уккам. Олор үч-төрт кижини жуулып, кырлардын ортозында балыгы көп көлди талдайла, аттырган эмтир. Жаан удабаган жерде мылтыктын табыжы угулган дейт. Мылтыктын огын ол кижини жаныста таштарга тийдире адып бисти коркыткан дейт, кере түжине ле таштардын ортозыла жылгажактап жүргенис, ажанбаганыс, сөзибисти айдынганыс деген. Онойып не этпес? Ондый улусты токтодор өскө арга жок. Алтай жеристин ар-бүткенин корыыры кату айалгада тура берди. Бастыра албаты туруп чыкпаза, бастыра албаты тартыжуда турушпаза, мынан ары Алтайыс ээнзиреп калар. Журт советтер албаты-жонун жууп, ол суракты не шүүшпес? Кезик улус мылтык, ок-таары керектеп, калалар жаар мумие, аннын мүүзин, табыргынын кинин апарат. Кезик улус жоккындардын аракызын ичип алала, олорго жолды бойы баштап берет. Алтай жоныстын сагыжы качан киргей не?

1993 ж.

МЕН АЛТАЙ ДЕП САНАНЫП JҮРЕРИ

Эмдиги ойдө алтай мен деп сананып жүрери, алтай адыла оморкооры, алтай күүн-табын бийик кодүрип жүрери сүрекей жаан аjarуда тура берди. Алтай жоныс эмди Алтай деп республика болуп каларда, алтай албатынын санаа-күүнине, салымына, кереестеп эткен тудунар-кабынар немелерине жаан камаанын жетирер. Чынынча айтса, алдында Совет жаң тушта бойыннын угынла оморкоп жүрзен, тыныда «мен алтай, жанымды жаңдаарга турум, алтай тилимди арутап кичеерге турум» деген кижини КГБ-нын ишчилери темдекке алып, «сен Совет жаңга жеткерлү кижини» деп кезедип, каруузына тургусса да табы болгон. Ондый кижини сен националист, Совет жаңнын оштүзи дейтен. Онойып Чорос-Гуркин аттырып олгон, онойып Лазарь Кокышев айттырып, жуундарда «сен националист» деп сости ас эмес уккан. Онойып айттырган, иштең чыгара сүрдүрген улус көп болгон. Мен бойым да онойып айттырып жүргем.

Мен баш врач болуп иштеп жүреримде, мени партияга кирзин деп, үч жылга албадагылаган, мен тын мойношкөм, партияга кирбезим деп айткам. Журтаган эжимди де партияга кирбе деп айдып койгом. Онын ла кийинде мени партияга удурлашкан элемент деп, аңылу тоого киргенимди бу жуукта ла угуп турбай. Ол ойлөрдө керек дезе КГБ-да иштеп турган бир офицер кижини мени кезеледип айткан:

— Сен бүгүн каткырып жүрүн бе, удабас эки көзиненг жаш агып ыйлап жүреринг.

Ол кижинин ады-жолун айтпайын. Алтай кижини. Бу жуукта оромдо мен ол кижиге жолыгала, айттым:

— Же кем ыйлап жүрү, кем каткырып?

Ол кижини тырс ла унчыкпаган. Брежневтин ойинде стене ажыра жаткан айылдажым барып райкомго коптогон. Байрам Күндүлеевич каланыда улай ла Леонид Ильичти жамандап жат деп. Кезедү сости мен ол тушта база уккам. Мен бийиркек, чимеркек, укааркак кижини торт ло ичимде жаратпас кижини. Ол тушта бистин жаандарыс ондый болгон змей. Ол ойлөрдө ондый истеш, ондый жаман көрдириш көп болгон. Оосты туй тудунып, тилим менин — оштүүм менин деп, күнүн ле сананып жүрерге келишкен, ол жаанын айалга сүрекей кату болгон. Көп улустар сен национа-

лист деп буруладып, катунын јерине јүргендер. Онын учун качан орооныста демократия боло берерде, албаты јайымга јединдибис деп, он беш республика он беш ороон болуп, орооныбыстын јайрадылганы ол. Бу канча да кире узун болзо, учы онын түней ле болор деп, орус калыкта кеп сөс бар, онызы чын. Албатылар јетен јылга кату айалгада јадып, учы-учында Совет јаннын бузулганы ол. Албатыны эртеги јуула-коммунизмле канчага азыразын база. Көзибис бу јуукта ла ачылып көрөр болзо, озочыл ороондордон јарым чакка артып калганыбыс, онын учун Америкага једжер, өдөр деп лозунг калганчы јылдарда угулбай барган эди ле.

Югославияда айалга бистинг ороондозынан кату, ондо албатылар ортозында јуу-согуштар тын болгон, ондый јуу-согуштар бистинг де ороондордо өдүп јат, је бу сүрекеј јастыра неме, демократия деп ондоп тура, албатылардын најылыгын буспас керек. Алтай албаты ас, өскө ороон болуп болбозыбыс. Качан Алтай јерис республика деп аданып, сүгүнип турарда, көп улустар каран ичинде ачыныксап, кородоп турганын мен бойымнын ла кулагымла угуп, көзимле көрүп јүргем. Ондый улустар аш-курсактын, кепкийимнин, эм-томнын јетпезин «слер республика болуп калганаар, бис онын учун кийим јок аштап јүрүбис» деп айдышкан. Буру алтай јондо, алтай башкаруда эмес, буру алдындагы Совет јан тужында неме керектебезисте ле бюрократ башкарубыста болгон. Совет јан канча ороонло јуулашкан, канча ороондорды јуулаштырган кату јан болгон. Идеология ла дезе ийдип, түртүп јуулажа берер јан болгон. Совет јан мен алтай деп оморкоор санааны өчүрип койгон, алтай тилибис те ундылып јоголордын бери јанында болгон, ненинг учун дезе јурт јерлерде үредү орус тилге көчүп калган.

Алтай јоныс «акыр, мен алтай кижии эдим» деп, «алтай тилимле куучындайын» деп санааны јангы ла сананып, тармалу теренг уйкунан јангы-јангы ла ойгонып келеет ошкош. Ондый ойгоныштын оорузы база болуп јат. Бис эмди ондый, уйкунан ойгонгон кижии кандый эди, чала самаарып уйкузырап, тату уйкузын сананып, төжөктөн турарын күчсинип јадатан. Алтай јоннын онойып турганын неден илелейдис? Баштапкызында, школдордо балдарды төрөл тилиле үретсин деп кыймыгу өдүп турганы сүрекеј јакшы

керек, ол жанынан алтай жонго жакшы салтарын үредүчилерди таскадар институттын ишчилери Куденова П. И. ла Тепуков Н. В. жетирет. Олор мынан ары оног до көп жакшызын жетирер аргазы бар.

Калганчы жылдарда жииттер ойгонып, қожончылардын маргаанын өткүргилеер болды. Ондый маргаан былтыр болгон, оны жылдын ла өткүрип турар керек, оны жанжыгуга кийдирип койгон болзобыс, жииттер сүрекей жылбиркеер эди.

Кайчылардын маргааны өдүп турар болды. Ондый маргаан былтыр менин төрөл журтымда өткөни мени тын оморкодып сүгүндирди. Күпчеген журттын улузы ол маргаанды жылбиркеп уккан, көргөн. Кайчылардын маргаанын 2-3 жылдын бажында эдер керек, ненин учун дезе жангы кайчылар жылдын ла табылбай жат. Ондый маргаанды этсе, чүмдеп-жандап эдер керек. Кайчы улус ол байлу улус, алтай чөрчөктөрис база байлыгыс эмей. Кайчылардын маргаанында кай чөрчөкти ундутпай сананып, сөстөрин айдып, кайлаар керек. Тегин кежирим бар деп кайлабас. Маргаанга кажы ла кижиге 15-20 минут берер керек. Жангы чөрчөк чүмдеген кижиге жаан ажару эдер.

Эл-Ойын деп эди-канын таскадатан эпчил, чыйрак, бөкөкүчтү улустын маргааны жанжыгып калды, ол керегинде албаты түп шүүлтезин көп айткан. Оны ончозын ажаруга алар керек. База кандый маргаандар өткүрерин албаты-жон сананып, бойлоры айдышсын. Эмди мен алтай кижиде деп оморкош мынан ары өзүп, үйеленип тынгыыр болор бо?

Атту-чуулу бичиичибиске Л. В. Кокышевке журттарда оромдордын адын адап турганы жакшы. Темдектезе, ондый ором Улаган журтта бар. Бистин төс калабыста Л. Кокышевтин адын туку ла Кайаста кырдын бажында оромго берген, оны ором деп айдарга да болбос. Мен бодозом, Л. Кокышевтин адыла кандый бир төс ороомнын адын адар керек. Эмдиги өйдө, акча акчага бодолбос өйдө, Л. Кокышевтин кереезин канайып, качан тургузарыс, ол эмди ойинен өткүре баалу неме болуп калган болбой.

Бу жуукта Чорос-Гуркиннин Онос деп журтында турган туразында ундылбас кереес бичик илинген. Онызы жаан сүүнчилү, солун, мынан ары ондо Чорс-Гуркиннин музей-туразы, байла, ачылар. Былтыр Ч. Гуркиннин журуктарын

көргүзүгө илген, мен база көрүп жүргөм. Оны көрүп, мен алтай кижини болгоныма оморкодуум көптөп, санаа-күйүм көдүрүлгөн эди. Эмди Ч. Гуркиндин өскө жерлерде, калаларда журуктарын жууп экелер керек. Улу алтай журукчыга учурлап былтыр «Энчи» деп газетти кычырып, быжыл ого учурлалган газедисти кычырып, соныркап, жылбиркеп, кайкап, жимиреп калган эдим. Л. Кокышевке кереести тургускан кийинде ондой ок кереести Чорос-Гуркинге жаны музейдин жанына тургузып, музейдин адын онын адыла адаар керек. Анохин деп кижини алтай жонго тузазы жеткенде болзо, жоныс ол кижини жакшы билбезис. Ондой да болзо, төрөл калабыста бир оромды онын адыла адаар керек.

Эмдиге жетире алтай театрыбыста ат жок. Мен бодозом, драмтеатрыбысты П. В. Кучыйактын адыла адаар керек. Ол жайалталу кижини болгон, онын адыла бир жаан ором адалып калды.

Алтай Республикабыстын бичик салгыжын (библиотеказын) Калининдин адыла адабас, онын кереезин библиотеканын жанына тургуспас. Калинин бистин республикада чыкпаган, өспөгөн, жаан болзо эмденип келип жүрди не. Онын кереези өскөн-чыккан жеринде кереестеп турган болзо, тургуссын. Кереезин база оноор куучындажала ийе берер керек. Бичик салгышты кемдин адыла адаарын шүүжер керек.

База бир куучындажарга турган немем бистин республиканын төс калазын Горно-Алтайск та деп адабас, Улалу да деп адабас, оны торт өскө алтай атла адар керек. Улалу литературада кирлү жаман, быжар кала деп шоодылганга кирип калган. Төс калабыс чокым алтай атту болзын.

Алтай кеп-кийимди эдерине, оны албаты-жонго садарын ажаруга алып кичеенген болзобус, жакшы болор эди. Бистин билгенис жагыс ла түлкү бычкак алтай бөрүк, мынан ары онойтсобус, түлкү деп аныбыс алтай жерибисте жок болуп жылыып калар. Алтай улус жайгыда бөрүкти килин бөслө жабала, жылтыркай жараш күрее эдип, чачакту кийетен жокпо. Жазап көктөзө, алтай жоныс ондой бөрүкти жайгыда эдинер. Ол түркмен укту улус кой терези антара бөрүкти жайгыда кийгилеп ле жүрү, ондо бир де жаман жок. Кезик улустар алтай бөрүкти табыргынын бычкагыла эдет, ол база бир эп-арга, шүлүзин бычкак бөрүктер база бар. Кураган бөрүк эдинерин алтай улус ундып койгон.

Кой терези тондорды, эчкинин терезинен эткен анта-ра тондорды не көктөп албатыга сатпас, кирелте акча деп неме ондо не. Эмди дубленка деп неме жаан суруулда, баазы да ас эмес.

Алтай көм өдүкти жуунак, жараш көрүнөр эттире көктөзө, улустар алгылаар ла эди, элик бычкак, ан бычкак өдүктер кайда барды? Алтай өдүкти эмдиги ойдинг модазына келиштире жуунак, кееркемжилу эттире үлгү табарга маргаан эдер керек, ол тушта ус колдулар Алтай жеристе табыла ла берер болбой. Улаган аймакта садуда алтай өдүкти алып, улустар кийип жат, өдүкти бойлоры да көктөп турган улус бар.

Жараш чегедекти жаңыс ла алтай артисттерис кийет, ненин учун? Алтай кулжалу чегедекти торко бөстөн, сатин, саржа бөстөн көктөйлө, жонго не таркатпас? Улустарга солун болор эмес пе? Чегедекти алтай халат эдип не эдинбес? Ол жаанынан көкчилер ортозында маргаанды өткүрзе, бир аайына чыга ла берер эдибис. Чегедекти үй улустар кийет. Эр улуска костюмнын ордына нени кийдирер? Оны база сананып, шүүп, бир эбин табар керек. Айылга кийетен алтай кулжаларлу элбек кийимди-халатты кара, күрен, көк, жажыл, кыскарта айтса, жылгыр, кирленбес бөстөн не көктөбөс? Көп улустар кийер неме таппай спорт костюмдар кийедилер, эттү-канду кижиге ондый костюм жарабайт. Алтай кеп-кийимди көктөөр фабриканы кайда тударын шүүп көрөктөр. Төрөл жеристинг андарын жураган спорт кийимдерди эдип таркатса, байла, оны албас кижичыкпас.

Озодон бери алтай улус ээрди, токым-кежимди бойлоры эдип эдинген жокпо, а үйген-куйушкан, табылгы сапту камчылар кайда барды? Озогы улус чылап оны эдинерге эптү, көрөргө жараш, мызылдап, суркурап, шыгырап турар эттире не этпес? Кезик жондордо ондый неме жаңжыгып калган, айса бис өскө жондордон коомой бо? Жок, коомой эмезибис, бисти неме керектебезис тыкыра базат, же эмди саду-маргаанду (рынокту) ой келди, кем капшуун, түрген, чыйрак, эпчил, иштенкей, ол кижичык байып, жакшы жүрүм жүрер. Алтай жоныс ак мал, эржине мал деп сананып тура, эдинер-тудунар немелерин эдип жүретен болзо, мен алтай деп сананыш жаңжыгар эди. Ол түндүк талада жаткан жондордын ак кийиктин терезинен эткен өдүктери не аайлу

јараш, баазы бийик те болзо, ондый өдүктөр суруулда. Чуй ичинин, Кан ичинин улустары кееркемжилү сундуктар эдип јаны јурт тозөгөн јиитерге берет, не аайлу јакшы сый, оны јажына ла эдинип јүрер неме ийне. Јажына кийген кийимис, эдинген ээрис, үйген-куйушкан јараш болзо, сананарга кижинин ичине јакшы. Чуй ичинин улустарынын ортозына сырмак деп неме көктөори јанжыгып калган. Оны өскө аймактын улустары не көктөп эдинбес, тонг каларда кулјалу кийисти базала, буттын алдына салган болзогор, будыгар да тонбос, базарга јымжак болор эди. Кийис базарын канайып ундып салдыгар, алтай келиндер? Алдында алтай улус аяк-калбакты үзе бойлоры эткилейтен болгон, отургышты, ажанатан столды эптү јараш эттире эдер арга бар. Ус колдулар, слер алтай улустын ортозында јуртап јадала, ондый эдимдерди не этпейдигер?

Комус, шоор, икили, топшуур, амыргы, тунгүр эдетен улустар бедирезе, алтай улустардын ортозында табылар ла эди, албаты-јон ондый немелерди алгылаар ла. Алтай күүлик эдимдерле ойноор улус ас, ондый эдимдерле ойноор үредүни тос калабыста ачкан болзо, јииттер сонуркап үренер. Эмезе кажы ла аймактын тос јуртында клуб эмес, а культуранын туразын тудар керек, ондо алтай јонды күүлик эдимдерге ойноорго үреткен болзо. Туура јурттарда клуб деген турада күүлик эдимдер јок, көндөй тура, ондо јангыс ла кино көргүзедилер, тужине клуб сомоқту. Кирип барзан, ичи кирлү, быјар, отургыштары сынык, улустар јуула, отургыштар да једишпес. Кезик јурттарда клубтын ичин јурукчылар журап, јарандырып та салза, удабай ла кирленип, үрелип калат. Јииттер энирде клубка амыраар күндерде ойын-бијеге, эмезе видео деп неме көрөргө јуулгылайт. Алтай күүлик эдимдер бар да болзо, оныла ойноор кизи јок, је бу кайткан албаты?

Јурт јерлерде күүлик школдордо алтай кожондорго, алтай күүлик эдимдерге үредер керек. Комус, шоор, икили, топшуур кажы ла айылда болгон болзо, албаты бойын чын ла бис алтай јон деп аданып, кирген-чыккан кижиге көрүмжилү көрүнип, оны оморкоткон болзо, кандый јакшы!

Алтай улустын ич јүрүми сүрекеј јокту. Бис кийген кийимисле, эдинген-кабынган немелерисле орус јанта көчүп калганыс, куучындашсабыс, эрмегис кабортолой орус. Кем

бурулу? Ой бө? Бойыс па? Ойто алтай жадын-жүрүмисти, кеп-кийимисти, эрмек-сөзибисти орныктырып болгойыс не? Айса адыбыс арчылып, тилибис кунурап, жоголып калатан улус па бис? Сананарга корондузын!

1992 ж.

АЛТАЙ КЫЛЫК-ЖАҢНЫҢ БИР КЕЗИК СУРАКТАРЫ

Жердин үстінде төрт мунга жуук башка-башка калыктар журтап жат. Кажы ла калыкта бойынын ич-кеберинин некелтелери бар, кажы ла калыкта ол башка-башка болуп жат. Темдектезе, орус калыкта бала-барказы ада-энезин сен деп айтканы ол эн ле жуук сөс, алтай жоннын бала-барказы ада-энезин сен деп айдар учуры жок, бойынын жажынан жаан улусты бистер слер деп айдадыс. Ондый үредү алтай жоннын ортозында эрте чактан бери.

Жаан-жашты тоойтоны анчада ла орто Азиянын калыктарында ла Кавказта бийик туруп жат, ого үзеери олор оогош балдарды сүүп, тооп турганы кайкамчылу, ондо эн ле ас деген биледе беш баланан ас болбой жат. Көп саба билелерде балдардын тоозы бештен ала онго жетире, ондо бир, эки балдарлу билелер жокко жуук. Орто Азияда калык-жон та кудайзак учун, та озогы жагын үспейтен улус, мен ондо болбодым, онын учун жартын билбезим. Же Азияда журтап жаткан калык-жоннын кудай жагы аайынча үй кижинин карындап жүрген, ичинде жагы-жагы ла табылып жаткан баланы аборт эдерге жарабас. Аборт этсе, ол кижинин өлтүргенине түнөй болуп жат. Жазап сананып келзе, ол үредү чып ла чын неме, аборт эткени ол жагы ла табылып жаткан баланы өлтүргенине түнөй. Орус тилле айтса, ол жаан кинчек, алтайлап оны кудай жагын бускан, ойто бойына бурулар жаман керек дебесе.

Мен, алдында врач болуп иштеген кижинин, оогошто тенегимле үч жылдын туркунына үй улустарга аборт эткем. Кезикте кыргамда, балдардын оогош колдоры, буттары чыгып келетен, же бу неге де жарабас керек. Келиндерди килебей, олордын карындап жүрген балдарын килеер керек болгон деп, эмди сананып турбай. Көп ороондордо аборт эдетен жан жок, же бистин ороондо врачтар абортты эдип жат, не-

нин учун дезе, көп учуралдарда ичинде жаңы табылып жаткан баланы жоголторго, неме билер карганактарга нени ле эттирип жадылар, ондый учуралда кан төгүлүп акканда, эмчилерден жажырып, тыны узүлүп те турган учуралдар ас эмес. Кижини сананза, балдарды кудай канчаны берген, анчаны ла азыраар керек. Көп бала-барка чыдатканы ол карын алкышту, тоомжылу неме болгон жокпо. Көп балдарды киче-емкей, килемкей, балазак улустар азырайт. Көп балдарлу улус эмди фермер болуп иштезе, карын ал-камык мал тудуп, байыгылай берер эмес пе? Жаан биленин бажына турарга, оморды чыдаарга, жымжак, жалакай, төп, кижизек жаңду улус жараар. Алтай жоннын ортозында көп балдар азырап чыдадып жаткан билелерде айалга эмдиги ойдө сүрекей коомойтып, катулана берди.

Орто Азияда оогош балдарды кичееп, сүүп турганы албатынын өзүмине сүрекей жакшызын экелет. Жажы жаанай берген карган улус ондо база жаан тоомжыда. Ол жерде эн ле карган кижини эн ле жаан тоомжыда, омордын сагалдары кажайа берген учун тоомжылу атла аксагалдар дешкилейт, омордын айтканын бузарга жарабас, айткан сөс аткан ок дегендий, айткан сөзин бүдүрер учурлу, биледе эн ле тоомжылу — ол эн ле жаан кижини. Озо тушта алтай жондо база ондый болгон. Темдектезе, тепшиде жаткан этти жажыла эн ле жаан кижини алып баштайтан болгон. Эмдиги ойдө алтай жоннын ортозында жажы жаан улусты биледе онойып тын тообой турганы ачимчылу. Чынынча айтса, алтай жоннын ортозында жажы жаан улусты көп билелерде тооп, сүүп жадылар, же кезикте карып, жажы жеде берген кижини биледе жаман көс болуп, ондый карганакты кызандап, андып та турган учуралдар бар, онызы бала-барканын жаман, жастыра кылык-жаңы болуп жат. Онын учун мен жииттерге жакыйын деп: жииттер, жиит билелер, жаш үйе, качан да карый берген эне-адагарды, кайын энегерди, кайын адагарды жаман көрбөгөр. Жаман, жабыс көрүп, аш-курсакла кыстап турзагар, слерди кудай каргаар, карый берзегер, балдарыгар слерди онойып ок айдып, кыжырантып турза, сөзигерди ол тушта айдынарыгар.

Алтай улуста жаанды жаан деп, жашты жаш деп тоойтонын бийик кемине жетире көдүрер керек. Бу бичимелди кажы ла биледе кычырып шүүшкен болзо, жакшы болор эди.

Орус јоннын ортозында јаан јашты тоойтоны алтай јоннон ары, олор көп учуралдарда карый берген эне-адазын таштап, олорго болушпай ундып та турган учуралдарды мен көп уккам, көслө көргөм. Онызы јоннын ич-кеберинин, культуразынын јабызы. Мен орус јонды алтай јоннон жабыс, јаман деп айтпай јадым, айса болзо орус јон өткүрө көп, олор јатпай турган республика, ороон јок. Олор кара тобрак эмес јерин таштап ийеле, јер сайын сала берген албаты, олор јатпай турган јер јок.

Түндүк талада јаткан албатыларда ла јопон калыкта карый берген улусты капшай өлзин деп таштап ийетен јан озо тушта болгон. Ол тушта јүрүм кату, аш-курсак једик-пес торо јылдар болуп турганынан улам, байла, ондый јаман јан-кылык јанжыккан. Эмдиги өйдө ол калыктар јаман јанжыгу јанын таштап ийген, јаан-јашты кижиге тооры, кижини канча да јашту болзо кичееп, килеп тооп јүрери — ол јаан каруулу, тоомјылу керек. Бу өрөги көдүрилген сурактар ич кебердин, ич јанынын, ак санаалу јүреринин сурагы.

Алдыннан бери алтай улус албаты-јонын, јаан-јашты, тайга-тажын, ажу-боочызын, агын суузын, ан-кужын үзе байлап јүретен. Эмди ол Алтай јерин, ан-кужын байлайтан деп неме ундылып бараат. Орус јондо ондый неме торт јокко јуук. Озо тушта алтай јоннын јуртап јаткан чадырында эпши јаны, эр јаны база јаан байлу болгон. Айылда отурган кижинин алдын кечпес, адын адабас болгон, анча да ла ол јажы јаанай берген јангыс сөөктү кижиге болзо. Бала-барка јаан улус ажанган кийинде ажанатан. Келиндер кайнын коркушту тооп, јалтанып кайындайтан, кайнынын көзинче јыланаш будын көргүспес, бөрүк јок отурбас, адын адабас, кайындап адаар болгон. Эмдиги алтай јаш келиндер торт кырлу јууда кайындарыла көрүшпес, андыш, согуш-кериштү јаткылаар, онын учун кайын энелер ле адалар көп учуралдарда уулынын айлында јадып болгылабайт, ого үзеери уул балдар эменинин адаанын алып энезин андып согуп та ийзе табы. Кезик уулдардын кылык-јаны кату, казыр. Айтса айдып та ийер, соксо согуп та ийер. Ондый уулды балам деп канайып айдатан, онын айлына канайып јадатан, канайып киретен. Алтай јондо мындый кеп сөс бар: кыс азыраганы оозы үстү, уул азыраганы

бажы канду. Мен алтай уул балдарга жакылта эдейин деп, энегер кандый да болзо эне оны кем ле де болзо солып болбозыгар, жүрүмде айса болзо эки-үч эмеген аларыгар, а энегер жажына ла жагыс, энезин жаман көргөн уул ол жакшы кижиге болуп болбос. Экинчи жанынан, эр кижиле казан-айакты, аш-курсақты качан да болзо үй кижиге урар, үй кижиге билер. Озо тушта таш чачкан жерде жадар, кыс бала барган жеринде журтаар деп айдыжып, кезикте эки-үч эмеген алгылап, кайындары келин баланы кезикте торт жалчы, кул эткилеп алатан. Ол база жарабас керек болгон. Эмдиге келиндер кайын энезин мал-аш азыраар, уй саар эдип «кулдангылап» алган. Жагыс ла мал-аш көрөр эмес, кайын энези жаш биленин бала-барказын да көрүп, ологго бала алгыш болуп калганын бойлоры да билбей каладылар. Албас деп айтпай жадым, же үзе ле неме кирелү болор учурлу. Кезик ондый жаш билелерди карый берген эне-адалары азырайт, ненин учун дезе, мал-аш тудары, оны кичееп азыраары, төрөдип кураган-уулак корып алары ол жеңил неме эмес. Ондый ишти тазыгып калган жажы жаанай берген улус жакшы билер. Алтай күдүчилер 200 уй кабырып жатса, оларды ончозын жүзүндөп билер, өскө үүрге уйлары кожулза, танып айрып алгылайт, оны аржаннан бүткен жайалта деп айтпаза. Жебрен чакта Александр Македонский де улу жуучыл болгон, ол кижиге черүзинде 100000 жуучылдын кажызынын ла ады-жолун билер болгон, ол база кайкамчылу эс-саана.

Озо тушта кобыларда жаткан кажы ла алтай журттын эжигинде сүрекей жараш эдип чертип койгон алты-жети үйелү чакылар туратан. Мен жаш тужымда ондый чакыларды жаан Улегемнин тайгаларында көрүп туратам. Ол тушта алтай улус атту жорыктайтан, эмезе жойу базатан, машина, трактор деп неме жок болгон. Социализм, коммунизмды тудуп турарыста, улуска тангынан ат тударга жарабас болгон, ийнекти бир, бир торбок, бир бозу азыразын дейтен. Ол тушта албаты-жон мал-аштан түреген эмей. Байла, онын учун алтай албатынын айлынын эжигинде жараш чакылар жылыгып калган. Эмди өскө ой келеет, мал-ашты канча да болзо тударга жараар, жылкы да малды тударга турган болзон, тут. Онын учун мен алтай жонго, алтай ииттерге кычыру эдедим: эжигеерге алты-жети үйелү чакыларды жараш-

тыра чертип тургузыгар, алтай улустын атту жорыктажы, байла, мынан ары көптөөр. Улаган аймакта эжигинде чакы тургузары кандый да кату өйлөрдө ундылбаган, өскө аймактын улустары аттарын чеденге ле буулап, озогы жакшынак жанын ундыгылап койгон.

Алдынан бери алтай жоныста бир жакшынак жан бар: жуук төрөгөни, нөкөри ыраактан келгежин, айылчыга кой сойып, онын изү канын жидиретен. Ол тушта айылчы төрөгөним, нөкөрим мени чын ла күндүлөп уткыды деп айдатан. Ол күндү-күрөө эмдиге жетире ундылбаганы сүрекей жакшы. Ондый күндүчи улустар алтай жоннын ортозында жылдан жылга астап ла бараат. Эмди алтай улус жүк ле жаңдап, келген-кирген улуска чай уруп күндүлөйт, чай да уратанын ундыбаганы жакшы. Эмдиги өйдө алтай улус озогы чылап төрөгөнзибес те боло берди. Төрөгөндөрдүн андыжып керижери кайда, алтай кеп сөс бар: «Одын-суунын жуугы жакшы, төрөгөн-тууганнын ыраагы жакшы». Эмдиги өйдө төрөгөн-туугандардын карын жуугы, көбизи жакшы боло берди. Ненин учун дезе, төрөгөндөр тазылданып-тамырланып, бой-бойларына каран болужып, жөмөжип жаткылайт. Ондый жүрүм Алтай жеристе жанжыгып калды. Оңдо жаман да, жакшы да жаны бар деп бодойдым.

Озо тушта алтай улус жаман, быжар сөсти тын ачынганда алтайлап айдатан болгон. Эмди улус жаман сөстөрдү орус тилле айдадылар, орус жаман сөстөр албаты ортолык болуп калды. Кезик улусты угар болзон, сөс лө бажында жаман сөс айдадылар, озор онойып куучындажарын орус жоннон көрүжип үренип калган. Ол жанынан мен Э. Я. Яимовтын бистин газедиске бичигенин кычыргам. Ол жажы жаанай берген кижин орустап жаман сөс айдышты чек жаратпай жат, же канайдар, кижин тын ачынганда ондый жаман сөс айтканын бойы да билбей калат, же өйинен өткүрө онойдорго база жарабас. Ол база бойын тудунбас үредү ле быжар кылык-жан ийне.

Эмди аракыдаш жанынан бир-эки сөс айдып ийейин. Аракы деп ачу аш — сүрекей жаан аш, онын учун алтай улус оны «жаан аш» деп байланып жат. Аракыны айылда болзо отко чачары кайда, ажубоочы ашса, алтай жерин күндүлөөри кайда. Айылчыларга ачу ашты ичер де кижин амзап берип жат. Танкыны үлежип канзалажып жат, өскө

јондорды билбезим, је алтай јоннын онойып ачу ашты байлап ичерин мен ичимде сүрекей тын жарадып, жаңдаарын сүүйдим. Айла качан да болзо, кандый да јатса, ар-бүткенди, аш-курсакты байлайтанын јоныбыс ундыбаган, онызы јакшы. Ондый да болзо, ортобыста кайа көрбөс кал ује јүрүп, өзүп ле јат, ондый улусты ай-уй деп айдып токтотпозобыс, алтай адыбысты ундып койорыс. Албаты аракынын баазына көрбөй аракыдайт, ол аштын бааланганы ойинен өткүре, үстине кандый ла айбы ол аш јогынан болбойт. Одын-суу экелзе, нек-сакты јазатса, ачу аш ла керек дежер, та аракы астаган, та аракызак улус көптөгөн, байла, айткан сөстин онызы да, мынызы да келижер.

Озодо алтай улус аракы ичсе, бычак-мылтык албас болгон дежет, согушса, јудурукла согужар. Мен, эр кижии, јүрүмде не болбос, ачынышса эмезе кандый бир үй кижини базынып турган тенексү немени јудурукла үредип те ийзе кем-јок деп ичимде сананадым, онойып согушса, албаты ортозында јеткер де ас болор. Эмдиги өйдө машина, трактор, самолет, поезд, пароход, атом деп неме табылганынан бери јеткер деп неме көптөгөни коркышту. Јеткер јен алдында деп, тегин айдылбаган, јеткер јеткер ле, качаннан бери ол болгон до, болор до, је эн ле јаман јеткерлер кижии калангы, эзирик тужында болот, оны база билип, сананып јүрер керек. Чеберленгенди кудай чеберлейт деген кеп сөсти ундыбагар, бу сөстө терен шүүлте бар, анчада ла јаш улустын ортозында аракынын јеткири көп туштайт. Јаш улус өктөм, көөрөм, алды-кийнин сананбас улус ийне, олор кезикте ай-уй деген сөсти укпаза да табы. Бистин ороондо катунын јеринде 1 миллионнон ас эмес улус јылдын ла јүрүп јат, олордын кап ортозынын көбизи ачу аштан улам кирген, је ол ашты ичпезим, ичсе ашпазым деп айдып мактанбас, кандый да эрди калактаткан аш эмей ол.

Бир јакшы неме алтай улустын ортозында наркоман, таксикоман деп неме јоги. Өскө ороондордо, өскө јондордо ол сүрекей јаан түбек. Мен јүрүмимде наркоман алтай уулга, кыска туштабадым, ондый алтай кижии бар деп укпадым, ол јаан түбек бистин јонысты кыйып барганы кандый јакшы.

Алтай јеристе сегис аймак бар, ол аймактарда јүзүн укту калыктар јуртайт, ондыйлардын тоозында казак, орус

онон до өскө укту албатылар андыжып, согужып, өлүжип туру деп укпадым, онызы сүрекей жакшы. Же кезикте алтай улус бой-бойлорын сен туба, сен теленит, сен алтай, сен куманды деп айдыш, андыш, кериш, согуш жон ортозынан ыраабайт. Бистин ончобыстын угыбыс жагыс: паспортыбыста ончобыс угы-төзибис алтай деп бичидип жадыбыс. Анчада ла ондый жастыра кылык-жаңдар жаш үйенин ортозында көп туштайт, ол неге де жарабас неме. Азырап-чыдадып жаткан бала-баркагарды жаштан ала үредип айдып турар керек, тегин де ас жоныс онойып айдышса, амырыс астаар, өрө өспөзибис, жаманыс көптөп, жакшыбыс астаар.

Билерим, кажы ла аймакта журтап жаткан албатынын кылык-жаңы (этиказы) башка, кезикте бир аймакта кыр ажыра жаткан улустын жан-кылыгы башка болот. Онын учун андыжарга жарабас. Темдектезе, Улаган аймактын улузы эрмекти табылап, чөйө, төп, токынаалу, кезикте ачынышса да эрмекти араайынан сагыжына кийдире айдат, ондый эрмек кижиге карын чечен жазым жок тийер турды не, олордын эрмеги де су-алтай, орус сөстөр ас учурайт. Онызына мен сүгүнип, оморкоп жүредим.OGO үзеери, ол жердин улузы күндүчизин ундыбаган, анчада ла ондый улус Жазулу, Паспарты, Балыкчы журттарда көп учурайт. Олордын диалект эрмеги алтай тилди байгызат, онын учун кезикте мен үлгер бичигемде диалект сөстөрдү анаар-мынаар ла эмес, а келиштире өнөтийин тузаланадым. Өскө аймактарда ондый күндүчизин ундыбаган улустар, журттар Кош-Агаш, Кан-Оозы, Ондой аймактарда база бар эмтир.

Эмдиги өйдө көп билелер арга-чакту, мал-ашту, машина-тракторлу там ла байып журтайдылар. Ондый улустардын кезиктеринин кериктери коркуш. Айракты суразан да уруп бербес, айрагым жаман деп айдар, өткүре онойып кериктенип кып тартынып жүретени жастыра, жаман кылык-жаң. Улус эмди тура тутса, төрт кыптан оогош тура тутпайдылар, аргалу улус эки де кат тура тудадылар. Кирип барзан, турада жык ла толо жөөжө, тышкаартында женил жорыкту машина да бар, ат та бар, мал-аш мөөрөп, маарап жиркиреп турар. Алдында мен оогош тужымда Эзендик деп оогош журтта жатканыбыс. Ондо жүк ле жирмеге жуук өрөкө жаткан. Жуунын өйинде каборто улуста болчок тура, кезик улуста ондый да тура жок болгон. Эр улустар билезине тура

туткалакта жуу-чактын јерине барып, ондо кырылган. Онын кийинде 1950 жылдарды эки кып тураны улус ѳргѳѳгѳ бодоп туткандар. 1970-1980 жылдардан бери алтай улус тѳрт кып, эки кат туралар тудар боло берген. Албатынын јадын-јуруми јаранып ла келген, бу ла жуукта јурум кезем уйдај берди, јоктулар јоксырап, байлар байыыр ѳй ѳйто ло келген, ол та јакшыга, та јаманга. Мен оогош тужымда эки ийнектѳ кижини аргалу дейтен, эмди малды канча да кире-зи тут, байы, јѳѳ, онызы бойында, јангыс ла ѳлѳн кезер јер албаты-јонго једишпей барды, онызы коомой.

Алтай јоннын айлынын ичи кандый? Ол јанынан алтай јон ару-чек јадар јон дезе, чып-чын болор, каа-јаада ла аракыга кирип калган билелердин айлына кирип барзан, уп-сап болуп калган, туранын ичи, аяк-казан кирлѳ болор. Ондый кижини алтай кижиде бай бар ба деп, чала бурузын алынып эпјоксынып айдар, ол чек ле кижинин ичине кирбес эрмек. Эмдиги ѳйдѳ алтай улус карын байлу улус деп байа ла айтым не. Чын, алтай улус чекчиркек эмес, кезик ѳскѳ улустын чекчиркегин, чѳмеркегин кѳрзѳм, торт ло кыртыжыма тийер. Мен база алтай кижини, бир ондый кижини алтай улустын ортозына отурала онойып чичкерип, чекчиркегин кѳргѳзип аныланып турза, ичине чек ле кирбес. Меге билезинде чѳм-чак јок улус јарайт, анчада ла кѳп бала-баркалу улус ондый, кѳндѳчи, ачык-јарык, кокырчы. Кезик улус оромго јолыкса, ачык-јарык куучындажып, кокырлажып турар, айлына кирип барзан, куучындашпас, кижини ѳредиксеер, эмезе каран капшай чыгарынды сакыыр, бут бажында турзан, отурар деп качан да айтапас, ол не кылык-јан?

Алтай јоннын ортозында кеберкек јараш келин деп јѳзи кызыл-кѳрен, ачык-јарык кылык-јанду, айлында куучынчы, кѳндѳчи, тегерик толо чырайлу улусты ајдат. Ол јанынан кажы ла јондо бойларынын кеен-јараш темдеги бар. Ак улустарда јѳстерин куугарта пудралап алган, оозы, кѳзи будукту, чичке коо улусты јараш деп айдыжат. Индияда кабактарынын ортозында кара мендѳ, кеберкек, эдиканы орто толо улусты, келинди, кысты јарашсынгылайт. Африкада тес кара јалбак тумчукту, эриндери каалы, коо сынду кысты јарашсынгылайт.

Алтай јоннын кылык-јангында тѳп, керсѳ, кемзинчек,

ак-чек улус тоомҗыда болот, је эмди өскө ой келеет. Алтай улус садыжып үренип отуры, онызында јаман јок ло болбой, јүрүм, ой ондый да. Озо тужында јангыс ла којойымдар садыжатан, эмди бизнес, коммерция, кирден кирелте эдер улус јаан томҗыда болор. Је байырга турган кижии ак-чек эп-аргазыла, иш-тожыла деп, эп-сүмезиле, Алтай јерин түретпей, албаты-јонын тонобой, байыыр керек деп айттым не, ой ондый деп, је кандый ла неменин кеми, кирези бар, оны ундып ойинен өткүре ачыркабас керек, онойткон кижии албаты-јонго јакшы айттырбас, ак санаазы өчүп калар.

1994 ј.

ТӨРӨЛ ТИЛ

Бис, алтай улус, кайдаар ла барзабыс, кайда ла болзобыс картаны көрүп ле ийзебис, көстөрис капшай ла элбек орооныстын түштүк јаар булуңында күрен будукла будуп салган алтай кырларга тийет. Кажыбыстын ла өскөн-чыккан, јүретен, өлөтөн јерис мында, бу ла кырлардын ортозында. Алтай кырлар — мөнкүликке бистин төрөл јерис.

Бис, бийик кырлардын ортозында өскөн улус, төрөл јерибистин ар-бүткенинин јаражына үренижип калганыс, је өскө јерден келген улус Алтай кырларды сүрекеј јараш деп айдып јат. Алтай јерибис керегинде улу журукчылар, бичиичилер алкышту сөстөрин айткан. Олордын ортозында Индияда јадып өлгөн улу орус журукчы Рерих, атту-чуулу орус бичиичи В. Шишков. Олор бистин төрөл јеристи Сибирдин эн ле јараш толыгы, Сибирдин эрјинези деп айткандар. Вячеслав Шишков Сибирдин ар-бүткенин сүрекеј јакшы билер кижии болгон, онын айткан сөстөрине бүдер керек. Мен јорыктап, төрөл орооныстын бир канча толыктарында болгом. Колымды јүрегиме салала, акту сөзимди айтсам, бистин алтай кырларыстан јараш ар-бүткендү јерди кайда да көрбөдим. Јазап сананып, ајыктап көрзөбис, Алтай јеристин ар-бүткени сүрекеј байлык. Јерден казып алатан байлыктан өскө, ан-куштарла, јиилек-катла, кузукту кангыл мөштөрлө, агып јаткан артулу сууларынын јаражыла, арузыла төрөл јеристи мен орооныстын бир де булуңына солыбас эдим. Алтай кырларыс тын ла јаан эмес,

је бу кырлардын ортозында јаан суулар да агып жат, жаркынду сүмерлер де туруп жат. Алтайдын эне-тамыр суузы Кадын. Кадыннан өскө Бий, Чолушман, Башкуш, Урсул деп суулар агып жат. Кадын-Бажы Ұч-Сүмер — Сибирде эн ле бийик деген кырлардын бирузи. Бу кырлардын ортозында жебрен өйдөг бери алтай жоныс журтап жат. Алтай албатыс канча чактарды, канча жылдарды өдүп, кандый да кызаланду өйлөрдө үйезин үспей, тилин ундыбай эмди жирменчи чактын учында там корболоньп, там жаранып келди. Жарлу алтай поэт Аржан Адаров «Улу көчүш» деп үлгеринде мынайда бичийт:

Азиянын өзөгинең кыймырап чыкканыс,
Алтайыс деп телекейди адаганыс.
Тоолор өркөштөри ортодо жайканып,
Куба чөлдөрдү өдүп барганыс...
Жүгүрүк аттарыс тыныс болгон,
Шибеелерис кырлар болгон.

Алтай жоныбыс эмди коркырап аккан суучактарлу кобыларда ак малын кичееп кабырып, алкы бойы чечектеп өзөт. Алтай жоныстың азырап жаткан ак малы ас эмес, көп, ондый көп ак мал жаңыс ла чөрчөктөрдө айдылган болор. Албаты албатынан озо ло баштап куучындашкан тилиле, кылык-жаңыла, качаннан бери жаңдап келген жаңжыгу жаңдарыла, жүрүм-жадыныла башкаланып, аңыланып жат. Же жердин үстинде жаткан жондордын эн ле кереес, кайкамчылу немези — ол куучындашкан төрөл тили. Төрөл тил... бу сүрекей жаан, агару, жүрекке кереес неме. Алтай тили керегинде атту-чуулу алтай поэт Л. В. Кокышев сүрекей чокым айткан:

Ак-жарыктын алдына келеле,
Айлу-күндү жеримди көрөлө,
«Адайым» деген алтай тилим,
«Энейим» деген эрке тилим...
Эне-Алтайдын эдеги алдынан
Эрке үнденип сен чыккан эдинг.
Таштан чыккан таңдалай чечектий
Таң алдында сен өскөн эдинг.

Коркушту чактарда тепсеп салганда,
Корболоп ойто өзүп келетен.
Ас та болзо алтай јонымнын
Айылдары сайын шулурап јүретен...
Керсү јонымнын чүми јок кожонын
Келишкенче сен кееркедип беретен.
Албатым јуунаткан алтай тилим,
Аарчызы јытанган алтай тилим!..

Бу үлгерди поэттин эн артык үлгерлеринин бирузи дезе, јастыра болбос.

Эмдиги ойдо алтай тилистин өзүми, одүми, чечени, чүмдемели чокым тыгып јат. Ненин учун дезе, алтай јоныста бойынын анғылу литературазы бар деп, тыгыда јарлап айтса да кем јок. Алтай тилистин тözөлгөзи алтай баатырлар деп чөрчөктөрдөн алынган. Бу бистин эн јаан байлыгыс болор. Алтай јоныбыстын чөрчөктөри орус тилге көчүрилип, төрөл орооныста јарлу боло берди. Мында алтай албатынын аттуучуулу кайчыларынын ады-јолын алтын буква бичизебис те кем јок. Алтай чөрчөктөр мөңкүликке артар, анчада ла ойгор кайчы Н. У. Улагашевтин, А. Г. Калкиннин, Ш. К. Ялатовтын аттарын бастыра јоныс билер. Јаан кайчылар төрөл тилин јарлу алтай бичиичилерден де артык билер дезебис, байла, јастыра болбос. Темдектезе, јарлу алтай кайчы А. Г. Калкинге јолугып куучындашкан кижии кайчынын көгүстүзин, је анчада ла онын су-алтай, сүрлү, эптү-чүмдү, элкем, чечен тилин торт кайкап угар. Мен алдында алтай тилис ондый байлык, јараш деп бодобойтом. Кайчы А. Г. Калкинге туштайла, кайын угала, онын эрмек-куучынын, айткан сөстөрин тындап, бир кезек ойгө ичимде јаан ырысту немедий боло бергем. Ол су-алтай тилин байгызып, көстин чогындый ару тудуп, сүрекей јилбилү куучындайтан кижии болтыр. Ого туней чокым алтай тилиле куучындайтан улус, байла, Алтай јеристе ас. Бистин алтай јурттарда албатынын ортозында тоомјызы јаан каргандары да бар, кокырчы-куучынчы шулмустары да бар, је олордын кезиктери су-алтай тилиле куучындажып билбези ачымчылу. Јаш үйе качан да јаандардын кийнинен ары барып јат, олордон көрүжип, ологго тежејип јат. Јаанай берген улустар бойынын төрөл тилиле су-ару куучындап билбезе, јаш үйе керегинде незин айдар.

Төрөл тил — ол албатынын тазылы. Албатыны корболонуп өзүп јаткан бай терекке түнейлезебис, ол бай теректин тазылдары кургап, чирип баштаза, бай терек корболонуп јажарбай, селентиреп, кунурай берерден маат јок.

Алтай кайчылардын кийнинде алтай тилистин байлыгын, сүрлүзин, эптүзин, јаражын көргүскен улустар алтай бичиичилер, поэттер болор. Литературанын төзөлгөзи тил болуп јат, онын учун алтай бичиичилер бойларынын чүмдемелинде төрөл тилин элбеде, терен, кажы ла јанынан шиндеп, тазылын казып, корболорын јунуп, сугарып, оны сүүп, чеберлеп, тилистин амтамын, онын јаражын, чеченин көргүзерге арутап, чокымдап бичиирге амадап турганы јакшы. Албатынын јүрүми, арузы, сергеги онын тилинде. Бичиичи јүрүмди канча ла кире терен билзе, онын тили, бичижи анча ла кире элкем болор. Алтай литература јиит, ол эм тургуза алтай тилдин јүк ле үстиндеги кыртыжын ачкан дезе, јастыра болбос. Литератураны теренжидип, алтай тилдин түбинде јаткан алкы-јөөжөгө једерге бичиичилерге кичеенер керек. Төрөл тилди бичиичилерге јүрүмди кеелендире көргүзип байгызар эп-арга бар, өскө арга јок. Јүрүмди терен билер, көрбөс немени көрүп ийер, укпас немени угуп ийер, аңылу көрүштү, терен бичиштү бичиичилердин бирүзи Л. В. Кокышев болгон. Ол бистин тилибисти байгыскан, литературабысты көдүрген, јүрүмисти јанырткан кижии болуп јат.

Бичиичинин тили — ол онын канады, јайалтазы, тилди канча ла кире элбеде тузаланза, бичиичи анча ла кире бийик ле узак учар. Кажы ла јаан бичиичиде бойынын аңылу тили, аңылу телекейи бар болуп јат. Онын чүмдемелин кычырган, сан башка телекейге, сан башка јүрүмге учураарын. Тилин байгызып, арутап, јүрүмди терен көргүскен бичиичилерди классиктер деп айдадылар. Ненин учун дезе, олардын бичижинде кыйык-тейик јок, тили су-ару, агыны терен, ондо башка јүрүм, башка салым, ондо куурмакту, эмезе тайыс неме јок, ончозы ойинде, ончо сөстөр јеринде. Јаан литератураны јаан сууга түнейлеер керек. Ол сууга туура кобылардан оогош суучактар да, јаан суулар да кожулып, учы-учында ол торт айрыланып, тамырланып, там јаанап, там теренжип, улу суу, улу литература боло берет. Ол улу суудый литература тенгистий терен, тенгистий элкем телекейлик литературага кожулып јат. Темдектеп алза, орус литература ондый. Телкем

орооныста башка-башка тилдү албатылар көп журтап жат. Кажы ла албатыда бойынын аңылу литературазы бар, бичимелдердин талдамазы улу орус литературага кожулып, байлык совет литература боло берет. Алтай литература онын бир көжөгөзи, бир корбозы. Бистин литературанын агыны М. В. Чевалковтон башталган, ого эмди жаан да, оогош то суулар кожулат. Мынызы мактулу. Качан бирде оогош албатыс жаан литературалу болор деп, мен бүдүп, иженип жүредим. Албатынын ич жүрүмин байгызарга амадаза, литературанан өскө ого музыка, живопись база жаан камаанын жетирет. Журукчылардан бисте Ч. Гуркин ле И. Ортоңулов бар болзо, музыкада бисте кем де жок деп айтса, жастыра болбос. Алтай журттарда, школдордо ойын-концерт тургузарга, алтай көргүзү-ойын ла кожондор ас. Оогош балдар, жииттер кожондоорын сүүп өзүпчыдап жат. Кожоннын учуры жаан, кожон жок жүрүм болбой жат. Кандый да кату, кызаланду жылдарда албаты амадузын, ал-санаазын кожондоп, чүмдеп айдатан. Жүрүмди кожон жок өдүп болбос неме. Жүрүмле барзабыс, кожон бистин канадыс, эт-жүректен айткан эн кереес күүн-санаабыс болуп жат. Анчада ла жаш үйеге ол кереес неме. Мен бодозом, эмдиги өйдө алтай кожонто жаан ажару эдер керек. Алтай албатынын кожондоры сүрекей көп, ол ундылгалакта оны билер улустан угуп, алтай албатынын кожондорынын база бир жуунтызын чыгарар керек. Алдында ондый бичикти Т. Тюхтенов кичееп, жууп чыгарган эди. Кажы ла аймакта жаткан албатынын кожонгы аңылу, күүзи башка, ого тайанза, келер өйдө алтай жоныста жайалталу музыкальный чүмдемелдер де болор деп иженип турум. Эмдиги өйдө жангыс композитор А. Тозыяковтын күчи жетпей жат. Алтай жоныстын музыкальный грамотазы жабыс кеминде. Оны канайып жарандырар, кодүрер аргалар бар? Жаш үйе үлгерлер чүмдеп, поэттер, бичиичилер болорго амадагылайт, мынызы мактулу, же олордын жүк ле тоолузы бойынын аңылу жолын таап, литературага кирери жарт. Ого үзеери үлгерлер чүмдеерге аңылу музыкальный грамота да керек жок, чаазын ла чийгиш ле болзо болор. Жииттер үлгерлер чүмдеп тургандарында жаман жок, же жүрүмде үлгерликтен өскө дө искусство барын ундыбас керек. Эмдиги өйдө алтай поэттердин үлгерлерин кычырып, ого аңылу күү табар улустар керек, айса болзо мынайып алтай жоныста жайаталу жаны композитор ачыла берер.

Төрөл тилибисти кажы ла жанынан көрүп, аыктап, оны «чайнап», амтандап, күүзин тындап келгежин, мында төрөл тилди, литератураны ла түүкини шиндейтен институттын кереги сүрекей жаан. Эмдиги ойгө жетире алтай тилди теренжиде шиндеген научный иштер ас, керек дезе жокко жуук. Су-алтай тилдин учурын теренжидер, онын жайытту күүзин угуп ийер, шуултын тындаар научный иштер бисте, байла, болор, ненин учун дезе тилди шиндейтен институт бар, ондо ченемелдү кадрлар да жеткил. Алтай тил, литература өзүп өнжүп жат, оныла кожо жагы једимдер, научный иштер бичилеринде аланзу јок.

Калганчызында, алтай тилдин ле литературанын урогын школдордо јилбилү өткүретени жаан ла јакшы керек. Јакшынак алтай бичиктер ас та болзо, је бар. Көргүзүлү иштү үредүчилердин ортозында Балыкчы журтта јадып иштеп турган үредүчи М. С. Туянинаны темдекке алар керек. Мария Санатовна јирме төрт јылдын туркунына көп балдарды төрөл тилин сүүп чеберлеерине үреткен, тоомјызы жаан, ченемелдү үредүчи ле бийик күүн-санаалу кижи. Тил ажыра јүрүмде акчек болорына, албатынын ортозына јозокту јүрүм јүрерине ол оогош балдардын јүрегине от чагып, эмдиге жетире үреткенче. Шак ла ондый үредүчилердин үреткен балдары төрөл тилин, албатызын, ада-энезин сүүп, үлгерлер чүмдейтен болор. Мария Санатовна «Баштапкы алтамдар» деп жагы баштап бичип турган үлгерчилердин кружогын өткүрет. Кружокто туружып турган Лора Белчекова деп кызычак «Алтай поэт» деген үлгерин Л. В. Кокышевке учурлап, мынайда бичийт:

Алтай поэт, сен өлүп калдын,
Је албатыга сен эмдиге ле тирү.
Сенин эткен агару керегин
Качан да өлбөс, јүрегиме кару.

Бу оогош баланын бичиген јолдыктарынан көргөжин, төрөл тилибис өчпөс, өлбөс, ол тазылданар, корболонор, үйенин үйеге, јылдан јылга там ла өнжүп жаранып барар. Төрөл тилибистин алдындагы јолы телкем ле ачык. Оны жагыс ла јүрекле сүүп, ару тудуп кереестеер керек. Ол алтай јоныстын алдындагы јолы ла жаан байлыгы.

1980

Улу Октябрьдын революциязынан озо алтай албаты бичик-билик билбес, жадын-жүрүми коомой, культуразы жабыс кеминде болгон. Кобы-жиктердин бажында жадып, тоозы тегинде ас албаты оору-жоболго бастырып, өзүп көптөөрдин ордына там астап, кунурай бергенин улустар карган-тижеңдерден уккан болор. Кату кыштардын чагатан соокторы, кадаарлу жастардын жыбар салкындары, куйгек жайлардын түбеги алтай жоныска жаан ченелте ле коромжы эзелетен. Оогош балдар чадыр айылдарда сооко алдырып, чыдап, өзөрдин ордына көп нургуны божоп калатан. Олорды бичикке үредер үредүчилер де, эмдеп жазар врачтар да жок болгон. Камдар ла жарлыктардын оору улуска кандый болужы једип турганын эмдиги улустар јакшы билер. Алтай алфавит, алтай букварь деп немени албаты-јон колына да тутпаган, көзиле де көрбөгөн, ондый неменин орды да жок болгон дезе, јастыра болбос. Трактор, машина, самолет деп немелер ол тушта кайдан келзин. Техника деп неме бу јуукта ла табылып келген неме ийне. Ол өйлөр керегинде ады јарлу алтай бичиичи ле үлгерчи П. В. Кучияк сүрекей чокым сөстөр айткан:

Сен јараш болгон, је унчукпайтан,
Көксинде не барын көргүспейтен.
Албатыга јарт билдирбей де,
Түлтүйип калган туратан.

Сен көп ый көргөн,
Сен көп комыдал уккан...
Сенин көксинге онтулар торгылган,
Талдан өскөн чырбагалдарын
Кижиге каныла будылатан...

Ол тушта сенин јаражынды
Мактайтан кижиге чыкпайтан.
Ондоп билбес кеен чүминди
Чүмдеп кепке баспайтан.

Э-э, төрөл Алтайым,
Көрдин бе азыйдагы жүрүминди?

Көксинге толтыра корон болгон,
Көзине туркаары јаш турган...

Бүгүн бойынды таныбазын,
Бүгүн онту укпазын!
Көстинг јажын көрөйин де дезен,
Көдүре Алтайдан таппазын...

П. В. Кучияктын «Алтай» деп үлгери — бистинг литературада эн артык үлгердин бирүзи. Алтай јери, алтай јоны керегинде эмдиге јетире ондый јакшы, ондый кеендик сөстөрдү кем де айдып болбогон. П. В. Кучияктын ады-јолына бу статьяда бис база катап буруларыс.

Каан јангынын сайыттары өскө јондорды јабыс көрүп, инородецтер культура деп немени билбес, кийик кылык-јанду јон деп, өрө көдүрердин ордына карын тыкыра базып, јаман айдатан. Ол өйлөрдө өскө тилдү албаты-јон бой-бойлорын көрүшпейтен, азыраган малын уурдажып, онон ары андыжып, адыжып, өштөжип, өлтүрижип, кырлу јууда јаткылайтанын кычырган, уккан эмейис.

Јебрен өйдө Кан-Алтайда кандый јуу-чактар болгонын бис эмди јакшы билбезис, ол керегинде бичиктерде ас бичилген. Тил билишпес албаты бой-бойлорыла јуулажып, олјого алгандарын кул эдерге айдай беретен. Канча чактардын, јылдардын туркунына алтай јоныс кандый јүрүм, кандый шыра көрбөди эмеш. Оны ончозын отурып сананза, алтай јоныс канайып јоголып калбаганын, канайып тазылын үспей эмдиги өйгө јетире келгенин кижү кайкаар. Ол керегинде јайалталу алтай поэт Аржан Адаров «Улу көчүш» деп үлгеринде мынайда бичиген:

Эмдиги јүрүмнен кайра көргөмдө,
Өткөн јолыстын узунун кайкайдым:
Чек ле өскө телекейден
Көчүп келгенистиј бодойдым.
Бис унчукпас сокор айылдардан
чагылыштын, кунугыштын
Тонү тымык телекейинен көчүп келгенис.
Мындыј улу көчүшти кандый калык өткөн дейдис?
Је бу көчүште өлгөнис, канысты төккөнис.

Унчукпас чактардын тармазына туттуруп,
Салымыстын кызалангына учурап,
Бу жүрүм учун акту канысла төлөгөнис.

Алтай жоннын улу Россияга бириккенинен бери 225 жыл өтти. Ас-мас алтай калык башка ороон болуп коруланып болбозын билип, Россияга бириккени база темдектү. Каандык ороон алтай жоныстын адааганын алып, өскө каандыктарга базынчыктатпай коруп алганы көрүмжилү.

Ненин учун ол тушта алтай жоннын жаандары ас калыгын корып аларга монгол, кыдат каандардан болуш сурабай орус кааннын адаанына иженген? Бу суракка каруу берерге сананза, байла, алтай албатыга түбек ол өйлөрдө күнбадыштан эмес, күнчыгыштан келип турган. Күнчыгыштан жуу-чак келгежин, алтай жон кырылып калар, күнбадыштан жуу келгежин, ас та болзо артып каларыс деп, алтай албатынын санаа-көгүстү каргандарынын айткан сөстөрүн эмдигенче ундыбаган эмейис.

Өткөн өйлөрдө көп жуулардын ортозында анчада ла гражданский жуу-чак бойынын агару амадузыла аныланат. Ол келер жүрүм ле келер ырыс учун тартыжуда ойгор Ленинге баштаткан албаты жимек байларды женип, кижиктин түүкизин жангыртып, жаңы жүрүм тюзөгөн.

Алтай албатынын түүкизи, ырысту жадын-жүрүми Улу Октябрьдын революциязыла колбулу. Көп калыкту улу совет ороон ырысты кажы ла албатыга, кажы ла кижиге теннен үлеген. Революциянын кийнинде совет жан элбек орооныстын албатыларына жаан солынталар, өзүм, ырыс экелген. Онон ло бери алтай жоныс жылдан жылга там өзүп, өңжүп келди. Ол керегинде поэт Борис Укачин мынайда бичиген:

Бис ончобыс жаскыда чыкканыс,
Башчынын чыккан апрельде.
Бис ончобыс сокордый болгоныс,
Телекейге Ильич келгелекте.
Боромтык туман ортодо бозорып,
Ильич келгелекте Россия аскан.
Оору кижидий уур онтоп,
Волга жараттан, Кадыннын сыртында
Онтулу кожон чайбалып туратан.

Байдын уур чончойы алдында
Жоктунын ырызы өчүп жадатан...

Алтай эл-жоныстын ортозында врачтар, инженерлер, үредүчилер, бичиичилер, артисттер бар. Кыскарта айтса, алтай жоныста бойынын интеллигенциясы өзүп жат. Интеллигент деп бис кандый улусты айдадыс? Интеллигент деп бис озо ло баштап санаала иштейтен, бичик-биликти жакшы билер, санаа-күүни бийик, ару-чек жадын-жүрүмдү, албаты ортозында тоомжылу, улусла жалакай, төп куучындажып билер, культуразы бийик, жүрүми ак-чек, күүни ару улусты айдадыс. Мындый улустар алтай жоннын ортозында бар ба? Бар. Олор жылдан жылга там ла көптөп бараат.

Баштапкы алтай интеллигенция одус жылдарда, колхоз журты төзөлип, алтай балдар баштапкы ла катап ачык-жарык күүндү школдордын эжигин ачып кирерде табылган. Ороннын ичинде ол тушта «ликбез» деп текши кыймыгу болуп турарда, жаан-жаш ончолоры бичик-биликке үренип баштаган. Бичикчи кижии жаркынду жүрер, бичик билбестер карануйда отурар деп тегин эмес айдылган. Ол тушта баштапкы алтай үредүчилер рабфакты бождоуп, жагы төзөлгөн алтай журттарга жагы жүрүмнин баштапкы элчилери болуп келген. Үредүчи журт ичинде культуразы бийик, бичиктеги кандый ла сурактарга карууны берип билер, билгирлери элкем, эн тоомжылу кижии болгон. Жагы алтай алфавит ол тушта табылып, эн баштапкы, эн керектү алтай бичик ол тушта букварь болгоны чын. Туш-башка кобы-жиктерде жаткан алтай улус мал-ажын, бала-барказын эчидип, жалаанда кандый бир суучактын жарадын жарадып, жагы журттар төзөгөн. Жаш үйеге не болзын, кожо жуулып ойноорго, школго барып кычырып үренерге көкүп, көбөрөп жүрерге, байла, сүрекей жилбилү болбой кайтсын. Ак чамчалу, кара жикпелү, буттарында жуунак өдүктү, чачтарынын жуунада тарап алган, кара көстөринде ару чоктор ойногон, керсү, жалакай жиит үредүчи кысты журт улустар ичинде жарадып, оны «кудайга» бодоп тоогон эмей. Кийген кийими ап-ару, эптү, чырайы кеберкек, жалакай күлүмжилү үредүчи кижиле жолугуп куучындажарга да жакшы. Алтай улустын ол тушта жайгыда кийгени жаргак тон, кышкыдазы некей тон. Кату, калын чекпеннен көктөгөн чегедекти түни-түжи уштыбай

да жүрзе кем-жок. Мылча-самынла таныжып, жикпе-чамча кийип, алтай уй улустардын сыны женилип, санаа-күүни жарыган деп айтса, жастыра болобс. Мынайып баштапкы алтай үредүчилер журттарга ару жадын ла культура экелген. Бичик-биликке үренип алган жииттер кезиктери үредүге Москва жаар барып, үредүзин онон ары улалтып, санаа-күүни бийиктеп, билгирлери теренжип, жер-телекей жайым, жаркынду, орооныс телкем, амадуга жолдор ачык деп билдирип, жүректерди ижендирип, көөрөдип, көкүткен. Жайымга чыккан албаты ийде алынып, эрчимдү иштеп, ат-нерези ороонго жайыла берген. А. Стахановтын, В. Чкаловтын, И. Папанинин, П. Ангелинанын аттары Алтай үстин айланып, ороон үстин эбирип, калык-жондорды кайкадып турган ой болгон. Албаты-жон кынжызын үскен Прометей деп баатырды жайымжып, кандый ла иштерди экпиндү бүдүрип, эткен керектериле оморкогон. Олордын тоозында Днепротэс, Кузнецстрой, Магнитка жииттерди кычырып, жондорды көдүргөн. Ол тушта албатынын ийдези көдүрини эрчимде, мергендү иште, кижинин эдип болбос немези жок дегендий, ар-бүткеннин байлыктарын ачып, алып, ороонысты тыгыдып, байгызып, совет кижинин ады бийик адалган.

Ол ойлордо алтай жоныс аңылу автоном область деп административный бөлүгү алып, башка-башка аймактар төзөлип, төс жери Ойрот-Тура болуп, «Алтайдын Чолмоны» деп газет чыгарып, албатынын жүрүми аайлуу-башту боло берген.

Жайалталу поэт, бичиичи П. В. Кучияк «Алтын таңдак жарыды» деп жакшынак туу жызын бичип, үлгерлер чүмдеп, албатынын ортозында ады жарлу боло берген. П. В. Кучияктын учуры алтай литературада сүрекей жаан. Онын кыска жүрүми экпиндү, эрчимдү өткөн. Көп жылдардын туркунына онын үлгерлери, туу жылары, куучындары, пьесалары жаш үйени үредип таскадарына жаан камаанын жетирген, ого коштой ол баштапкы алтай театрда артист болуп ойноп, албатынын ортозында жартамалду жаан иштер өткүрип, албатынын чөрчөктөрүн жууп, төкпөй-чачпай кепке базып чыгарган. Ол камды өткөнип камдап та ийер, кайчы болуп кайлап та билер, онын этпес-тутпас, айтпас-билбес немези жок болгодый. Алтай литературада П. В. Кучияктын ады эмдигенче баштапкы жерлердин бирүзінде туруп жат, онын

эткен керегин, жаан тузазын албаты-јон качан да ундыбас. Алтайлап айтса, ол ары јаннан бүдүп калган јаркынду јайалталу кижі. Мен бодозом, онын сүр-кебери Л. В. Кокышевке јуук, омок-јимек, сөстөн туура калбас. Баштапкы алтай интеллигенттердин ортозында ол тушта С. С. Суразаков, С. С. Каташ, И. В. Шодоев, И. П. Кочеев болгондор. Јылдар өткөн соғында олардын да јайалтазы канат алынып, литературабыска јөмөлтөзин јетирген.

Ада-Төрөл учун Улу јуунын өйлөрінде алтай албаты өскө јондорло кожо јуу-согуштарда кызыл тынын кысканбай ат-нерелү турушкан. Ондый кату, ондый казыр, ондый көп кан төгүлген јуу алдында качан да болбогон. Совет албаты уур јенү алган, је Алтай јерге јанып келгендер ас, келген улустар көп сабазы аксак-бүксек, кол-бут јок кенек, шыркалу, ончо бойы сорбуларлу. Ондый улустар ойто ло колдын күчиле јүрүмди өңжүдип, амыр иштерде туружып, төрөл ороонын орныктырып јада берген.

1950 јылдардын учында, анчада ла 20-чи съездтин кийинде јадын-јүрүм кезем кубулып, јүрүм аржан суудый адылып, койлоп, албатынын санаазы катап јарып, јеніл тынган. Ол өйлөрдө алтай албатынын јадын-јүрүмине, культуразына Л. В. Кокышевтин, А. О. Адаровтын, Э. М. Палкиннин јакшы камааны јеткен. Олардын бичиген үлгерлерин, поэмаларын, куучындарын кычырып, бис, олардын кийнинен келген үйе, сүрекеј соныркап туратаныс. Л. В. Кокышевтин «Туба» деп бичигин кычырып, албаты јайым каткырып, кен тынып, бийик санаага јединген эмей. Кату јылдардын бууныгыжы ол тушта үзүлген. «Патейдин кижі алганы» деп поэманы кычырып, улустар каткырыжып, јер тырмап јадатан, торт ло көстөринин јаштары агып, талганча ла каткыргылаар. Л. В. Кокышевтин каткымчылу үлгерлерин, онын кокыр куучындарын угарга ончо улус сүүйтен. «Арина» деп баштапкы алтай романды кычырып, албаты алтай јүрүмди теренжиде бичиген прозанаң таныган. «Туулардан келген балдар» деп повестьти кычырзан, күünün жарып, ару сүгүнип каларын. Л. В. Кокышев бойы сүрекеј килемкеј, ачык-јарык, омок күүн-санаалу кижі болгон. Ондый чечен тилдү, јайалтазы элкем, ондый јаркынду кижі, байла, Кан-Алтайда качан да бүтпеген. Ол кижини көрзө лө, онын кылык-јаңын чүрче ле танып, ондоп ийер. Јаан

удабай кандый бир таныш кижн кокырга, куучынга, шоодылган кирип калган турар. Таныш уулдар Л. В. Кокышевти курчай туруп алган жир-каткыда тургулаар. Ол кату сӧс айдарын, андыжарын торт билбес кижн болгон, бойн бийиксинип бир кижини жабыс кӧрӧрин билбес, жаман айдарын билбес, кайдаар ла барза, кайда да болзо ол ло бойы омок-жимек, бойы каткы-кокырдын ортозында турар. Айылдап келзе, эртен тура туруп ла келеле, кечеги куучынды улалткан чылап жаркырада каткырып, куучундай берер. Ондый тирӱ жүректӱ улус ак-жарыкта, байла, сӱрекей ас. Л. В. Кокышевти алтай поэзиянын, алтай литературанын жаркынду кӱни дезе, жастыра болбос. Ого кӧрӧ ӧскӧ бичиичилер, поэттер ӧчӧмик деп билдиретен. Оныла жолыгып куучундашкан кижинин санаа-кӱӱни жарып, кижн жүреги бийиктей беретен. Ол кандый да ӧскӧ улустан башка, кайкамчылу жаркынду, кӱӱн-санаазы сан башка ару, кара кӧстӧри тегерик, жаан. Ондо улай ла жайалтанын ару чокторы кӱйӱп турар, чокым кара чачтары койу, чала быжыраш, эди-каны чындый, жаш тужында сӱрекей кеберкек, жараш кижн болгон. Ого тӱней жайалталу кижн жер-алтайдын устинде база катап та туулар, та жок, ондый кижинин ак-жарыкка тууларын сакыза, байла, сӱрекей кӧп ойлӧр ӧдӧр. Оны нӧкӧрлори, кӧрӱш-тыныштары, бастыра алтай албаты сӱрекей тооп, акту жүрегинен сӱӱген. Бис ончобыс алтай литературага Л. В. Кокышевтин салган одына жылынып келген эмейис.

Эмдиги ӧйдӧ алтай интеллигенция орус тил ажыра телекейлик литература ла искусствонон ӧзӱм алынып ичкери барат. Ӗзӱп жаткан уйеге алтай литература база жакшы камаанын жетирет, же телекейлик литература ла искусствого кӧрӧ алтай литературабыс сӱрекей жиит. Онын ӧзӧк-тыны, эди-каны жангы ӧрӱп тынып келген, ол жангыс жерге турбай, жылдын жылга жаранып ла жат, ондый болор учурлу.

Алтай интеллигенция анчадала 1960-чы жылдардан беритын ӧзӱм алынып келген. Барнаулда мединцинский, политехнический, журтхозяйственный институттар ачыла берерде, алтай жоннын ортозында уредӱчилерден ӧскӧ база врачтар, инженерлер, зоотехниктер, ветеринарлар, ӧскӧ дӧ иштерде иштеген бийик уредӱлӱ улустар кезем кӧптӧй берди, мы-

нызын көрөргө, угарга да жакшы. Эмдиги ойдө алтай жииттер жаньс Барнаулда, Горно-Алтайскта эмес, орооныстын оскө дө калаларында, керек дезе Москванын да вузтарына кирип үренгилейт. Журт жерлерде, албаты-жоннын ортозында бийик үредүлү улустар там ла көптөп бараат. Төс калабыс Горно-Алтайскта алтай үредүчилер, врачтар, культуранын ишчилери жылдан жылга чик-жок көптөп турганы ончобыска билдирлү. Алтай театр ачылып, ижи көндүгип туру, оlorдын тургускан ойын-көргүзизин бастыра жоньс жылбиркеп көрөт. Же искусство, литература жаньс жылдын туркунына эдилбей жат, ол канча жылдардын, чактардын туркунына корболоньп, өзүп жаранып, байьп баратан неме. Онойдордо, бистин де литература ла искусство онон ары тыгып барарында аланзу жок.

Төс калабыста бир канча техникумдар бар: педучилище, медучилище, кооперативный техникум, зоотехникум. Алтай жашоскүрим жүрүмге керектү специальность аларга кичинек калабыска жылдын ла үренерге келгилейт.

Же бистин төрөл интеллигенциябыста бир жаньс алынган кылык бар, оны айтпаганча болбос. Оlorдын кезиктери төрөл тилин «ундып» салган, «аарчы жытту алтай тилиле» куучындажарына ненин де учун эп-жоксынгылап жат. Кезиктери бир канча эрмектин бажында алтай сөсти айдып ийер, онон ойто ло жок, ол эмезе торт алтай, орус сөстөрдү колып, кандый да өлө-чоокыр, кайлык тилле куучындашкылаар. «Алтайдын Чолмоны» деп сок жаньс газедисти бичитпей жат, «Алтын-Көл» деп альманахты алып кычырардан болгой, ачып көрбөй дө жат.

Озо тушта орус укту дворянин улустардын ортозында ондый неме болгон, оlor төрөл тилиле куучындажарын жабыссынгылап, француз тилле эрмектежип туратан. Ондый неме орус жоннын ортозында 19-чы чактын учында токтоп, ундылып калган эди.

Эмдиги ойдө жон жонго колынып, тил тилге колынып бараатканы чын, онызы жогынан, байла, жүрүм болбос, же ойинен өткүре база жарабас, бистин ады-угьс бар, алтай жоньс бар, оны база ундыбас керек. Темдек алып ыраак барбаза да кем-жок, бу ла жуукта алтай тил керегинде конференция болды. Ондо алтай тил керегинде жаан эрмеккуучын болгон, же төрөл тилиле бир де кичи эрмеккуучын

айтпаган, алтай тил керегинде алтайлап куучындашса артык эмес пе? Онын учун, байла, кемди де бурулабас, мынызы бистин жабыссынып турган кылык-жангыска келижип жат. Айылчылардын алдына эп-жок болзо, докладтарды орус тилле айдала, тон каларда кезигин алтайлап айдар керек болгон. Ондый да болзо, конференция бийик кеминде өткөн деп айдар керек. Оndo түп шүүлтези терен сөстөр ас эмес айдылган, же жакшы шүүлтелер куру жерге калбазын деп, жүрүмге кийдирип тузаланары база жаан учурлу. Анчада ла Б. Я. Бедюровтын, А. А. Тыбыкованын, Н. Н. Суразакованын айткан сөстөри жарамыкту угулат. Жабыс кеминде бир де сөс айдылбаган. Куучын айткан улустар ончолоры конференцияга ажындыра кичеенип белетенип алган деп јарт билдирген. Јангыс ла ол өрөги айдылган кыйык јок болгон болзо, ол конференциянын өткүрген ижин сананып та жүрөргө жакшы болор эди.

Алтай јурт интеллигенция кезикте бойынын кеминен жабыс болуп калат, оlorдын кезиктери кийген кийимиле, жадын-јүрүмиле, санаа-шүүлтезиле өскө улустардан бир де аңыланбайдылар. Интеллигенция албатынын меези, јүреги, амадузы болор керек эмес беди. Кезиктери общественный иштерде күүн-күч јок турушкылап, санаа-күүндери өчүп калган боро улус деп көрүнгилеер. Јурт јерде мал-аш тутпай јадарга күч, оны эмеш бош өйлү, күчтү, чыдалду улустар тудуп турбай. Үредүчилерди алзабыс, оlorдо мал-аш азыраар, айыл-јурт кичеер өй ас, түжине школдо балдар үреткилейт, айылга келзе, үренчиктердин тетрадьтарын шиндеер керек эмезе ажанып алала, энирде ойто ло школ јаар јуунга барар керек. Школдын ижи сүрекей көп, сүрекей жаан, сүрекей керектү, каруулу иш, ого чыдажар ла кичи чыдар. Мен бодозом, јурт јерде иштеп турган үредүчилерге, врачтарга аңылу килемји керек. Оlorдын кезиктери шилизин тудунып алган айылдар сайын сүттегилеп жүргилейт, мал тутпаза, эт деп немени таап јиирге база јенгил эмес. Онын учун үредүчилерге, врачтарга, медишчилерге мал-аш азырап турган совхозтор, колхозтор сүтти, этти эмеш јенгил баазыла экелип саткадый. Оlor ишмекчи јоннын балдарын кичееп үредип, эмдеп жадылар, оlorго жүрүмге јенгилтелер база болор керек. Албатынын көзине јурт интеллигенциянын адын көдүргенинде бир де јаман јок.

Ойлө кожо албаты-жоннын жадын-жүрүми там жаранып, алтай интеллигенция төрөл тилин жерибей де, алкы бойын жабыссынбай да, бийик күүн-санаазы теренжип, албаты ортозында тоомжызы там жаанаарында аланзу жок.

1980 ж.

УЛАГАНГА АЙЫЛДАП КЕЛИГЕР

Улаган аймак Туулу Алтайдын ыраак толыгынын бирүзінде жатат. Горно-Алтайсктан ала Улаганга жетире 500 берстеге жуук болор. Чуйдын жолыла Акташка жетсе, сол жанында бийик кырлар турар, ол кырлардын ары жанында Улаган деп алтай. Акташты өрө барза, эки айры жол болор, онг жанында жолло барза, ртуть казып, кайылтып турган шахта ла завод, сол жаны жаар барза, Улаган жаар баратан жол. Ол жол эки жанында бийик кырларлу капчалды өрө барат. Кайыр, чыгыш жолло бараатса, Кызыл каалга деп эки айры кайа таштар, ортозында жол. Оны көрүп өдөргө дө жилбилү — кийик кырлар ла кууралды төмөн аккан чакпынду суу кижинин жүрегин көөрөдип, кажы ла бурулчыктын ары жанында ар-бүткен бойынын куулгазын жаражын ачар. Онон эмеш бараатса, Чойбөк көл эмезе улустар оны «мертвое озеро» деп адагылайт. Кеп-куучын аайынча ол көлдин түбинде ртуть бар, онын учун ол көлдө тынартынду жок дежет, курт-конгыс та жокко шыдар. Же каа-жаада онын үстинде жүзүп жүрген өртөктөр учурайт. Көлдин сыранай ла жарадыла жол өдүп жат. Кезикте жеткер болуп, көлгө машиналар, тракторлор түшкен учуралдар бар. Оноор аквалангту улустар түжүп, көлдин түбине једип болбогондор. Ол көл керегинде база бир кеп-куучын бар. Озо тушта Улаганнын ажусынын алды жанында көлгө бир кеегелү кижинин минген адыла кожо түшкен дежет. Улаган учында ол кижинин сооги барала, Чойбөк көлдөн чыккан эмтир. Атту кижин түшкен көлди улус онон ло бери Кеегелү көл деп адап салган. Улустын айдыжыла болзо, ол эки көлдин ортозында јердин алдыла барган өткүш бар. Жолло бараатса, ол эки көлдин ортозында 6-7 берстеден ас эмеш. Чойбөк көлдин узуну үч берстеге жуук. Ажунун алдында көлдө пелядь деп балык өскүрилип жат. Көлдөн ыраак јокто Бады-

кин Балтагай деп карганак үй кижизиле, бала-барказыла кожо койлор күдүп жат. Ол «Улаган» совхозтын турлузы болор. Ол турлунын он жанында Кыскашту ойык деп мөңкүзи жалтырап турар сүмер туруп жат. Качан да мен атту ол жерлерди ончозын тибирип жүргем, сүрекей жараш жер эмтир, кайа-таштары да жараш, ан-куштарла да байлык. Жангыс ла жол-жорыгы күч, сас, корум-таштарлу жер, аттын колыбуди сынгадый. Тындап турзан, түкү ле жердин алдында суунын шоркырап акканы угулар. Анда суучактардын жарында алтын тазыл өзүп жат. Анчылардын айдыжыла болзо, Кыскашту ойыктын тайгазында эмди ле жерлик јунмалар бар.

Улаганнын ажузына јетсен, ол Себининг ле Чике-Таманнын ажузыннан чек башка деп билдирер. Ондо качан да өрт болгон, күйген агаштардын чыкыраганы ла јажыл бырчыт мөштөрдin салкынга шуулаганы угулар. Ажуны ла оны айландыра тайгаларды јайалталу јурукчы И. И. Ортонулов база јакшы билер. Ол ондогы ар-бүткенди: кеен-јараш кырларды ла ыраактагы көрүнген тумантык көлдөрдi көп катап јураган.

Ажуга чыгып келзен, төмөн јаан өзөктү тайга түжет. Ондо кайда да ыраакта Улаган. Түнде ажуга чыгып келзен, Улаганнын отторы төмөн ыраакта јаркындалып, билдирер-билдирбес көрүнип турар. Ажудан Улаганга јетире 28 берсте, кайра Акташка јетире база 28 берсте болор. Айландыра тайга-таш, ондый жерлерде ан-куш болбой кайтсын. 1982-1983 јылдарда Улаганнын ла Акташтын ортозында јол јангыртылган. Эмди Улаган — Горно-Алтайск деп автобус јүрүп жат.

Аймактардын јаандарынын айдыжыла болзо, Баш-Куш суунын ары жанында ак јаланда аэропорт тудулар. АН-2 эмезе АН-28 деп танмалу самолёттор учар. Айса болзо јада-тура ЈК-40 деп самолет учар. ЈК-40 деп танмалу самолет отурып көдүрилер жер тапчы дежет. Кижн бодозо, аэродром јазайтан јалан 5-6 берстеге једе берер. Элбек ле жер, је онызын, байла, специалисттер келип көргөн, билер. Улаган үч өзөклин бириккенинде туруп жат. Түндүк јаар Чолушман барган өзөк, ыраакта мөңкүлери кажайып, Чолушманнын кырлары көрүнип турар. Күнчыгыш жанында Саратан јаар барган капчал өзөк, күнбадыш јаар Кара-Кујур деп

журт төөн барган өзөк. Улаган аймак Чуйдын жолынан туура жерде, онын учун аймактын ичинде журттардын ортозында жербойынын жолы катуу. Кайдаар ла барза, ажу кыр ажар керек. Саратан жаар барза, ажу, Жазулу барза (Улаганнан ыраагы 100 берсте жерде туруп жат), эки ажу ажар керек. Акташ ла Паспарты жаар барза, база ажулар. Чолушман жаар барза, Кату-Жарык деп бийик, кайыр ажу ажар. Улаганнан Балыкчыга ла Жазулуга жетире машина жүрер жол жок. Эмди Балыкчы ла Улаган ортозында жол жазалып жат. Алдында аймактын төс жери Акташка көчкөлөктө Балыкчы жаар машина жүрер жолды жазап жадала, таштагылап ийген, эмди оны онон ары көндүктирип жадылар. Кату-Жарык деп бийик ажуну төмөн машина жүрер жолды Уханов Аркадий Романович Анатолий деп уулыла кожо 1987 жылда өзөккө жетире жазап салган. Ол ажу бийик, ого үзери сүрекей кайыр. Машина жүрер жолды жалтанбас жүректү кижиге жазар. Смета айынча жолго 931000 салковой акча чыгымдалар. Чолушман өзөктин ичиге баратан жолдын проеги эмдиге жетире белен эмес. 1988 жылда жолды жазаарга 337000 салковой акча чыгымдалар.

Бу жол сүрекей керектү, анчада ла Балыкчы журтка. Улаганнан Алтын-Көлгө жетире жолды жазап алган болзо, жакшы болор эди, туристтерге де, жербойынын улузына да. Алдында туристтер Улаган ла Балыкчынын ортозында жүс берсте жолды тайгала, жардында жаан жүктүктү, жойу баргылайтан болгон. Маршрут сүрекей күч болордо, оны токтоткон болгодый, калганчы жылдарда туристтер де көрүнгилебей барган. Олор Алтын-Көлгө көп нургуны Артыбаш ажыра келгилейт. Алдында туристтер тайгада азып, жеткерлү учуралдар да болуп туратан.

Улаган аймактын суулары да жаан: бирүзи Баш-Куш, экинчизи Чолушман. Ол эки суу Балыкчыдан он беш берсте кирезинде Көк-Баш деп жерге жедип биригеле, жаан суу болуп Алтын-Көлгө барып кирет.

Чараган, бел, чортон, онон до өскө балыктарла Чолушман суузы макталат, оноор Алтын-Көлдөн кандый ла балыктар чыгат. Баш-Куш суунун балыгы Саратаннан өрө лө Кара-Кујурдан төмөн көп, оноор балыкчылар ас жүргүлейт.

Улаган аймак жаңыс ла балыккла эмес, же аалу, кийик андарла анчада ла байлык. Калганчы жылдарда айу, бөрү

деп кийик андардын тоозы көптөгөн. Олор жердин ан-кужына, азыранты мал-ашка табарып, жаан коромжы эдет. Юстуков Николай деп анчы кижн жылдын ла борүлөрдн ичегенин таап, жаскыда күчүктөрилө кожо кырат, же жангы анчы ол көптөп калган кийик аннын бажына чыгып болбозы жарт, онын учун ол анды андап астадарга жиит анчыларды тазыктырган болзо, жакшы керек болор эди. Алыс тайгаларда улар деп боро өндү жаан куш бар, онын тоозы астап турган учун Кызыл бичикке кирген. Алдында жылдарда Улаган аймакта киш, сузар, камду, түлкү көп болгон. Калганчы жылдарда аалу андар астай берди, онызы анкуштарды андаарынын ээжилери бузулып турганынан болуп турган болгодый. Улаган аймакта Алтайский заповедниктин жери, ол Алтын-Көлдөн баштала, Жазулуга жетире Чолушман суунын ол жаныла барган, ондо ан-куштар көп, анчылар оноор андап барбайдылар.

Улаган аймактын төс журты Акташтан ойто жерине 1981 жылда көчкөн. Ол керегинде РСФСР-дин Ёстиги Советинин Указы 15 майда 1981 жылда жарлалган. Онон ло бери Улаган журт элбеп, жаранып, өзө берди. 1982 жылда улус жадар 63 квартира тудулып табыштырылган, 1983 жылда 57 квартира, 1984 жылда база ол ок кирези квартиралар тудулган.

Артхоз деп жерде жангы микрорайон тудулган. 1981 жылда ондо жүк ле 22 биле жаткан болзо, эмди ондо 112 өрөкө жадат. 1985 жылда 36 квартира табыштырылган. Организациялардан комхоз, журтхозтехниканын туразы, ветучасток, КПСС-тин райкомынын эки кат жангы туразы 1984 жылда жакшынак кеминде тудулып табыштырылды.

Улаган аймактын туура журттарында тудумал база бийик кеминде өдөт. Темдектеп алза, жангы ла Балыктужул журт калганчы 15-20 жылдын туркунына эки катапка жуук жаанаган.

1986 жылда Улаган аймакта жирме кижн бойларына жангы туралар тудуп алган. Бу ок жылда бежен сегис квартира государствонун акчазыла тудулган.

1987 жылда аймакта жирме алты биле бойларына тангынан туралар тудуп алган, база бежен жети квартира государствонун акчазыла тудулып табыштырылган. Алдында аймакты Акташ жаар көчүрөрдө, көп туралар жазалбай тура

калган. 1988 жылда улус жадып турган тураларды жангыртып жазаарына 50000 салковой акча чыгымдалар...

Государственный электролиния 1987 жылда Акташка жеткен, онон ары Кош-Агаш жаар тартылар, Улаганга ол качан келер, эм тургуза жарты жок. Оромдорды асфальтла жаап, тунде от жарыдып турар эдер. Эм тургуза жангыс ла тос ором асфальтла жабылган. Оско оромдорло машиналар откوندо, тоозын-тобрак кижини туй алып турар.

Райпонын жаны базазы тудулып башталар, ондо тук, таакы, терелер, курсак-тамак, эт ле онон до оско немелер салар башка-башка болуктер болор.

1987 жылда ЛТУ-нын туразы тудулган, база АТС 700 номерге тудулып табыштырылган. 1986 жылда ноябрь айда Улаганды одоштой кырда телевизордын бийик тонгожи тудулган, онон бери улус телевизорло эки программа коруп туру...

Архитектор И. Г. Ядаганованын айдыжыла болзо, Улаган журтта келер ойдо суу откurer водопровод тудулар, проект жазалып жат. Улаган журттын тыш будумин жарандырага 1987 жылда 20 мун салковой акча чыгымдалган, бу ок жылда библиотека жану турага кирген.

Аймактын бюджетди 1988 жылда 4 миллион 200 мун салковойго жетти.

Улаган аймактын улус жадып эмденер туразы 1929 жылда тудулган. Кем аайынча 35 киж жадар больницада эмди кезик ойлордо оору улустын тоозы 60-70-нен ажа берет. Аймактын тос больницазы ойинен откurer эскирип, чирип, бузуларга жеде берген. 50 киж жадатан больницанын проеги белен, же эм тургуза тудуп баштаарга акча келишпей жат. 1988 жылда план аайынча озо баштап балдардын 140 жерлу сады тудулар. Онын кийнинде жану больницаны тудуп баштаар. Райисполкомнын туразы база эскирип калган. Эзенде райисполкомнын туразы тудулып баштала берер деп ижемжи бар.

Улаган аймактын совхозторынын малы быжылгы кышкыда кызаланду айалгада болуп калган. Кар жаап, кыш эрте келерде, совхозтордын зеленказы жетире жуунадылбай кардын алдында жада калган. 8 ноябрьда кун кенейте жылып, кар кайылып, ургун жаш жааган. Эртезинде куннин аайы кубулып, кенейте соок кундер тура берген. Кырлар, жалан-

дар тожонтып, ак мал одор жок тура калган. Удабай калын кар жаган. Карган улустын айдыжыла болзо, мындый кату жыл Улаган аймагында качан да болбогон. Аймактын жери бийик тайга жер, ондо кыш жаантайын эрте түжүп, яс оройтып келет. Ноябрь айда жааш жааганын карган улустардын кемизи де укпаган деп, улус айдыжат.

Мындый кату жылда аймактын жаандары — партиянын райкомынын баштапкы качызы Соколов А. Б., райисполкомнын председатели Чеканцев В. Н., РАПО-нын жааны Пильтин Г.Н. бастыра эп-аргаларды тузаланып, албаты-жонды көдүрүп, билгир башкарган. Чөл жерден көп өлөн азырал тартылган.

Ыраак жерден экелген азыралды койчылар кымакайлап, кичееп, күдүп жүргөн ак малынан канча ла кире ас чыгым болзын деп база тын ла турушкан.

Аймактын өскө совхозторына көрө Чолушман совхозтын малынан ас чыгым болды. (Совхозтын директоры Куюков И. С., парторг Койткин М. П.). Анчада ла койчылар Качашев К. А. ла Ядомыков В. С. кичееген малынан чыгым жок кышты чыкты. Уй кабыраачылар Аскышев В. С., Купин В. А. ижинде кичеенип, кышты жакшы чыктылар. Чолушман совхозтын малы чөл жерден өлөн экелип болбос жерде туруп жат.

База Саратан совхозтын малы (директоры Челчушев Б. П.) ас чыгымду кышты чыга берди. Бу совхоз чөл жерден 650 тонна өлөн тартып, кату айалгадан аргаданган. Уй кабыраачылар Карабашев Я. С., Мешкеев И. К., Тазранов А. А., Кензин И. А., онон до өскөлөри ижинде кичеенип, кышты чыктылар. Кой күдүчилер Койдушев А. А. ла Кеденов И.Л., эчки күдүчилер Табаев С. М., Тымыев Т. М. ла онон до өскөлөри кичееген малын жакшы кыштадып чыкты.

«Улаганский» совхоз (директоры Куюков А. И., парторг Туденев В. В.) чөл жерден 800 тонна өлөн экелип, албаты-жонун көдүрүп, ак малын аргадаган. Совхозтын малынан чыгым болуп та турза, уй кабыраачылар Олчонов А. И. ле Орсулов П. С., эчки күдүчилер Тадыкин И. Н., Олчонов Е. С. малын жакшы кичееп, кышты жакшы чыкты. Бу совхозто 11 турлуда мал чөлдөн экелген азыралла аргаданган.

«Советский Алтай» совхоз (директоры Санаа А. В., парторг Бурмалов А. П. кышты жеңил эмес айалгада чык-

кан. Бу совхозтын 33 турлузында мал чөлдөн эжелген азыралла аргаданган. Је ондый да болзо, кой кабыраачылар Содоноков Г. И., уй кабыраачылар Бебина К. П., Кочеева К. И., Калкина О. А. азыраган малын билгир кичееп, кышты ас чыгымла чыкты.

Улаган аймактын совхозторы 1986 жылда 1 млн. 396 мун кирелтелу чыккан, 1987 жылда 681 мун кирелтелу чыккан. 1988 жылда айалга кату болгонынан улам, аймак государственного алымга түжери јарт.

Улаганда кышкыда кажы ла организация башка кочегаркалу, оок-теек кочегаркалардын тоозы 26 јетти, мынан ары онон до көп болор. Алдында больницага кыштаарга 500 куб. м. одын ишчилердин коммунальный одыныла кожо једип туратан. Эмди печкелерди бызала кочегарка эдерде, 2500 куб. м. одын јетпей јат. Онын үстине таш көмүр одыратаны кайда. Таш көмүрди одыраарга үргүш керек. Ондый үргүштер кезик организацияларда јок, кезиктеринде бар да болзо, кочегарлар таң эртен шлак чыгарарынан јалкуурып, таш көмүрди ас одырадылар. Күскиде тартып эжелген таш көмүр организациялардын тыштында јабынты јок карга, јашка өдүп, үрелип калат. Онын үстине база ла таш көмүр керек дежер, кезик кочегарлардын јанында таш көмүрди урар да јер јок. Школдын кочегарказы база јаан кыжыла 2000-нан ас эмес куб. м. одын керек. Мындый айалга кажы ла организацияларда. Улаганды айландыра тайга јер, агаш ас эмес. Је калганчы жылдарда одын кезип белетеер јерлери там ла ыраап барат. Кезик организациялар одынды белетеп те алза, јайгыда ойинде тартып болбойдылар — јол коомой, сас, баткак. Јер тонбогончо одынды экелип болбос.

Улаган јуртта јаткан улусты суула јеткилдеери анчада ла јаскыда коомойтый берет. Ненин учун дезе, Улаганнын јаныла агып барган Баш-Куш ла Улаганнын ортозыла агып барган кичинек суу өтөк-јинле јытана берер, кирлүзи коркушту. Эки јерден тонмок суу чыгып јат, је ого једерде узак.

Јаскыда балдардын сады, больница, интернат, айландыра јаткан јурттын да улустарынын көп нургуны кирлү суула казандалып, аш-курсақ азып ичкилейт. 1987 жылда јайыла Больничный оромдо јаткан улустарга комхоз сууны машинала экелип берип турган. Быјыл да база ондый болор деп иженип турубыс.

Улаган аймактын төс журты жаанап, элбеп турарда, онын једикпестерин база айдар керек. Ол Артхоз деп микрорайондо уч ором бар, училезинин ортозында бир де перелуок јок, бир оромнон экинчизине барарга турган болзон, оромнын учынан барып эбирер керек эмезе чедендерди ажыра калыыр керек.

Јаңы тураларды ыраактан келген улус тудуп јат. Олор эрте јаста келеле, орой күсте јангылай беретен учун, ондогы јаткан јон олорды кара таандар деп адагылап алган. Чын, олор сүрекей иштенкей ле ус. Јайгыда тан эртен б частан ала энирдин 10 чазына јетире иштегилейт. Улаган јуртта јаткан улуска олор көп јаңы туралар тудуп, јакшызын ас эмес јетирген.

Је јаңы туткан туралардын чындыйы јабыс кеминде. Кирип барзан, кезик туралардын полдоры кыймыктажып турар, сенеге, кирнестези керегинде айдыш та јок. Туалет ле чөп уратан оролордын теренги бир метрден ашпай јат. Кезик тураларды айландыра чеден јок. Туранын агаштарын саларда, ортозында јенести ныктай салгылабайт, кезик јерден алаканын өдө берер. Көзнөктөрдин јаактарынын алды-үсти, эки јаагы база ондый ок јаан тежиктерлү.

Улаган аймак солун, јараш, јаан алтай. Амыралта ала-ла, Алтай јеригерле таныжарга турган болзогор, Улаган аймакка барыгар. Алтын-Көлдин јаражын көрбөй, јердин алдынан адылып чыккан аржан суулардан ичпей, бийик, энмек туулардын бажынан ажып түшкен учар суулардын тыныжына јайгы күндерде серүүнденип албай, алтай кижии Алтай јеринде јүрүп болор бо?

1986 ј.

ДИРЕКТОР

Мен «Директор» деп очерк бичиирге сананып алган болгом. Бу санаа калганчы күндерде чек амыр бербей барган. Бичинер кижии ондый не, бир ле теманы сананып алза, ол сенин ичинди күйбүредип, улай ла санандырып, амыр бербей барар. Мен шак ла ондый айналгада болуп калдым. Улаган аймакта төрт совхоз бар, олордын ортозында эки совхоз озочыл. Бирүзи — «Улаганский» совхоз, онын ди-

ректоры Алексей Иванович Куюков, экинчизи — ады-жолы Кан-Алтайга жарлу, көп ордендер тагынган, тоомжызы жаан Арсентий Васильевич Санаа. Ого үзеери бу эки совхоз, эки директор социалистический мөрөйдө маргыжып жат. Алдында жылдарда Арсентий Васильевич Санаа баштаган совхоз социалистический мөрөйдө улай ла жөнү алып туратан, же былтыр 1984 жылда сакыбаган жанынан кенейте жаантайын ла жендиртип турган «Улаганский» совхоз А. В. Санаанын совхозын акалап ийген. Бу мындый солун ла жакшынак једимге жаантайын ла сондоп турган «Улаганский» совхоз неден улам јеткен? Бу сурактын төзи деен көрүп, шүүп келзе, керек жагыс ла кижинин камаанында, онын бу жуукта ла иштеп келген јиит директорында болгодый. «Жагыс кижии јаланда жуучыл эмес» деп кеп сөс бар, же бу кеп сөс кезикте бу шүүлтеге келишпейт деп сананып каларын. Жагыс кижии, анчада ла, ол башкараачы болуп иштезе, оны кезикте сүрекей јаан једимдерге де, јаан јастыраларга да экелип јат. Бу санаа, анчада ла түүкини кычырып ла оны шүүп келзе, иле ле јарт билдире берет. Је бүгүн мен түүки керегинде эмес, а Туулу Алтайдын ыраак толыгында јаткан «Улаганский» совхозтын директоры А. И. Куюков керегинде бичип јадым.

Амыраар күн болгон. Мен тан эртен уйкунан турала, айылдын ичинде бор-кар иштерди эдип койоло, эжиме айттым:

— Мере Чибилү барып келер керек.

— Анаар неге барарга турган?

— «Улаганский» совхозтын директорына, Куюков Алексей Ивановичке туштажып куучындажар керек, очерк бичийин деп.

— Ыраагы 2-3 берсте јерге сынын сергидип, ару кейле тынып, јойу да барып келбес пе? — деп, ол удур айтты.

Мен ичимде чын ла мындый жакшынак, јылу күнде јойу да барып келзе кем јок деп, јөпсинип калдым. Онон (эмдиги кижии ондый) јойу базар күүним јок болуп, јиткемди тырмана бердим. Аланзып, көзнөктөн көрүп турзам, коштой айылга больницанын «түрген болуш» деп машиназы мантап келеле, тура түшти. Шоферы Калкин Николай деп јиит уул. Мен чыгара ла јүгүр. Базып келеле, «Чибилү барып келек, Коля» — дедим. Кезик шоферлор чылап алан-

зып турбай, је ле деди. А Чибилү ыраак эмес. Блокнодымды, ручкамды алала, Чибилү жаар мантадып ийдибис. Жаан удабай једип бардыбыс. Директордын айлы коштой журтта эн баштапкы тура. Машина токтой берерде, чыгып келзем, Алексей Иванович Куюков жукачак спортивный костюмду тышкаары турды.

— Јакшылар!

— Јакшылар!

Кол тудуп эзендештибис.

— А бу слер јас келди деп бододоор эмеш пе, соок албас па?

— Јок, мен чүрчеге ле чыккам. Бүгүңги күн кышкы эмес, јаскы немедий јылу.

— Јолой келеетсебис, кара тобракту јерди айландыра кар үлүштелип калган — деп айттым.

— Эртен-сонзун салкын болор деп, таң эртен радио айткан — деп, ол бисти јылу уткып, айлының эжигин ачты.

Совхозтын директоры кижі күннинг аайын радионон күнүн сайын угатан болор деп сананып калдым. Турага кирип келзебис, аш-курсак кайнадатан кыптын чике ле ортозында эки јашту кирези кызычак алдында кичинегеш столдо ажанып отурды, жаан столдо Алексей Ивановичтин кичинек карындажы Николай деп јиит уул чай ичип отурды.

— Јакшылар!

— Јакшылар!

— Мында улус кандый јаткан?

— Кем јок, солун табыш слерде ле болбой.

— Јок, ончозы ла эзен-амыр.

— Өдүп отурыгар.

— Мен слерге бир керектү келдим.

Алексей Иванович унчукпай сакый берди. Та трактор, та машина сурарга келген деп сананып калгандый.

— Слер керегинде очерк бичийин деп куучындажар керек.

— Чечинип столго отурыгар, чайлагар — аяк уруп тура: «А бу Арсентий Васильевич Санаа керегинде не бичибес, мен ол кирези узак иштебегем, ол кирези тоомјы да менде јок» — деп, ол удур айтты.

— Арсентий Васильевич Санаа керегинде бичигем, је мени көп улус озолоп койгон, оның ады текши јарлу.

А. В. Санаанан өскө кижі аймакта жок эмес деп айттым.

— Мен слер керегинде бичийин деп, једимдү иштү јиит директор керегинде.

Столго отурып чай ичтим, эт јидим. Алексей Иванович менен ыраак эмес отурып, газ-плитазыла берижет.

— Прокладказы үрелип, газ чыгып јытанып јат, јеткерлү неме — деп, ого прокладка сугуп, ойто уштып, јангы прокладка кезе берди.

— Слер канча јылда чыкканыгар?

Орто сынду, каткак күргүл чачту, сары-конжок чырайлу кижі менин сурагымды озолодо билип турган неме чилеп, көнү куучындай берди.

— Мен 1951 јылда Паспарты јуртта чыккам. Адам Куюков Иван Ильич, слер, оны эмдеген кижі, јакшы билеригер.

Чын, мен онын адазын јакшы билерим. Ол Паспарты јуртта эн тоомјылу ла күндүлу кижі болгон. Ада-Төрөл учун Улу јуунын ветераны, төжинде телік јер жок, бастыра јалтыраган, мызылдаган јуучыл ордендер ле медальдар... Олордын тоозында III-чи степеньдү слава ла кызыл чолмон ордендер, Варшава ла Берлинди алган учун медальдар, «За отвагу» эки медаль ла онон до өскөлөри.

1976 јылда мени Паспарты јурт төөн түрген алдыртуга келзин деп телефон келген. Кенейте оорыган кижі бу ла алдымда отурган Алексей Ивановичтин адазы эмтир. Мен ол тушта алдыртуга јүретен эмдерлү сумкамды алала, санитарный машиналу түрген-түкей мантадып ийгем... Једип келзеес, оору кижі орында јадыры, Алексей Ивановичтин энези ајдат:

— Байа таң эртен бажым айланып туру дейле, тышкары чыгала, ондо јыгылып калган. Сагыжы бойында жок, сөс ајдып болбос. Байрам Күндүлеевич, болужыгар ла.

Каннын тебүзин кемјип көрзөм, бийик эмтир, меезине кан кулчыккан, бир јанында буды-колы кыймыктабас јадыры. Паспартыда иштеп турган медфельдшерле кожо ого уколдор тургузып, каннын тебүзин јабызадып ийеле, бу кижіни кандый эмдерле эмдейтенин ак чаазынга бичийле, керектү эмдерди артыргызып салдым. Ичимде сананзам, керек комой... Кыймыктадып больницага апарарга јара-

бас... Жол жаман, ыраак. Жакытталарды Алексей Ивановичтин энези ле медишчиге береле, ойто жанып ийгем. Онон уксам, байагы тын оору кижиге бир канча ой өткөн кийинде ондонып, бир жаны селенирелеп те калган болзо, орыннан туруп, араайынан кыймыктанып база берген эмтир. Онон 1978 жылда мен кала жаар көчө бергем, ойто Улаганга 1982 жылда кайра көчүп келдим. 1983 жылда Паспарты жаар жорыктаарга келишкен. Жедип барзам, Иван Ильич жада калган, бүгүн сөөгин жууп жат дешти. Иштин ле жуунун ветеранынын сөөгин жуурга «Советский Алтай» совхозтын башкараачыларынан чыгартулу улус келтир. Калганчы сости А. В. Санаа айтты. Ол Иван Ильичтин ада-энези журтаган ла онын өскөн-чыккан жеринде турлуны Куюков Иван Ильичтин адыла адаар деп, совхозтын дирекциясы жоп чыгарган деди. Жуулган улус ончолоры директордын сөзүн жарадып уктылар. Мен кыска эс алыныш эдип ийдим, ненин учун десе Алексей Ивановичтин адазы бойынын жаткан Паспарты деп журтында эн тоомжулу улустын тоозында болгон.

Алексей Иванович онон ары куучындайт:

— Балыктуулда 8 классты божодоло, Улаган жаар келгем, интернатта жадып үренгем. 9 классты божодоло, школды таштап ийгем. Жанып келеримде, адам меге ачынып, арбаган:

— Үренер күүнүн жок болзо, кой кабырып жүр!

— Онойып үч жылдын туркунына кой кабыргам. Онын кийинде военкомат ажыра автошколдо 3 ай үренеле, шофердын правозын алдым. 1969 жылда черүге бардым, ондо эки жылдын туркунына автомобильный частьта служить эттим... Черүнен жанып келеле, Паспарты журтта шофер болуп иштедим. 1972 жылда Горно-Алтайскка барып, ЗВТ-га кирип үрендим, ондо жакшы үрендим. 1975 жылда май айда Ада-Төрөл учун улу жуунун 30 жылдыгын темдектеп турарда, мени эн артык студент деп, Москва жаар ийгилеген. Ондо атту-чуулу летчик Коккинакиле, өскө дө озочыл улусла кожо Женүнин маанызынын алдына туруп журукка соктырткам — деп, Алексей Иванович меге журугын көргүзет.

1976 жылда экзамендерди бастыразын бештерге табыштырып, ЗВТ-ны аңылу диплом алып божоттым. Жанып келеле, Паспарты фермада зоотехник болуп иштеп баштадым. 1977 жылда Барнаулда журтхозинституттын зоотехнический

факультетинде заочно үренерге киргем. Эмди калганчы курста үренип жадым, үренерге бош жок, онын учун үдедүүм де чала удай берди. 1977 жылда чагаан айда «Советский Алтай» совхозтын баш зоотехниги болуп иштеп баштадым, ол ло жылда партияга киргем. 1977-1980 жылдарда райјуртхозбашкартунын баш зоотехниги болуп иштегем. 1980 жылда баштап ла Чолушманда совхозтын директоры болуп иштезин деп ийгиледи. Ондо мен эки жыл иштедим.

Алексей Ивановичле куучындажып отура, «Улаганский» совхозтын директорынын автобиографиязы байлык, ол кыска ойдин туркунына тегин күдүчинен ала совхозтын директорына јетире өскөн деп сананып калдым.

Чынынча айтса, Алексей Ивановичке јаан тоомјы баштап ла Чолушманда совхозтын директоры болуп турарда келген. Јиит директор совхозтын ижин баштапкы ла күннен ала билгир башкарып, удабай ла улусла эптү куучындажып билер, ижи көрүмјилү, билгири терен ле тоомјылу кижии боло берген. Бүдүн совхозты башкараарга јенил эмес, ол јаан хозяйство болуп јат, каруулу иш. Совхозтын ишчилери ого кажызы ла башка-башка сурактарлу келип јат, ончозын аайына чыгар керек. Кемди де мактап ийер, кемди де јаактап адылар, кемге де болужар, кемнин де сурагын бүдүрбей мойноп ийерин база билер керек. Кыскарта айтса, улусла иштеерге јайалталу ла терен сагышту кижии јараар. Бу өрөги айдылган сөстөр Алексей Ивановичке бүткүлинче келижип јат. Улусла иштеген соңында ачыныш жок база болбой јат, је Алексей Иванович сан башка кижии, ол улусла куруга ачынышпас, бийиркебес. Төп-керсү кылык јанду, је керек тужында сурактарды кату каруузын тургузып билер. Көп сабазында ол улусла сурактардын аайына эптү-јөптү чыгып јат. Онын учун совхозтын ишчилери бойынын директорын тооп јат. Сурак шүүшсе аланзыбас, айткан сөзине турар, санаа-шүүлтезин аймакта башкараачылардын алдында корып билер, улусла иштеп марын таап койгон јиит директор. Јартын айтса, Алексей Иванович кыска ойдин туркунына улусты колына алып, эптү-јөптү иштей берген. 1981 жылда совхоз 176000 салковой кирелте алган. Алдында жылдарда Чолушмандагы совхоз государственного жылдын учында алымду болуп артатан болгон. Ол иштеп турган өйдө Чолушманда участковый боль-

ницанын туразы тудулган, 600 гектар жерди сугаратан сугат жазалган. Бу ишти женүлү бұдүрерге ого пенсионерлер ле иштин ветерандары С. П. Аскышев, Г. М. Сугунушев, Чанчиев Н. О. эп-сүмезиле жаан болужын жетирген. 1982 жылда Алексей Ивановичти социалистический мөрөйдө соңдоп турган «Улаганский» совхозко директор болуп иштерине ийген. Ол өскө улусла, өскө совхозто көрүмжилү иштей берген.

Алдында «Улаганский» совхозтын улузын, анчада ла Чибилү журттын ишчилерин жалку улус деп айдыжып туратан, ненин учун дезе совхоз аймактын төс журтынан ыраак жокто туруп јат. Сабырт ла этсе, аймактан болуш сурагылар. Аймакта организацияларда иштеп турган улус јай келзе, өлөн ижинде, күс келзе, зеленка жуунадарына болужар, онойып амтажып калган улус дежетен. Онызы да чын болгодый. Директордын айдыжыла болзо, оныла өөркөшкөн, ачынышкан улус кезикте јарбынып ижин таштайла, Улаганда иш јок эмес дейле, сала бергилеер, эмди де ондый дейт.

1984 жылда «Улаганский» совхоз аймак ичинде социалистический мөрөйдө баштапкы јер алган. Совхоз жылдын учында 568000 салковой кирелтелү болуп чыккан. Бу једимде јиит директордын Алексей Иванович Куюковтын үлүзи жаан деп айдар керек. Өткөн жылда једимдү ижи учун Улагандагы совхозко РСФСР-дин Министерствозынын Советинин ле ВЦСПС-тин улалып јүрер Кызыл Маанызы берилген. 1982-1984 жылдарда совхоз солуктор сүрүп, кыралаар јерин 419 гектарга элбеткен. Кара-Кујур журтта јангы 8 жылдык школ тудулган. Эски клубты капитальный ремонтодып, кееркедип јарандырган. Таштан эткен эки кат контора тудулган. Эски контораны медпункт эткен. Јаныс ла 1984 жылда улус јадар 17 квартира тудулган. Ұч жылдын туркунына ол көп квартиралар ла эки склад туттырган. 1985 жылда 28 квартира, оок мал туратан үч кажаан тудар керек. 1986 жылда Чибилү журтта 8 жылдык јангы школ тударыс — деп, Алексей Иванович токыналу куучындайт. 1984 жылда эттин планын 107 процентке, түк ле ноокынын планын 110 процентке, јангы строителствонын планын 160 процентке, өлөннин планын 115 процентке бұдүргенис. Малашка азырал јеткил, је кыш кату, соок, кардын кыртыжы тожонтып калган, малга одорлоорго күч дейт.

Лиит директор тѳзѳмѳлдѳ башкарып, совхозын кѳнѳ жолго кийдирип алган. Темдектезе, ѳч жылдын туркунына кажы ла айдын 24 кѳнинде совхозтын тѳс фермазында Чибилѳ журтта жуун болот. Ондѳ баш малчылар малдын кучи кандый турганын, кандый једикпестер барын айдып, кѳп сурактар кѳдурилет. Айдын 25 числозында совхозтын специалисттеринин жууны, механизаторлордын жууны база болуп јат. Мынайып директор совхозтын ишчилеринин дисциплиназын тыныдат.

— Арга-кучи јетпес пенсионерлерге одын-суу јанынан болужадыс, ондый улус бистин совхозто 15-ке жуук. Эки жылга улай Улаган журттан ыраак јокто уйдын фермазын тудуп турубыс, јайгыда онын сѳдин детсадка, столовойга ла больницага апарадыс.

— Слердин совхозто ижи јѳзѳктѳ улус кѳп лѳ болбой, олордын бир кезегин айдып берзегер? — деп, мен сурадым.

— Эчки кабыраачылардын ортозында ижи кѳрѳмјилѳ улус В. И. Язаров уй кижизи, 25 партсјездтин делегаты Антонина Ивановнала кожо иштеп, 600 тын эчкилердин кажызынан ла жылдын сайын орто тооло 620 грамм ноокы табыштырат. Кой кабыраачылардын ортозында А. И. Санин Римма Степановнала кожо жылдын ла кажы ла койдон 2 кг. 500 граммнан ас эмес тѳк алат. Јаскыда план аайынча 100 койдон 75 кураганнын ордына 85 кураганнын корып алгылайт. Уй кабыраачылардын ортозында П. И. Сандяев јѳзѳктѳ иштеп туру. Ол жылдын ла 100 уйдан 85 бѳзунан корып алат. Јылкы кабыраачы К. И. Санин 100 бееден 86 кулунды жылдын ла корып алат. Лииттердин ортозында аймактын совединин депутады Г. К. Чулунова эне-адазыла кожо эчки кабырып, жылдын ла јакшы једимдерге једет. «За трудовую доблесть» медаль тагынган озочыл комсомол В. И. Орсулова быжыл областной советтин депутадына тудулган. Шоферлордон Н. К. Адыкаев, Чыблаков Моисей, А. А. Санин, трактористтерден К. Л. Чулунов, Тюкин Лазарь ла Кука Виктор јакшы иштегилейт. Баш специалисттерден бухгалтер Чанчибаева Г. С. бойынын ижин јакшы бѳдѳрип, јииттерди таскадат. Кара-Кујурдагы ферманын управляющийи А. С. Санин, Чибилѳнин управляющийи О. И. Енчинов улустын ижин јакшы башкарат.

— Слердин совхозтын малы канча тын? — деп сурадым.

— Эчкилер он мунг, койлор 6500, уйлар 2400, жылкылар 1200 — деп, Алексей Иванович чокум айдат. — Удабас ла яс келер, ноокы тараарын баштап ийдис, онон ары кой төрөөр, сакман жанынан күч, улустар жедишпейт.

Мынайып куучындажып отурганчаас, Алексей Ивановичтин үй кижизи Галина Николаевна кирди.

— Слер кайда болдыгар? Бис Алексей Ивановичле удаган ла куучындажып отурдыбыс.

— Бала-баркалу кижиге магазиндеп ле жүрбей.

— Канча бала-барка чыдадып жадыгар?

— Үч кыс, жааны Алена 7 жашту, ортоны Сынару 2 жашту, оогожы Айсулу 6 айлу.

Отурганчаас, төрдөги кыпта жаш бала ыйлай берди. Алексей Иванович оноор барып, оогош балазын кучакташып алган эркеледи, эжине айдат:

— Меге эмди Кара-Кујур барып келер керек.

Бис жакшылажып, үйден чыктыбыс, Алексей Иванович Кара-Кујур жаар мантатты. Бис Улаган жаар жортып ийдис. Директор кижинин ижиге ондый: амыраар да күнде айлында ас отурат.

ХИРУРГ ТА, БАШ ВРАЧ ТА

Мен Улаган аймакта көп жылдардын туркунына жадып, ондогы албаты-жонды, тайга-ташты жакшы билерим. Аймак ойто Улаганга көчкөнинен бери он жыл өтти.

Мен Улаган аймактын төс больницазында узак жылдарга эмчи болуп иштегем. Бойым Ондой аймактан Күпчеген журттын кижизиге де болзом, калада удаган жүргемде, Улаган жаар барыксап, ондогы албаты-жонды көрүксеп, ондогы таныштарга жолыгып куучындажар күүним туду берет.

Улаган — сүрекей жаан тайгаларлу, анду-кушту, арбүткени кеен-жараш алтай. Аймактын төс журты калганчы он жылдын туркунына сүрекей капшай өзүп жаанаган. Мен 1965 жылда Улаганга эмчи болуп иштеп келеримде, Улаган журтта бир мунга жуук улус журтаган эди. Ол тушта аймактын төс журтында төрт кышту туралар каа-жаа ла улуста болгон. Эмди Улаган журтты көргөн кижиге таныбас. Көп улустар танынан бойлорына туралар тудуп, жадын-жүрүми

жарана берген. Улаган ла Чибилү деп журттардын ортозы там ла жууктажып, удабас бириге берер болбой. Жаңы тураларды улус Башкуштын ол жанына тудуп баштагылай берди.

Мен бир күн Улаганга жүреле, аймактын тос больницазына кирип, таныш эмчилерге жолыгар күүним келди. Аймактын тос больницазынын баш врачы Кочубаев Сергей Павлович деп кижини узак жылдардын туркунына билерим. Ичимде ол једимдү иштү таныш врач хирург керегинде очерк бичийин деп бек сананып алгам. Врачтар отуратан кыпка кирип барзам, көрүш-таныш врачтар ондо жуулгылап калган отургылары. Кирип келеле эзендежип, иш-тош, боркар, калганчы солундар керегинде куучындажа бердим.

— Сергей Павлович, кандый солундар бар? — деп, мен баш врачтан сурадым.

— Кандый солундар болор? Кыштын ойинде больницаны одын-суула јеткилдеери жанынан күч болуп туру — деп, ол айтты.

Мен бойым Улаганнын больницазында 6-7 жылга баш врач болуп иштегем, керек дезе бир жылга жуук врач болуп жаңыскан иштегем. Кыштын ойинде больницаны одынла јеткилдеери јенил неме эмес деп, онызын јакшы билерим. Кезикте жүзүн-базын шылтактардан улам одын јайгыда тартылбай калат, кезикте одын јарымдай тартылат. Быјыл ондый жыл, одын јайгыда јетире тартылбаган да болзо, одын больницада бар эмтир.

Быјылгы жылда Улаган аймакта сүрекеј јаан кар түшкен, кар деп неме ондо бир неделенин туркунына үзүги јоғынан сейилип јааган дежет. Бензин деп неме сүрекеј јаан сурууда. Улаган деп ыраак аймак јаар улус тартатан автобустар ла вертолет то бир кезек ойгө жүрбей барган. Совхозтордын да мал-ажы одорго чыкпай тура калган.

— Сергей Павлович, слерле башка куучын бар — деп айдарымда, ол мени бойынын кыбына кычырды.

— Мен слер керегинде бистин газетке очерк бичип ийерге амаду-санаалу жүрүм — деп, ого јажырбай айттым.

— Бу больницада иштеп турган врачтар ла орго мешичилер керегинде слерден артык билер кижі јок болбой — деп, ол кокырлаган айас айтты.

— Слер канча жылда институтты божоттыгар?

— Мединститутты мен 1973 жылда Барнаулда божотком. 1973-1978 жылдарда аймактын төс журты Акташта тужында ондо врач-хирург болуп иштегем — деп айдарда, менин көзиме Сергей Павловичтин жиит тужы көрүнип келди. Ол тушта Сергей Павлович жаңы ла иштеп баштап турарда, жайалталу хирург богон. Мен ары-бери жорыктагамда, онын айыл-журтына улай ла кирип-чыгып жүретен нөкөр-наҗы болгон эдибис.

— 1978-1980 жылдарда Барнаулда клинический ординатураны үренип божотком — деп, онон ары айткан.

Мен, жирме жылдан артык врач болуп иштеп келген кижжи, билерим: хирург болуп иштеери — ол женил эмес иш. Хирург болуп иштеерге аңылу таскаду-жайалата керек. Олор түнди түн дебей, байрамды байрам дебей амыраар да күндерде айыл-журтында ас отуратан улус. Журт жерлерде больницага сабырт эдип кижжи экелзе, хирургтар жаантайын бут бажында туратан улус. Сергей Павловичтин ижи ондый, ол онын үстине канча жылдардын туркунына баш врач болуп иштеп келген кижжи. 1980-1987 жылдарда ол Ондойдын больницазында баш врач болуп иштеген, Ондой аймактын больницазынын жаңы туразын тутурган кижжи — ол Сергей Павлович Кончубаев. Айла ол больницаны тудар тужында Ондойдо баш врач болуп база Улаган аймактын кижжизи иштеген, онызы Любовь Сергеевна Сугунушева деп кижжи болор. Ол бертик жаанынан клинический ординатураны божоткон.

— Менин өскөн-чыккан жерим Улаган аймакта Саратан деп журт болор — деп, Сергей Павлович онон ары айдат.

Ыраак Саратан деп журт Жазулу баратан јолдо Баш-Куш деп суунын јарадында туруп јат. Баш-Куш деп суу балыкла бай суу эмей, онын учун Саратаннын улузы суудан балык тударга тазыгып калган деп айтсам, јастыра болбос. 1987 жылдан бери Сергей Павлович бойынын өскөн-чыккан аймагынын кижжи эмдеер туразында баш врач ла хирург болуп иштеп келген.

Улаган аймактын кижжи эмдеер туразын 1929 жылда туткан, эскирип чирий берген турага јүк ле бежен кижжи јадып эмденер аргалу. Албаты-јон јаш тымула оорый бергенде, ол больницага 70-80 кижжи бадып јат.

— Калганчы катап жаңырта жазаш 1981 жылда эдилген — деп, Сергей Павлович айдат.

Ол тушта мен Улаганнын больницазында иштеп турган ой болгон. Больницанын туразынын стенелери артап, чирип калганын көрөлө, чочып, коркый бергем, оны удаган турбай жемирилип калар деп бодогом. Онон бери он жыл отти, больница туруп ла жат.

— Жаңы больницанын төзөлгөзи 1989 жылда салылган. Эмди тудумалды онон ары «Башкаус» деп кооператив улалтар, больницанын стенези керамзитле тудулып жат, керамзит эм тургуза жеткилинче бар, же уур неме көдүретен кран ла иштеер улус жетпей жат — деп, Сергей Павлович онон ары айдат.

— Больница тудатан акчаны биске жылдын ла жеткилинче берип жат, же өрөги айдылган тутактардан улам жаңы больница качан бүдери жарты жок.

Эм тургуза Улаганнын төс больницазында сегис врач иштеп турган эмтир. Олордын ортозында анестезиолог Мечушев Ю. В. ла терапевт Папина Н. Г. Жиит врачтар жакшы, жарамыкту иштегилеп турган эмтир. Орто медишчилерден Енчинова З. С., Чалчикова Л. Г. ла Качашева Р. К. — операция эдер тушта болужатан сестра ла рентгенлаборант Санина О. А. аныланат.

Алдындагы жылдарда Улаган аймактын Балыкчы ла Жазулу деп журттарына жаныс ла таң атту ол эмезе вертолетло жедер аргалу болгон. Эмди бу эки журтта машина, трактор өдүп турар жол жазаларда, бу эки журтта жаткан улустарга сүрекей жарамыкту боло берди. Анчада ла Чолушман озөктө турган Балыкчы журтта жаткан жонго жол жазалганы мөрлү болды. Олор одынды, тура тудатан агаштарды эмди машинала экелип алгылайт. Алдында Улаганнан Балыкчыга, Саратаннан Жазулуга жедерге улус кезикте жойу базып, соокко до чарчап туратан.

Эмди Балыкчынын участковый больницазында ла Балыктужул деп журтта оору улус тартатан женил жорыкту машиналар да бар болгоны жакшы деп бодоп калдым. Бу эки жаан журттын күдүчилерин мед. болушла жеткилдеерге турлулар сайын жорыктаарга сан. машина сүрекей керектү.

— Шоферлордон кош тартатан машинанын шоферы Калкин Н. Г., түрген болуштын шоферлоры Эткоков Б. К.,

Чалчиков Валера көрүмжилү иштегилейт — деп, Сергей Павлович мактайт.

Улаганнын больницазында түрген болуш 1987 жылдан бери иштеп жат. Онын алдында жылдарда мед. болушка алдыртуга жүрген ишчилер журттын ичиле жайы-кыжыла, түни-түжиле жойу баскылайтан болгон. Кончубаев Сергей Павлович баш врач болуп иштегенинен бери түрген болуштын ижи жаранганы жарт сезилет. Сергей Павлович төрөл жерине иштеп келеле, 1990 жылда бала табатан жаңы тура туттурган, ондо жиит врач гинеколог Ынтаева Л. И. иштеп туру.

Калганчы жылдарда жүгушту оорулар Улаган аймакта астай бергени жарамыкту. Темдектезе, күчүрген ай башталып турарда, жүгуш бөлүкте сок жаңыс сары оорула ооруган кижиле болгон. Жүгушту оору эмдейтен больницанын жаңы туразынын стенизи бүдүп калды. Жаңы больницанын от салгыжынын стенизи база бүдүп калган.

Бистин Туулу Алтайда агаш деп немени үзе кезип бараатканы сүрекей чочыдылу айалгада тура берди. Ол Улаган деп ыраак аймакта калганчы жылдарда одын тартан жер 20 километрден жуук эмес болуп калды. Жылдын учында Туулу Алтайда бензин жанынан айалга сүрекей кату боло берди. Угар болзо, бензин жогынан улам көп машиналар тура калган, ошон улам аймактын больницазында иштеп турган врачтар туура журттарга жорыктап болбой бардылар.

— Чолушманнын улус эмдеер туразында врач Болчогулова А. Г. ла орто мед. ишчи Тужалова Л. В. жакшы иштеп жат. Акташта улус эмдеер турада сегис врач иштеп жат, олардын ортозында бойынын билгирлү ижиле врач-гинеколог Тойдонова Н. Н. жакшы иштеп жат — деп, баш врач анылайт.

Бистин ороондо жаткан калыктарга сүрекей кату, сүрекей кызаланду жылдар келди, эм-том жанынан айалга база ондый ок.

Сергей Павлович Улаганга баш врач болуп иштеп келерде ле, удабай больницада рентген, физиокабинет, флюорография көнүгүп иштей берди. База больницада тагынан иштеер дизель электростанция, автоклав иштей берди.

— Бистин кату өйлөрдө не ле неме үзе тутакту, једик-

пестерлү боло берди, ол тоодо операция эдерге кезик жеп-седдер жетпей турганы мени санааркадат.

Откөн жылда улус эмдеер туранын ишчилерине эки квартиралу тура тудулган, эзенде эки квартиралу эки тура тудулар деп, Сергей Павловичтен уктым.

Калганчызында, ижинде кичеемкей хирург ла баш врач болуп иштеп турган Сергей Павлович Кончубаевти Жаңы жылдын байрамыла уткып, ижинде жаан једимдерге јетсин деп куунзеп турум.

УЛАГАН ЛА КАРА-КУЈУРДА БОЛГОН ТУШТАШТАР

Мен Горно-Алтайск калада јүреле, Күндүний доскозынын јаныла одуп јадарымда, сақыбаган јанынан качаннан бери таныш јиит уулдын Топчин Леонид Лазаревичтин јуругы көзиме илинди. Мен тура түжеле, лаптап көрзөм, чын ла ол уулдын кебери эмтир. Мен ичимде карындажымды көргөндий сүгүне бердим. Топчин Леонид Лазаревич Улаган аймакта Кара-Кујур јуртта чыккан, өскөн, эмди де ондо јадып јат.

Бу јозокту иштү јиит уулдын ада-энезин, ага-карындаштарын сүрекеј јакшы билерим. Онон ичимде кып ла сананып алдым, бу јуукта Улаган јаар барзам, ол уулга јолыгып, очерк бичийин деп. Је бир катап «Алтайдын Чолмонын» ачып көрзөм, ондо М. Белеков Леонид Лазаревичтин јуругына коштой орто кемдү јетирү бичип койтыр. Корреспондент мени озологонына кууним јанып, эренистелип, экинчи катап бичииринен эпјоксындым. Мынайып ол амадум ундылып калды.

Мен калада јүрүп, бор-кар керектеримди бүдүреле, Улаган јаар атандым. Улаганга келеле, бир катап төс оромло базып јүрзем, березенле јаап койгон газ таңмалу машина турды. Бу кайдан келген машина деп улустан сураарымда, Кара-Кујурдын таксизи дешти. Мен сүгүне бердим: Топчин Леонид Лазаревичке јолыгып не куучындашпас, очерк те бичип ийзе кайдар, јакшы иштү ле кылык-јаңы керсү улусты јажына да мактап турбай — деп, ичимде санандым. Бу төрт тергендү аргымактын тискинчизи кайда деп сураарымда, улус айдышты:

— Бу кийнеерде ле тургулары.

Кайа көрзөм, кийнимде эки жиит уул турды.

— Качан Кара-Кујур дөөн атанып жадыгар, уулдар?

— Удабас ла мантадарыс.

— Мени чүрче ле сакып ийигер, мен слерле кожо Кара-Кујур баратам.

— Оноор не баратканаар?

— Топчин Лазарь Андреевич ле онын уулына Леонид Лазаревичке жолыгайын деп.

— Топчин Ласка ба?

— Эйе.

— Ондый болзо, түргендегер, бис удабас атанарыс.

— Беш ле минут — деп айттым. — Мени ундып барбас ла болбойыгар?

— Сакып аларыс — дешти.

Күнбадышта күн жабызап, кырлардан бийиги тискинче ле турды. Мен айыл дөөн жүгүрдим. Келеле, жылуланып кийинеле, чаазын, чийгиш алала, ойто жүгүрген айас бастым. Тос оромго једип келзем, машина ол ло јеринде турды.

— Эмди ле атанарыс, кузовко чыгып отурып алыгар — деп, сүүри кара чырайлу уул айты.

Мен кузовко чыгып көрзөм, машинанын үстин көзноктөрлү березенле шык ла јаап койгон, эки јанына улус отуратан узун отургыштарлу эмтир. Менин кийнимнен јиит келинек чыгып отурды.

— Кайда баратканаар?

— Чибилүге јетире.

— Бу төрт тергендү аргымактын тискинчизи кем?

— Кыйматов Гена — деп, келинек айтты.

Кыйматов Гена деп тискинчи уул орто сыннан арай ла кыска, кара чырайлу, тумчугы тырык, кебери меге таныш эмес эмтир. Јаан удабай кузовко тастак күрен сумал күч эдип түшти, онон кабинанын эжиги ачылып, јаш келинек үчинчи кижиге болуп кысталыжып кирди, Кара-Кујурдын кижиге болбой кайтсын.

Јиит тужымда Улаганнын ажузын соокты соок дебей, тоозынды тоозын дебей айылга ла једип аларга, почта тартып турган машинанын үстине отурып, канча ла катап ашкан эдим. Керек дезе 1965 жылда институтты божодоло, Улаган јаар иштеп барарымда, үй кижим баштапкы балала

карынду, ого-бого жетпей бала табардын алдында болгон. Јенил јорыкту машинаны таап болбой, карынду эжимди арга јокто почта тартып турган машинанын кабиназына јууктай отургызып, ойдык-шинкил јолло Улаганнын ажузын ашкан эдибис. Шыралай-боролой Улаганга једип аларыста, эки ле куннин бажында кару эжим меге кыс бала таап берген. Аржана деп оны таайы Каран адаган. Эмди ол кызым медицинский институтты бождоло, Горно-Алтайскта эмчи-гинеколог болорго тазыгып иштейт.

Канча јылдар откөн!

Јиит тужымды ээчий эр кемим де элес этти. Мен эмдиге ле Улаганда. Меге быјыл 50 јаш толор, күскиде күчүрген айда. Эң јиит, эң артык, эң эрчимдү алтын јылдарым ыраак тайга-кырлардын ортозында јаткан алтай јоннын ортозында отти. Эмчи болуп иштеп, күчимди, уйкумды кысканбагам, амыр јүрүмди ундыгам, бичингем, бичиичи болуп, түниле, таң атканча, амыраар күндерде, отпуск алганда, столго кадалып, чийижимди колдон салбайтам. Бичиичи кижиге сүрекей каруулу иш.

Энем эзен тужында: «Сен каран көп санаалар сананып јадын, онын учун оору тапкан. Ылгер чүмдебей, јангыс ла эмчи болуп иштеп јүрер керек сеге. Кижиге су-кадыгынан кереес не бар» — деп айдатан. Је Улаган аймакта јаткан албаты-јонды билгенимче эмдеп јазарга, бир эмеш те болзо јакшымды јетирерге албадангам, чырмайгам ла база, онызын јон айткай. Учы-учында барып, эмчинин ижин таштап, јангыс ла бичиичи-ылгерчи болуп арттым, байла, салымым, санаа-күүним ондый. Бичиген ылгерлеримнин јакшызын, јаманын алтай јон айдар ла болбой, јоннын ортозында јакшы да, јаман да, тенек те, тедү де улус бар, ончозына јакшы көрүнип болбозын.

Је бу ла канча јылдарга јаткан Улаганда болгон бир учуралды мен, байла, качан да ундыбазым.

Энем оорыйла, эки буды кунурап калган болгон, базып болбос, төжөктө лө јадар, јерленер, аргазы јок кижиде, ачу, кату салым. (Эмди эң кару карындажым машина антарыларда төрт саны кыймыктанбас болуп бертинген, айлында јадыры).

Ол тушта мен энемди Улаганда айлыма экелгем. Јаража берзе, бистин айылга јатсын. Мен јаштан ала энеме

сүрекей карузытам, сүүп килейтем. Меге жайалталу орус
ұлгерчи Б. Слуцкийдин жолдыктары эзелген:

Мен эн ундыбас төлүүмди төлөйдим,
Энемди калбактан азырап өндөйттим.

Эжим Рая мылчага от салып, өйлү-өйинде энемди јунуп,
арутап салатан. Онын учун кезикте (јиит биледе не бол-
бос) бой-бойлорыска ачыныжып, тартыжа бергенисте, кий-
нинде энем меге айдатан:

— Сен ол Райага сөс айтпа, онын арбыжы куру кей,
јаман санаа ондо јок.

Аргазы јок, оору энеме болужар эбин таппай, аржан
суу экелетем, јунунзын, алканзын. Кезикте бош өйлөрдө
алтай куучындар, чөрчөктөр кычырып берип, соододып
туратам. Бир катап мен энеме бичиичи Јыбаш Каинчиннин
«Айгырдын бажы» деп повезин бир тынышла кычырып
бердим. Энеме бу повесть сүрекей жараган.

— Бу жайалталу бичиичи эмтир. Алтай јоннын орто-
зында ондый улус бары јакшы.

Мен ол тушта «Эзендик» деп поэманы бичип учына
чыга берген болгом. Энеме «Тодулдын уурданганы» деп
бажалыкты кычырарымда, (энемнин ады Тодул), энем јажы
акканча каткырып, маказы кайнап:

— Чын ла болгон немени сен канайып онойып чике
бичиген? — деп, меге өскө көзиле көргөн эди.

Адам јууда өлүп каларда, төрт балазын јангыскан ка-
найып чыдатканын, уурданып та јүргенин, суранып та јүрге-
нин, бойы балдарыла кожо торолоп то јүргенин эске алган
эди.

«Эзендик» деп туујыны бичиичилер шүүжерде, А. Адаров
ол уурчы келин керегинде бажалыкты алып ташта деген.
Мен оныла јөпсинип, бажалыкты алып койгон эмейим.

Кезикте энеме кызыл аракыны бир эмештен уруп
бергенде (ол ачу ашка јүткүбес киж), ичип ийеле, күүн-
санаазы јарып, сын-арказы јениле бергендий куучындак-
сай беретен.

Бир күн мен иштен мендеп, тал-түште айлыма ажа-
нарга келдим. Кирип келзем, энем төжөктө јангыскан ый-
лап отурды.

— Не болгон эне, нени сананып, кородоп туругар, эне?

Энем унчукпаста санандым: «Салымын-жүрүмин туйуксынып ыйлап турган болбой». Түрген ажанып алала, энемди килеп куучындажа бердим (та ненин учун билбем, энем мени жаштаң ала өскө балдарынан анылап, мени ончозынан тын сүүген, оны мен сезип, билип жүргөм).

— Чөңкүрежи-и-им, бала-ам, күн тийип калды-ы, ту-у-ур, ойго-о-он — деп, кажы ла күн таң эртен кожондогон айас бажымды сыймап ойгозотон эди.

Энем айтты:

— Раяла экү ишке жүре береригерде (эжикти бис сомоктобойтоныс, Раянын энези, өскө дө карган улус биске ишке сала берзебис келип, энемле куучындажатаң учун), бир уй кижиге эжик ачкан.

Эжиктин жаагына туруп алып, көжөгөнүн ары жанынан энеме ол кижиге мынайып айткан болтыр:

— Сенин уулуң оору, сагыжы жетпес, улусты жакшы эмдеп билбес, оору таныбас. Бастыра Улаганнын улустары оны жамандап жат.

— Бери көрүн, мен сенин бүдүш-чырайынды көрөйүн — деп, энем айткан болтыр. Ол кижиге бүдүш-бадыжын энеме көргүспеген. База жарым час кирези эжик жаагында туруп, мени не ле деп жамандаган болтыр. Энем базып болор эмес, орында жадала ыйлай берерде, ол кижиге чыгып барган эмтир. Ол кем болотон? Эзен-амыр жүргөн болзо, ол бу очерк аайлу немени кычырып көргөй.

Кезик улустың күүн жогын, кара санаазын мен ол тушта кайкайтам. Жаан удабай энем айткан:

— Мен өлүп те жаткан болзом, мыңдый улустың ортозында жатпазым, эртен-сонзун ол кижиге ойто кирип келзе, мен не болотом? Мени капшай кызымнын айлына тартып апарып сал, андагы албаты-жон мыңдый эмес. Өлөр алдында сеге жакып жадым: бу жерде, бу жоннын ортозында удаган жадып иштебе, каруу уулым, сени өштөп, өчөп турган улус бар эмтир, Алтай жердин үстинде өскө жер жок эмес.

Онойып энем сыйнымнын айлына жадып божогон эди. Оноң ло бери мениң кала көчөр күүним тыгып, амыр сананып иштеп болбой баргам. Бир катап калага барзам, иш табылды, квартира жарым жылдын бажында бүдө берер, келип иште дешти. Же экинчи катап келзем, облсовпрофто

он кижн колын салган комыдал бичик жадыры. Облсовпрофтын жааны онойып мени ишке албады. Жолым туйукталып калды.

Жастыралар менде болбогон эмес, болгон, поэт болзын, жиит ойи болзын, кӱорӱнкӱой дӱ болгом, ачу ашты да амзагам, калангыда кылыкту болгом, жажырбайдым. Врачтын кеберин, байла, поэттин кебери базып койгон. Кезик улустын айдари да жолду, же оору, тӱжӱктӱн туруп болбос энемди ылаткан кижини билген болзом, мен, ӱктӱм кижн, ол эрликтн элчизиннн эки ээгинен тудала, жара тартып койор эдим.

Комудал бичиген улуска ӱчӱркебедим де, истешпедим де. Олор ундып койгон болор, мен ундыбагам, эзендешсе, эзендежип ӱдӱдим. Комудалды олор ӱнӱтийин ишке албазын деп бичигенин мен билерим.

Олор менин киленкейимди, бӱдӱнкейимди, жажу, жалакай кӱӱнимди билип ӱчӱгӱн эмей.

Онын учун 1978 жылда каладан тура садып алала, кӱчӱ бердим.

Акыр, мен чек айдар сӱзимнен туура сала бертирим, ойто кайра болойын...

Бистин отурган машина Улаганды элес эдип ӱдӱлӱ, Чибилӱге жедерде, мениле кожо отурган жаш келин тӱжӱп калды. Машина онон ары ойдыкты ойдык дебей, тӱнӱзӱктазылды ажыра калыдып шунуп бараадарда, мен бир кезек анда-мында чарчалып турала, кабинанын кийнине бут бажына бӱкӱйӱ туруп алдым. Эки колымла кузовтын сыртынан тудунып, чаначы кижидий буттарымды бӱктей туруп алдым. Тӱндӱрди тӱмӱн шунудып, калыткыштарда чаначыдый тизелерим бӱктелип, тӱзелип бараадырым, колым тоно бергенде, сынар колло сырынып, жылыдып алала, эки колло сырынып, аралдын ортозында колосколорды ӱдордӱ, колдорым арай ла ычкындырылбай турды. Эбирчиктерди элес эдип бир ле кӱрзӱм, Кара-Кужур деп журтка жедип келтирис. Кузовтон тӱжӱре калыырымда, бир уул айтты: «Топчин Ластын айлы бу ла туру». Жолдон ыраагы жӱс метрден ӱтпӱс эмтир.

Топчин Лазарь Андреевич айлында эмтир. Чала бӱрӱнкӱйлей берген, кӱзнӱктнн алдында «Алтайдын Чолмонын» кычырып отурган болгодый.

— Якшылар ба?

— Якшылар! — кол тудужып эзендештис.

— Өрө өдүп отурагар — деп, Лазарь Андреевич кычырды.

Мария Ивановна (уй кижизи) кажаган-чеденде малажын аайлап-башкарып турган ошкош. Бис анан-мынан куучындажып, солундарды, эзен-амырды угужып, табакка салган аш-курсакты ичип-жип, чайлап отурдыбыс.

— Былтыр мени не мекеледин? — деп, Лазарь Андреевич кокырлаган аяс айтты.

— Јерге сениле кожо барар болуп, бир јакшынак, јобош, жоон јадыктарды алтай базар, кайыр јерлерди чебер өдөр атты армакчылап, бир недеде сакугам. Барбас болзон, не телефон сокпогон? — деп, сакуп чөкөгөнин айтты.

Мен эпжоксындым.

— Каладан келеле, бош алынбай ойто сала берге. Быыл да кожо јортып ийбей, мен эм бош, јайым кучкаш, кайдаар ла барзам куунимде — деп, кулуmjип айттым.

Јаан удабай Мария Ивановна кирип эзендежип, мени чала танып-таныбай:

— Көстөрим ујадап калган эмей — деди.

Бала-барка, мал-аш керегинде куучындаштыбыс. Мария Ивановна ла Лазарь Андреевич эки уул чыдаткан улус болтыр. Јааны Леонид Лазаревич 1955 јылда чыккан, төрт балалу.

— Албаты-јон ортозында ады чыккан ол јаан уулым эмей, сен оны јакшы билерин — деп, Лазарь Андреевич айтты. — Кичинеги Владимир 1959 јылда чыккан, алты бала азырап јат.

Мария Ивановна эт кайнадарга турарда токтодып, айттым:

— Мен ол слердин јаан уулыгарга Леонид Лазаревичке барып јолгып куучындажайын деп. Кызыл энјир кире берди.

— Сен бого коноло бар, неге мендеп турун? — деп, Лазарь Андреевич айтты. — Мендеп турган болзон, олордун турлузы мынан уч берсте јерде, ол јердин ады Кеме-Кечу. Турлу јолдын алты јанында иле көрүнип турар. Сен ого једип турганчан, тун кирип калар.

— Мен ого 15-20 минутка једе берерим — дедим. — Турган изим артып калар, барган изим јок болор.

Лазарь Андреевич күлүмжип:

— Бу сен не арыктаган, уул, тың оорыган болбойын?
— деп сурады.

— Чын, оорыгам, уккан болбойыгар, же колго түшпедим, эр бойымда кемге де жай бербезим — деп, кокырлаган айас айттым.

Лазарь Андреевич үдеп салды. Мен кайра көрбөй базып ийдим. Бурулчыкка түргөн базып жеделе, жүгүрдим, соок тың ошкош, жүгүрдим ле жүгүрдим, чала терлеп, төн жерлерди базып өттүм, ойто ло жүгүрдим, ойто ло бастым. Бир ле көрзөм, жолдын алты жанында ойдык жерде жаңы двор ло жаңы, жакшынак тура турды. Бүрүнкүй энгир кире берген, туранын көзнөктөрүн от жарытпай турарда, санандым: «Же Леонид айлында жок эмтир, көзнөктөри эмдиге жетире карануй, турада кижин жок болзо канайдар?» — деп, эмеш туйуксынып, төмөн бастым. Тураны айлана базып келеримде, эжик жаагынан кара тайгыл үстиме чурап келди, мен будымла тептим. Ийт эжикти кечире жадып алды. Турада музыка-кожон угулат, транзистор куучындап турган эмтир. Кижин бар деп билеле, эки-үч оос кыйгырдым, кем де удур чыкпады. Мен быдак чыйдам алала, ийгити туура сүрүп ийеле, кирип барзам, көзнөктин алдында жиит уул отурды. Транзистор куучындабай турды.

— Ийдинди токтодорго не чыкпайдын?

— Ол бука базып келерде торсыктап турган болбой деп бодогом.

Оскө сөс айтпай, унчукпай отура берди.

— Леонид Лазаревич кайда?

— Ол жаңы ла бала-барказын «Нива» машинасына отургазала, Кара-Кујур барган.

— Онын айыл-журты кайда?

— Ада-энезинен ыраак жок.

Мен туйуксынып отура бердим. Байа Лазарь Андреевич журтта күн өдүп жат деген. Леонид айлына келзе, оноор барар болор. Ада-энези айтпаза, эртен келер. Адазына жолыгып куучындашса, жаан удабай жедип келер.

— Карануйда канайып отуруп, жараткыжынды жарыт — дедим.

Уул турала, серенке чагып, лампазын жарытты.

— Электролампа турарда, мотор жок по?

— А ол түжүне соокко тонуп калган болбой.

— Ады-жолун кем?

— Ынтаев Валерий Бойдоевич.

— Үзе ле сурадым. Жирме эки жашту бойдон уул эмтир. Унчукпай ла отурар, та нени сананып турган, байла, жангыс-кан иштеп үренип калган.

— Же, Леонид Лазаревич келгенче соодоп куучында-жып отураак.

Куучынын уксам, быжыл күүк айдан бери Леонид Лазаревичке болушчы болуп келтир. Онын алдында үч жылдын туркунына Леонид Лазаревичтин карындажы Владимире кожо ийнектерди күдүп кичееген болтыр. Жаскыда Владимир тракторист учун оны айрыйла, кыра ижине ийген эмтир.

— Онын ордына мени ийген, онон ло бери Леонид Лазаревичтин болушчызы болуп иштеп жүрүм.

— Леонид Лазаревич канча жылга ийнектер күдүп келген?

— Төрт жылдын туркунына.

— Жаңы туткан турлуга качаннан бери көчүп келген?

— Үч жыл кайра.

— Мактадып, ады-жолы качаннан бери жарлу боло берген?

— Былтырдан бери областъта Күндүнин досказында.

Туранын ичин аярып көрзөм, экче кабай-отургыш эжиктен ыраак жок илүде турды, коштой жаш бала телчийтен кееркемжилү телчимеш полдо турды. Ары кыпка кирбедим, столго ло отурып куучындаштыбыс.

— Слердин колоордо канча ийнек?

— Лүс төрөөр ийнек, 6 бука, 14 казар (кунан).

— План аайынча 85 жаш бозу коруп алар керек, Леонид Лазаревич үч жылдын туркунына 90 бозунан коруп алган.

— Слердин жайгы турлугар кайда?

— Кылганду-Көл деп жерде, Кара-Кујурдан ыраагы 100 берстеге шыдар жер.

Кадриннин аржаны турлунан ары эки часка жортор жерде, соок аржан. Улаганнын улузы жайгыда аржандап оноор улай ла барып турганын билерим. Улаган аймактын эл-жоны Алтай жердин аржандарына барып эмденерин сүрекей сүүр улус.

— Сымалтынын тайгалары жайгы турлубыстан база ыраак жок — деп, Валерий айдат.

Мен ол тайгаларды жакшы билерим. Күс једип келгенде, анчыларла кожо ан-куштан, чакпыртту жүрүмнен амырап аларга, ынаарлу тайгалардын јаражын көрөргө, аннын ыраакта-ыраакта сыылада эткен үнин тындаарга, јылда бир, эки катап карган анчыларла кожо јорторын сүүйтем. Кара-Кујурдын, Түс-Көлдин, Кыскашту Ойыктын, Үч-Мүүстин тайгаларын үзе тибиргем. Јартын айтса, мен 50 јашка јетире тийин де адып көрбөгөн кижи. Анчыларла кожо жүргемде, озор меге «ТОЗ» мылтыгын бергилеер, бойлоры быжу мылтык-јепселдү. Мен «ТОЗ» мылтыкты жүктешип алып, тегине «анчы» болуп көбөрөп турбай. Анчыларла кожо јортсом, кудай берген неме чилеп ан јолго ло туура туруп беретен, анчылар мени јолын јолду, ырысту дежетен. Бойлорынын мөрин меге јайатан. Кезиктери сертенип, бу Байрам Күндүлеевичтин аткан огы кайда деп, анды сойып јадала, куучындажып айдатан.

Адар, эдер эрлер барда, мен анчыларга јөмөжип мылтыгымды шыкабай јастыктырып ийетем.

Кадын ГЭС-ти тудар деп угала, мен ол керекти јаратпай үлгерлер бичигем. Ненин учун дезе мен Кадриннин, Сымалтынын эм тургуза ан-кушла байлык тайгаларын канча ла катап карагам. Кадриннин кырлары коркышту каскак, кайыр, бийик, өзөктөри терен кууралдый көрүнөр, јыш агаштардын ортозында кулузунду айандарда јерлик андары одорлоп жүретен јер эмтир. Кадын ГЭС-ти тутса, көөлмөк суузы 90 беристе јерге Кадын ичи өрө јайылар. Јайлугуштын, Сымалтынын, Кадриннин ан-куштары астап, јылыыйп каларында бир де аланзу жок. Ол Ондой ла Улаган аймактын ортозында тапчы јерлерде турган андар эки аймактын анчыларына, браконьерлерге кыстадып, барар јерин таппай кырдырып салар. Кадриннин, Сымалтынын качаннан бери андар эзлеген тайгалар ээнзиреп калза, кем бурулу?

Бир катап Кара-Кујур бажында Чыңарты деп јерде айу андаганысты ундып болбойдым. Күс болгон, жайгы турлуга конып јатсабыс, баштапкы кар сееп јаап турган. Лазарь Андреевич, Исак Иванович Санин, Леонидле кожо мен ле Акташтан келген орус карганак. Уйуктаар алдында менин нөкөрим Исак Иванович Санин айтты:

— Јаш кар жаап јат, эртен айунын изин истеерис. Түшчи кижиге бар болзо, түженер ле болбой.

Мен нокоримле Исак Ивановичле койдонжып уйуктап калдым. Түш жеримде көрзөм, меге кайным Дмитрий Павлович Кошев көрүндү, эки буттары ла колдоры айунын табаштарындый узун, жаан тырмактарлу, меге тын ачынып, бастыра бойы сырлажып турды. Түш жеримде жүрегим борт эдип коркып турала, ойгонып келзем, таң адып калтыр. Түжимди мен анчыларга айдарымда, озор керекке албады. Же-жу ла дейле, аттарды ээртедибис. Андап жүргенде мен ат улаарып, ат ээртегенде, анчылардан артпаска чырмайып, мендеп турганымды сестирбей ээртейтем. Канайып та турген атты сулуктап, уйгендеп, колондорын тартып турганчам, нокорлорим куучындажып, каткырыжып, чүрче ле менен озо адын ээртеп, минип ийетен, мен куйруктай жортотом. Мени «коновод» деп адагылап алгылаар.

Бис кууралды төмөн жортоло, кичинегеш акка чыгып келеристе, алдында жортып барааткан улустар «айу, айу!» дешкиледди. Мен, куйрукта кижиге, нени де көрбөдим. Жортып келзебис, мажаалай жоон ийнекти жыга табаштайла, жееспекле (жегесле) көмөлө, бойы үстине жадып алган болтыр.

Күдучилер күс келерде көчүп сала берерде, үүринен астыгып жүрген ийнек дешти. Лазарь Андреевич ле Леонид Лазаревич адаачылар айуны истеп жорттылар. Карган орус ла мени айанды өрө, агаш жакалай жортогор, мажаалай чыгып келзе, слерден жалтанып ойто кырланда агаш аразына жажынар деп, жаан анчы Лазарь Андреевич айтты. Мен онын айткан сөстөрүн угала, түженген түжимди санандым. Жортып отураарымда, болчок жүрегим борт эдип, коркып, качан ла абагай чыгып келбегей, мен «ТОЗ»-ло нени эдерим, адым үркүзе, абагайдын алдына ла келип түшсем не болор — деп, чочып, коркып келедеримде, карын, карган орус ылым, жакшы атту агаш аразынан сурт этти. Мен оны куйруктай желдирдим. Бир оос мылтыктын табыжы угулды. Жортып келзем, анчылар кайыр кырлангын бажында тургулары. Карган орус анчы озо жортып келеле, мөштин төзінде жаткан айуны адарда, сан төмөн сурт эткен эмтир. Лазарь Андреевич жалтаныш жогынан балу айунын кийнинен жырааларды жазырада сындырып, кийнинен калыган. Ого-бого жетпей өзөктө эки оос мылтыктын табыжы угулды. Анчы-

лар кырланды төмөн жойу түштилер. Мен үч атты јединип, кырланды төмөн түжүп, байа келген јолло ойто таныш кууралды өрө јортып келзем, кызам јерде эки кайанын ортозында өгүс айунын терезин анчылар сойып учына чыга берген эмтир.

— Карган орустын огы јалмажына тийген — дешти. Мајаалай јолды кечеле, одоштой кайыр кырланды өрө чыр-майарда, анчынын чечен огы онын јүрегине тийген эмтир. Куулы узун ок айунын јүрегинин ичинен чыккан дешти. Лазарь Андреевичтин јалтанбазын, онын чечен адыжын кайкадым. Ол Алтайдын јаан анын јүректү ле кижидар неме ийне, там үстине айу шыркалу болзын.

Айу аткан анчылар озо ло баштап онын канын ичетен јанду дежет, көксинде көөлмөктөлгөн канды анчылар кошуштап ичип турдылар, јүс-оосторы абагайдын кызыл канына уймалып калган.

— Байрам Күндүлеевич, јандап бир эмештен де болзо, амзап көрөгөр, айунын канын ичигер, андый ок бөкө боло-рыгар, јорыгыс та мөрлү болор — дешти.

Ичимде мен јебрен скиф эмезим деп сананып, оларды көрөлө, кууним булгалып мойноп ийдим. Бир катап мынан озо анчылар анайып айдып, меге сыгыннын чий куйругын јидирген, чайнап-чайнап ажырып ийгем, үркене ошкош неме турган. Айунын эдин артынып, ойто конгон турлуга келдибис. Айунын кабыргаларын кертип, анчылар казанга кайнаттылар. Быжып калган кабыргаларды челдееримде, јаш эт јыт јок немедий билдирди, тойо ло јип алдым. Онон чай кайнаттылар, чай ичип отураарымда Лазарь Андреевич айтты:

— Сен байа јандап айунын канын ичпеген, эмди өдин чайла кожо бир эмеш ичип көр. Ол кереес эм неме деп, аякта чайыма айунын өдинен бир эмештен уруп ийген эди. Мен тусту чайла кожо өтти кем јок ло ичип алгам. Аткан огы айуга озо тийген дејип јараш, јаан терени карган орус анчыга бердилер. Ондый јанду неме деп бодоп калдым. Мен айунын јаан табажын айлыма балдарыма көргүзерге сугуп алдым.

Јолой конуп Лазарь Андреевичтин айлына келзебис, Саратан деп јуртта јаткан кудазы уулыла кожо айылдап келген эмтир. Ойың-јыргал башталды, Лазарь Андреевич мени төргө коштой отургызып, айтты:

— Байрам Күндүлеевич, сен менин жаан күйүм боло-
рын, мен база ак көбөк кижиге эдим. Мен билбегем, сен
жерге жүрүп үренип калган кижиге эмтирин.

Түн ортозы жууктай берерде, нөкөрүм Исак Иванович
Санинге кожо жанарга жортып ийдибис. Баш-Куш суунун
кечүзүн айдында жаан каланы улус кечип бараадарыста,
Исак Иванович, кечүни билер кижиге, куйруктай ла жорт,
чебер, чебер деп айдып, кече бердибис.

Ынтаев Валерийге экү мынайып куучындажып отур-
дыбыс.

— Ийнектер тулаан айда төрөөр, желдеп келген, азы-
райтан зеленкабыс божоп бараадыры. Ийнектердин ичин-
де бозузы жакшы чыдалду болзын деп, эмди ле азыралды
тыныдар керек, бис дезе азыралыс кымакайлап та турза-
быс, божоп бараадыры. 100 центнер дегени 50 центнерден
өтпөс. Ненин учун дезе машинанын кузовыла тен азырал-
ды экелеле, 10 центнер деп чотогылайт. Чын ла бескелеп
ийзе, экелгени 5 - 6 центнерден өтпөс. Күскиде зеленканы
жуунадарда, обоолорды кемжип алган улус план бүтсин деп
көсжумалактап, көптөдө, көпшиде бичип койгон. Эмди ий-
нектерди куру кейле кезикте азыраарга келижет — деп,
Валерий кородоп айдат.

— Уйлардын өтөгүн канайда арчыйдыгар?

— Питеелге чогуу салала, колло сүүртейдис.

— Атла не тартпас?

— Атла да тартып турбай кезикте.

— Атла тартса жылгыр, женил эмес пе?

— Биске түнгөй ле.

Эки иит, күчтү-чакту, иштенкей уулдарга не болзын
деп, ичимде санандым.

— Кажы ла күн колло 1.5 часка, атла 1 часка дворды
арутап саладыс.

Питеел — агаш үйде төжөнүп отуратан тере. Леонид
Лазаревич үч жылга Конунов Владимир Исакович деп 28
жашту уулла кожо иштеген, бүгүн онын 40 коногун темдек-
тегилеп жат.

— Айса болзо Леонид ондо күн өткүрүп турган жерде
барган?

— Жок, Конунов Владимир Улаганда жадып жат, Леонид
бала-барказыла кожо Кара-Кузур барган. Улаган жаар ба-
рар өскө жол кышкыда жок, удабас ла жедип келер болор.

— Ол Конунов Владимирле не болгон? Кулактын кырыла ол уулдын өлүмин улустан уккам — деп айттым.

— Төрт кижини Кара-Кујур ичин дөөн ан агыртып барган, олорло кожо бирме сегис жашту Конунов Владимир ле Санин Алексей Борисович деп жаш уул-агыртаачы. Белтриков Трифон Абрамович ле Тадыкин Лазарь Моисеевич тозуулда отургандар. Жеткер болуп Белтриков Трифон деп уул нөкөрүн Конунов Владимирди ан келеет деп бодойло, адып шыркалаган. Шыркалу жиит уулды тайганан Улаганда больницага шыралап туруп экелерде ле, божой берген. Кижининг каны үзе агып калган болгодый. Жуук жер болзо, жиит уулды врачтар өлүмнен аргадап алар эди, же канайдар, жеткер жең алдында деп алтай кеп сөс бар.

— Төс жерден культишчилер, эмчилер келет пе?

— Бу жуукта ла (төрт күн мынанг озо) Ябыков Филарет Иванович «Баштапкы май» деп турлуга эбире турлуларда жаткан күдүчилерди жууп, эки сериялу индийский кино көргүскөн, ады «Сүүш керегинде кеп куучын».

— Киноны жылына канча катап келип көргүзөт?

— Бир катап, оноң көп онын келер аргазы жок. Филарет Иванович Ябыков жозокту иштү культишчи, ол жылына бир де амыр отурбайт. Улаган аймактын машиназы же дер турлуларын эбирип, кино көргүзөт. Бир көрзөн, онын эскирип, элентизи жеде берген «УАЗ» таңмалу машиназы Паспарты ферманын турлуларын эбирип жүрер, оноң Балыктуул журттын турлуларын эбирер, оноң Саратаннын, Чибилүнин, Кара-Кујурдын турлуларын эбирип, кино, кезикте ойын-концерт көргүзөтөн артисттер экелер. Көрүмжилү ижи учун онын журук-кебери аймакта мактын күндүлү доскозында турганын мен база көргөм. Мынайып куучындажып отураарыста, тышкары машинанын табыжы угулды, анча-мынча болбоды, Леонид Лазаревич эжиле кожо төрт балдарын ээчиткен эжикти ачып кирерде, тымык туранын ичинде улус толып, кыймырай бергендий билдирди. Леонид Лазаревич ле Миля Николаевнага удур базып, колымды сунуп жакшылажып, эзен-амырын, мал-ажын, бала-барказын, су-кадыгын угуштыс.

— Ынтаев Валерийле удаган ла куучындаштыбыс. Эмди сениле куучындажайын деп. Сени Ыстиги Советтин депутатынын кандидадына Улаган аймактан көстөгөн деп уккам.

— Чын, Улаган аймактан Ёстиги Советтин кандидадына мени көстөгөндөр. Кош-Агаш аймактан эки делегат, бирүзи Бидинова Светлана Николаевна — койчы, экинчиси Джаткамбаев Аулехан Жазитович — «Путь к коммунизму» деп колхозтын председатели. Ондой аймактан Илаков Александр Васильевич КПСС-тин райкомынын баштапкы качызы. Кажыбыста ла аңылу программа болгон. Кажы ла аймактан Акташка 77 делегаттан келгилеген. Кажы ла кандидат бойынын программазын кычырарда, үч аймактан келген делегаттар учы-түбин ак-чек шүүп, тунгдештирип, жажытту јоптош болордо, мен ле Кош-Агаш аймактын койчызы Бидинова Светлана јенү алып болбодыбыс. Эмди талдаш болзо, эки кандидат тартыжар, Джаткамбаев А. Ж. ла Илаков А. В. — јамылу улустар.

— Тегин ишчилерди Ёстиги Советтин депутадына көстөбөс деп табыш уккам — деп, Леонид Лазаревич айтты.

«Ондый каруулу ишке чын ла областьтын ичинде айланганы үзе билер кижии јараар, јөмөлтө-болуш албатыга ондый улустан көп болор. Олор Москвага барза, јандардан јалтанбас, тили де ээлгир, эпту, санаа-шуултези де терен, јон башкарып тазыгып калган улус албатынын јакылтазын артык бүдүрер деп, Леонид Лазаревичтин айдари да јопту» — деп, сананып калдым.

Леонид Лазаревичтин үй кижизи Миля Николаевна 15 јылдын туркунына Кара-Кујур јуртта ижи көрүмјилү, ченемели јаан эмчи-томчы болуп иштеген.

— Эмди эмчинин ижин таштап, Леонидле кожо иштерге турум — деп, јартын ајдат. — Балдарыбыстын эн јааны Кару деп уулчак 9 јашту, экинчиси Амаду 6 јашту, үчинчиси Солунай деп атту шулурап куучындаар кееркемјилү кызычак 3 јашту, Сыргалај деп кызычагыс бир јашту.

Леонид Лазаревич черүнен алтай јерине 1975 јылда јанган. 1975-1980 јылдарда төрт тергендү темир аттын тискинчизи болуп иштеген. 1980 јылда партияга кирген. 1980-1985 јылдарда темир-бөкөдө (трактор) иштеп турган уулардын бригадири болгон. 1986 јылдан бери ийнек күдүп, једимдү иштейт. Ол учы-учында адазынын Топчин Лазарь Андреевичтин иштеген ижин иштеп, марын алып албаданып, кичеенип, адын ададат. Леонидтин адазы узак јылдар

дын туркунына уй-мал кичееп, кабырып келген кижиге. Эмди 59 жаштуу. Ол жакы жаанап, ийнектин отогине күчү жетпей ижин таштаган, эмди мал ижинде санитар болуп иштеп жат.

Леонид Лазаревич келеле, чүрчө ле тышкары моторын тиркиредип, электроотты жарыдып ийди. Айлында (турлуда) телевизор бар, эки программаны жакшы жарт көргүзүп жат, электроот двордын ичин база жарыдып жат, транзистор бар. Күдүчинин жадын-жүрүмү эмдиги ойдин некектезинен артпай жат, онызы жарамыктуу. Он кирези жакы жаанай берген ийнектерди этке табыштырар, күскиде бозуларын айрып, иркектерин чөл жерде азырамкы совхозко тартып аларар, тижи бозуларды башка турлуга тургузар, букага кошпос.

— Аренда алган күдүчилер Кара-Кузур журтта бар ба?

— Жаңыс кижиге бар — Сабатов С. И. Эки кызыла арендага 50 ийнек, 100 эчки алган. Турган жери Тын-Аразы. Мынан 30 берсте жерде. Күстен бери иштеп жат. Бир уулы удабас автошколаны божодор, адазына болужар. Мен база арендага жер, мал аларга турум. Кочкор айдын 17-чи күнинде Улаганда аренда аларга турган улустарла жуун болор, Горно-Алтайсктан жаандар келер, ол тушта ончозы жарталар.

— Жуун божозо, менин айлыма кирип бар. Солундарынды айдып бер — деп, сураган айастуу айттым.

Бойум акыр, бу айдын 17-чи күнинде болотон ол жуунга кыйалта жогынан барып угаачы болуп отуратам деп сандандым. Же айдын 17-чи күни келерде, мен амаду-санаамды чек ундып салдым. Леонид Лазаревич те айлыма келбеди, мен оны сагыбагам. Айса болзо келип жүрген, эжик сомокту болгон.

— Аренданын жакшызы незинде десе, сен бойун бастыра ла неменин ээзи, мал-аш, ат, олгон кезер жер, кичинеге те болзо трактор үзе ле бойуннын колында. Сен бастыра ла неменин ээзи, эмдиги чилеп зелёнканы качан экелерин сагып санааркабазын, сени кем де мал азыра деп айтпас, кем де сени жакарбас. Жайгыда олгонди эдип аларга күчибис жедер. Удабас агрономнын үредүзин божодып аларым, жер ижин жакшы билерим. Малды кичеерге алтай кижиге ветеринар, зоотехниктер керек жок, малдын оорузын, аңылу үредү жок то болзо билерим. Билемде оогош балдарымды кичеер, оорый берзе, ойинде эмдеер эмчи эжим Миля — деп, Леонид күлүмжийт.

Мен онын айткан сөстөрине бүдедим. Кебери чон, кудер-мадар, эдер-тудар, эптү сөстү, керсү эштү, чыдадып жаткан оогош балдары да бир түней: эди-каны чон, бошпок-бошпок жаактарлу кызычактар ла уулчактар. Тегин отурып болбос, тура жүгүрзе, буды женил, айу-бөрү атса огы чечен, мылтыгы жакшы, бойы анчы. Жайгыда ыраак тайгада жүрген күдүчиге мылтык сүрекей керектү, кереес. Казыр андар Алтай жерде көптөгөн, жайгыда ла оок малды кырып жат. Мылтык жок күдүчилерге айылда да отурурга коркымчылу. Мажаалай өрөкөн агаш айылга кирип келзе табы. Бис түннин 11 чазына жетире мендебей эптү-жөптү куучындажып, чайлап отурдыбыс. Орой түнде Леонид ле Валерий «Нива» машинасына мени отургызып, Улаганда айлыма мендеш жогынан, эптү-жөптү жетирип койды. Мен айлыма келеле, Кара-Кужур жаар барганымды ла келгенимди түндештирдим. Кош тартар машинаны улус тартар эдип, үстин жаап, отургышты жаап салган болзо, рульда отурган кижиге улусты кижиге бодоп араай, чебер мантатпас па? Кара-Кужур жаар кандый улус барбас, айылчы, командировкага келген улус жүрер. Машинага карган-тижен, оору-жоболду да улус отуруп.

— Ол таксиге мен эки катап Улаган барала, сөзимди айдынгам — деп, Топчин Лазарь Андреевич айткан. — Ол таксиге карган-тижен отурза, колы-буды бертилер болор, бертинбезе де анда-мында кузовко согулып, сагыжы кириш-чыгыш барар болор, оору-жоболду кижиге ого отурып болбос.

Чын, жол коомой, же жиит шофер жол коомой деп сананбай жат, учурта ла берер.

Мен санандым: «Айса ол Кыйматов Генага, жиит уулга, сагыш киргелек, айса кижиге килебес күүн-тапту күлүк болгон. Онын мантадып турган таксизине улус отурбай чөкөнүп, жалтанып калган болгодый». Улус тартар машинага ченемели жаан, чебер жорыкту, кижиге килемкей, жолдо ажарынкай шофер айса Кара-Кужурда табылбаган ба? — деп суракты Кара-Кужур ферманын управляющийи Белеев Валерийден сураар күүним бар.

23. 11. 1989 ж.

Областьтын больницазынын баш хирургынын ады-жолун мен баштапкы ла катап 1963 жылда 4-чи курстын кийнинде Горно-Алтайскка таскадуга (практикага) келеле, уккам. Анатолий Михайлович Гоман ченемели теренжип, узы тыгып калган иит те болзо, хирург деп ады-жолы албаты ортозында адалып, ижинде кичеемкей, жайалталу, келер ойдин ижемжизи деп, онын ижин билер врачтар айдыжып турганын мен бойымнын кулагымла көп катап уккам.

Бис, жаш студент кыстар ла уулдар, ченемели жаан, билгирлери терен врачтарды кудайга бодоп тооп, жүрүмде озор кирези тузаны албаты-жонго жетиргейис не деп каран сананып, амадап, оору улустарга туштажып, озордын оорусын таныырга аңылу сурактар берерине үренип, эмдердин адын, онын кемин рецепке бичиирге жаңы ла таскап турган ииттер болгоныс.

Ол тушта областьтын тос больницазы эмди чек эскирип калган терапиянын эки кат туразында болгон. Жайыкыжы ондо оору улустарды коридорго орындар тургузып тыгып та турза, түней ле жер жедишпейтен.

Бис, студенттер, коно-түне иштеп, врачтарга болужып, медицинанын жыдын жаңы ла алып турган улус, энир-түнде эмезе эрте тангдарда ол больницаны эбиреде жаан садта тоорчыктардын үйеленип, чыкылдадып ийеле, үнин узада чойо тартып ийеле, кожонун токтотпой улам-сайын, тарый-тарый кежирин кенидип турган неме чилеп эткен үндерин сүрекей сүүитенис.

Эмди тоорчыктардын үни ол жажыл сад жылдар сайын там ла кичинеергенинен улам торт угулбай жылыганынан бери удай берди. Онызы ачымчылу, коомой керек. Оору кижжи ойгонып келеле, танг эртен ол тоорчык деп куштын үнин тындаза, эне жердин ойгонып жатканы, эрте тангнын шыгырты, чалынду олоннин жыды жүрегине томылып, санаа-күүни санг башка женилип, кучкаштардын үнин тындап, чек ле оору-тымусын ундып, жажыл сад деп санг башка кеендик талага көмүле бергедий күүни келетен. Түште ол садта оору кижжи серуүнденип улустардан ыраап, жагыскан отургадый толыктарда отургыштар бар болгон, ооружоболду кижжи жагыскан салым-санаазын, жүрүмин сананып,

одоштой кырларда эткен кууктердин үнин угуп, кемизи ал-санаага тужуп, кемизи жазылып отурганына сүгүнип, куун-санаазы женгилетен.

Ар-бүткен анчада ла оору улуска сүрекей жаан камаанын, жакшы салтарын жетирип жат деп, мен ол тушта ондоп калгам.

Менин санаамла болзо, кажы ла оору улус жадып эмденер тураны айландыра жажыл садтар өскүрип, чечектер отургызып, ол ол садтарда тоорчыктын үни жас ла сайын торгылып турган болзо, кандый жакшы болор эди!

Бу жүрүмде менин бир амадуум, ал-санаам ондый.

Бистин областьтын аймактарында улус эмдеер туралар эмди жаңыдан тудулып жат. Ондойдо, Шебалинде жаңы жакшынак больницаларды тудуп салган, же айландыра агаш та, сад та, чечектер де жок, бу сүрекей жастыра керек. Онын учун мен бу очеркти бичип тура, бистин областьтын эмчилерине кычыру эдер күүним бар. Журт та жер болзын, калада да болзын, же улус эмдеер тураларды айландыра жаш агаштар өскүрип, чечектер отургызып кичееген болзо, сүрекей кереес неме болор эди. Оору-жоболду кижиге кезик эмдерди ичкенче, садка чыгып, ару, чыкту кейин тынып, амырап алза, артык деп мен бодоп турум.

Же калак, мен төс ууламжы шүүлтемнен туура сала бертирим. Акыр, ойто ол Гоман А. М. деп хирургка бурылалык. Ол областьтын больницазында улусты кезип эмдеер бөлүгинин баш хирургы болуп 1964 жылдан бери иштеп келген. Онон ло бери жайалталу хирургтын ады Туулу Алтайда жаткан жондордын ортозында жарлу боло берген. Хирургтын ижи медицинада, байла, эн ле каруулу, женил эмес, ол ло ойдо албаты-жонго алкыш-быйанду иш. Же жайалталу хирургтардын тоозы жайалталу поэттердин тоозындыг ас деп, мен бойым, эмчи кижиге, онойып айдар күүним бар.

Гоман А. М. — оору улуска сан башка аңылу көрүнип билдирер, жалакай кебер-бүдүмдү, терен санаалу, топ шүүлтөлү кижиге. Эки колдоры, сабарлары, алакандары кестирген улустын ичин сыймап турза, онын жымжагын, жылузын, эркезин, жалакайын улустар кайкап, ичинде жарадып турар. Мен оны кайдан билерим дезе, 1988 жылда кандык айдын 19-чы күнинде бу ла атту-чуулу хирург менин эжи-

ме операция эткен. Ый кижинин өдинде таштар табыларда, оны кезип јаскан кижил ол болор. Чала коркок сынду, апагааш халатту, эмеш туктурылып турар јалакай эрмектү хирургтын кылык-јанын мен ол тушта јакшы билип алгам. Менин ый кижим бу хирургты чек кудайга бодогондый тооп, ол келип коргон күнде куун-санаазы чек өскө болуп кубулып, јарып калгандый деп меге корүнетен. Јарлу хирург короло, нени айтканын, коқырлаган аяс берген сурактарын, нени јакарганын меге үзе ле куучындап, ичинде јазыларына тын иженип, ооруп-сыстап, орында да јатса, каран сүгүнип турганын коруп, менин де куун-санаам јентиле беретен. Јакшы эмчинин ады оору улуска кирелү эмнен артык деп, мен ол тушта база билип алгам.

Эжиге јентил эмес операцияны эдип койордо, мен кижил кезип јазар болүкте түндү-түштү баштапкы үч күнди өткүргем. Операциянын кийнинде баштапкы үч күн сүрекеј каруулу, операция једимдү эдилген бе, ајса кыйык чыккан ба, бу ла үч күннин туркунына јарт билдирер. Ол күндерди алтайлап ајтса, кестирген кижинин бичилгези дезе, јастыра болбос. Бу баштапкы уур күндерде ый кижим албаданып тудунып турарда, мен ого килеп, куштын мүнин тажып, ол ок ойдо А. М. Гоманнын көзине корүнбеске албаданатам. Бу эпјоксыныш, кемзиниш оны акту јүрегимнен тооп турганымнан болгон эмтир деп, мен бойымды кийнинде ондогом.

Ол кажы ла врачка үнин тынытпай, үредип ајтпай, хирургтардын ортозында аңыланбай туруп, эмезе отурып алала, араай, керсү, јалакай үниле ајткан сөзин ченемели јаан, тоомјылу да хирургтар сүрекеј ајарып, тооп угуп турганын мен база сескем.

Иш иштебей турган улус јастырбый јат деп сөс бар. Байла, чын сөс, албаты онойып тегин эмес ајткан. Иштеп јүрген соңында кандый учурал болбой јат, онын учун јаан јайалталу врачтар да јастырып јадылар. Кижил јастырбаска кудай эмес, канайдар, хирург јастырза, кижил јазылбай удаган оорып јат, эмезе чыгым да болорынан маат јок. Чынынча ајтса, кандый да операцияда кичинек те болзо чыгымнын үлүзи бар, онон чыгып кайдаар да барбазын, ненин учун дезе көп учуралдарда оору улус хирургка оройтып келгилейт, онон до өскө шылактар көп, ончозын тоолоп ајтпайын.

Куук айдын 29-чы күнүндө үй кижимнин кестиргенинен бери 10 күн өткөн кийинде врачтар отурган аңылу кышка кирип барзам, А. М. Гоман ондо отурды. Ол мениле эзенде желе, жылу күлүмжип, айткан сөстөрүнө бойы каран менен артык сүгүнип тургандый айтты:

— Кару эжин жазылып калган, үй кижинди сөзгө озогызындый оору эмес, эртегизинен су-кадык колдон колго табыштырып жадым.

Эжер жүрүмисте кару эжимле менин ундылбас, эн ырысту күндөрдүн биризи ол күн болгон эди.

Чындап, ол кандык айдын 19-чы күнүндө эжимди операционныйга кезерге апарарда, мен врачтардын кыбында жүрегим чала чочып, шимиреп отурдым, кандый учурал болбос деп. Бир ле көрзөм, А. М. Гоман ак халатты кызыл эдине кийип алган, эки алаканын бажыарга турган неме чилеп, алдында жапшыра тудунып алган, ичинде каран неге де тын белетенип тургандый бөкөйип калган эжиктин жаагында турды. Апту хирург менин каран чочып, санааркап турганымды база билип ийген ошкош. Унчукпай эмеш турала, кенетийин омок, жаркынду күлүмзиренип ийеле, кудайын, жайалтазын кычырып, жаан керекке барааткан кижичилеп орустап «ну, иду» деп бөкөс эделе, ары болордо, мен сакубаган кижичала алаатып, алан кайкап, удурасос айдып болбодым. Же жүрегимде түүнчек кенейте чечиле бергендий бодолды. А. М. Гоман эми колын жунарга барган, мен тышкары чыктым, ненин учун дезе агару ижин будурип турган хирургтарга операциялар эдетен эн каруулу күндө арача болуп көрүнбөскө больницанан чыгала, сала бергем. Онойып этсен, бойына да жакшы, врачтарга да эпту деп, ченемелимнен билерим.

Больницанан эжим чыгар күн баш хирург чек бош жок болгон. Бис алкыжыбысты хирургтарга айдып, А. М. Гоманнын столында турган вазага хризантема деп аттуу чечектер тургузып койоло, алкыш-быйанысты ак чаазынга бичийле, жана бердис. Онойып ол жаан хирургтын алкыжы бистин де билеге жеткен.

А. М. Гоман 32 жылдын туркунына ченемелдүү хирург болуп иштеп, ого баштаткан хирургтарла кожо Туулу Алтайда жаткан албаты-жонго канча кижиге, канча билеге, канча кирези туза-камаанын жетирди не деп сурак тура берет.

Чын, ченемели јаан жайалталу хирургтын ижин, тузазын неге де тунейлеп болбос неме эмтир. Олуп жаткан кижини кезип аргадап алза, оны неге тунейлеер? Оны кандый баала баалаар? Баалап болбос, ненин учун дезе кижинин тыны неден де кереес, агару ла баалу неме. Журумин аргадап алган врачтарга улус алкыш-быйанын айдып, жажына ундыбайт.

Мен бистин областтын ичинде ады жарлу врачтар керегинде очерктер бичиир деп, мынан озо до сананып туратам, бичиичилер де меге ондый жакылтаны алдынан бери айдып туратандар. Мен каран сананып ла, бичиирге жазанып ла жургем.

Же эжим кестиреле жазылып чыккан кийинде эмди А. М. Гоман керегинде бичибеске болбос эмтирим деп сананып, колыма чийгишти алганым ол. А. М. Гоман бистин областта эн ле тоомжулу хирург. Оны мен 24 жылдын туркунына билерим. Мен Улаганда иштеп турарымда, ол жылдын сайын бир-эки катап келбегенче калбайтан. Жалжыр, ижин керектебес врачтарга кууни кату да киж. Же кезикте ижинде жастырып, жер тайанган эмчини жамандап комо баспас, карын, тубектен аргадап алайын, болужайын деп журер ак санаалу, когусту, жалакай журекту киж.

Онойып мен А. М. Гоманга бу жуукта туштажып, бир кезек ойго куучындаштым, узак куучындажар бош ой жок деп билип, же ол ло ойдо менин мендеп турганымды ондоп, тооп тургандый токыналу куучындай берди:

— Мен Алтай крайда 1931 жылда Чистюнька деп журтта чыккам. Адам Ада-Торол учун жууда туружып, Женунин кунин Берлинде уткыган. Энем тегин жеришчи киж. Жаштан ала хирург болуп иштеерге амадагам. Онойып эмчилердин институтун Новосибирск калада 1965 жылда божотком. Ол ло ойдон бери хирург болуп ТуулуАлтайдын тос калазында больницада узуги жоктон иштеп келдим. 1964 жылдан бери кижини кезип жазар болуктин баш хирургы болуп иштеп жадым.

Одус эки жылдын туркунына жарлу хирург 10000 артык операцияны бойы эткен. Ол сууген ижинде ак-чек турушкан, туни-тужи амыр билбес киж. Онын айлында телефон тундерде амыр бербей шынырап турганын билерим, эмезе, кандый бир аймакта женил эмес учурал болгон-

до, кыйалта жогынан бу кижинин ченемели, болужы, узы, эби-жоби керек. Кычыру болгондо, ол туниле «Волга» деп машинага отурып, ыраак Улаганга канча ла катап келип жүрген. Түште вертолетко отурып, бу ла једип келген турар. Бу ус ла јенил колду хирург кижинин ичине эдетен операцияларды ончозын једимдү эдип марын алган, билгири терен, ченемели јаан эмчи. Ого 1976 жылда «РСФСР-дин заслуженный эмчизи» деп тоомжылу ат адалган. 1982 жылда «Албаты эмчизи» деп ат адалган. Бистин областъта мындый атты сок јангыс эмчи алган, ол — А. М. Гоман. База «Знак почета» ла «За доблестный труд» деп кайралдар алган.

Онын башкарган бөлүгинде эмдиги өйдө оору улусты јатыргызып эмдеер 90 орын бар. Олордын тоозында 60 орын кижии кестирзе јадар, 20 орын врач онкологтын, 10 орын тиш-эзги оорыган улустын орындары болуп јат.

Областьтын больницазынын кижии кезип јазар бөлүгинде тургуза өйдө он бир врач хирург иштеп туру, олордын ижин албаты хирургы А. М. Гоман билгир башкарат. Ол иштеп келгенинен бери көп хирургтарды тазыктырып, ченемелин үлежип, үреткен кижии болуп јат. Бу бөлүкте экинчи хирург болуп база ады-јолы јарлу, ченемели јаан эмчи Першин Иван Васильевич једимдү ижиле макталат. А. М. Гоман ла И. В. Першин — эн бийик категориялу хирургтар. Першин И. В. ижинде кичеенип, бийик көргүзүлерге јеткен учун «Иштин Кызыл маанызы» деп кайрал тагынган кижии. Ченемели јаан, колы јенил хирургтардын тоозында операционный блоктын јааны Байрымова Елена Карнаковна. Бу орто јашты эмеш өдө берген керсү кеберлү алтай үй кижии — кижинин ич кардына эдетен операцияларды үзе эдип, ого үзеери тамырларга операциялар эдип тазыгып калган хирург. База бу бөлүкте Пустогачева Роза Макаровна — сүрекей јалакай, керсү, ак-чек күүндү, ачык-јарык кеберлү алтай хирург иштейт. Ол база ич карынга операциялар эдип тазыгып калган эмчи, онын үстине онколог-эмчи деп адалат. Онын ижи јенил эмес, је ол ижинде кичеенип, улуска јажытту табылар, белен танытпас кату оорыла күүн-кайрал јок тартыжып јат. Мен ол хирургты јакшы билерим, национальный школды јангыс жылда божотконыс. Мединститутта база кожо үренгенис. Ол јиит ту-жында спортло јилбиркеп, чаначы ады чыккан эди. Эмди

хирург ады чыгат, угарга да сүүнчилү. Бу өрөги айдылган эки алтай эмчи үй улус баштапкы категориялу хирургтар.

База ченемели жаан хирургтардын тоозында Тюхтенева Александра Күрешевна. Ол он үч жылга иштеп келген, эмдиги өйдө баштапкы категорияга табыштырарга белетенип жат. Садилина Г. К. он эки жылга иштеп келген ченемели жаан ус хирург. 1982 жылдан бери Хряпенков А. В. иштеп келди. Ол Улаган аймакта удаган иштеп келген ады-жолу жарлу, жакшы ижи учун «РСФР-дин заслуженный эмчизи» деп ат адалган Архангельская Любовь Александровна деп хирургтын уулы. Хряпенков А. В. жүрүмде энезинин жолыла барып жат. Ол эмди проктолог болуп, жедимдү операциялар эдип, жаш та болзо, жиит куркунын жайып, уча берген хирург деп адалат. Эң жиит хирург Ломов А. В. 1987 жылдан бери иштеп жат.

— Ол бистин бүдүмјис — деп А. М. Гоман айдат.

Бу жиит хирург түни-түжи больницадан чыкпай иштейт, бойынын алдына жакшы хирург болуп жедимдү иштеер амаду тургузып алган деп, мен көрүп калдым. Бу өрөги айдылган эки жиит хирургка ижинде жаан жедимдер куунзейли.

Өрөги ченемели жаан хирургтардын тоозында Ондой аймакта иштеп турган хирургтарга консультация берип, болужар, жөмөжөр аргалу. Олорды тазыктырган кижин А. М. Гоман.

— 1987 жылда кижин кезер жаңы корпус тудулып табыштырылар — деп, А. М. Гоман айдат. — Оңдо 240 орын болор. — Аймактарда жакшы ченемелдү хирургтардын тоозында Ондой аймакта иштеп турган Ередеев. В. В. Акташтын больницазында иштеп турган Керексибесова С. К. узыла, кичеемелиле макталат — деп, баш хирург айдат.

Улаган аймактын больницазында канча жылдардын туркунына врач хирург жок болгон. Оору улусты Акташка апарып кезип туратан. 1987 жылдан бери Улаган аймактын больницазына хирург болуп ченемелдү хирург Кончубаев С. П. иштеп келди. Эмди Кончубаев С. П. хирург болуп иштеп көндүгө берди, ого үзеери ол больницанын ижитожын башкаратан баш врач болуп жат. С. П. Кончубаевтин Улаган аймакка иштеп келгенине жаткан албаты-жон жардып, сүгүнип жүредилер. Эмди аппендицит ле оноң до өскө ичтин кату оорулары табарган улусты Акташ жаар кату

јолло машинала тартып апарбас. Бу ижинде мен С. П. Кончубаевке акту куунимнен жаан једимдер куунзейдим.

— Бис кезип јазатан улусты ончозын мында Горно-Алтайскта кезип јазар аргабыс бар учун, крайда больница-ларден аткарбайдыс — деп, А. М. Гоман ајдат. — Јылына бистин болук 1500 операция эдип, кескен улусты коротпой јазып алатан коргузибис республиканын кеминен бийик, крайдын коргузузиле тен-тай. Операциянын кийнинде кескен улустын јазылатан ойин удадатан кыйык-тейиктер калганчы јылдарда астаган, ненин учун дезе болукте план аайынча эдетен операциялар коптогон, ондыйлардын тоозында: оттин оорулары, грыжа деп оору, ич-карыннын ылтам јазылбас балузы, онон до окко ооруларды откуре удатпай, ойинде кезип, эмдезе артык, ол тушта чыгым кезем астап јат. Бис онын учун бу эп-сумени једимду тузаланып јадыс. Јылына областта 4000-га шыдар операциялар эдилет, ыраак журттардан кандый да уур, арга јок оору кижии экелгенде, бис мойнобойдыс, мойноор учурыс јок. Олорго кыйалта јогынан тургуза ла болужып, кезип, эмдеп јазары — бистин эн каруулу ижибис, керегис. Кижинин јуруми, тыны учун бастыра эп-аргаларды тузаланып турубыс. Хирургтардын ижине арача болуп турган једикпестер база бар. Перчаткалар кезикте ойинде келбей јат. Кескен кийнинде шиндейтен анылу учуктар да једишпей турар тутактар болот. Кижинин кардынын ичин јарыдып шиндейтен сок јангыс эдим јазалбай сынып калган.

Мынайып менин куучын-санаам божоды.

Мен бодозом, областтын больницазында А. М. Гоманга баштаткан ооруларды кезип јазатан болук оору улустарды мынан ары онон артык, онон једимду иштеп, коп-коп улустын тынын алып, јазып, эмдиги ойдин медициназынын једимдерин ижинде тузаланып, эмчи адын узак јылдарга тоомјылу ададып, бийик кодурер деп иженип турум. Бу јолды, бу баштанкайды албаты-јонго тузазы коп јеткен, ады-јолы албатыда ылтам ундылбас јенил колду хирург А. М. Гоман элбеткен. Лиит уйелер — онын уренчиктери онон тем алып, хирург деп кереес эмчи адын албатынын сукадыгы учун тартыжуда јуучыл мааныдый бийик кодурип, јерге тујурбей онон ары, онон артык једимдерге једер деп, мен ичимде иженип, сананып јуредим.

Je жаскы тандарда тоорчыктар эткен жажыл садтар, улус эмдеер кажы ла тураны айландыра чечектер курчай өскөн болзо, ондо Алтай жеристин жүзүн укту кучкаштары уйа тартып, чүми жок кожонгы жайы-кыжы үзүлбейтен болзо деп, мен ичимде каран шымыранып, ол жиит өйлөримди эске аладым. Качан бирде ол амадуум бүткей не?

1988 жыл, кичү изү айдын 19-чы күни

ЖАНЫП КЕЛГЕНИ

(Куучын)

Ада-Төрөл учун Улу жуунун кату өйлөринде Туулу Алтайдан ыраакта жүрүп, төрөл жеримнин ынаарлу кырларын, таскыл тайгаларын, жажыл өзөктөрүн, мөңкүлү сүмерлерин жотконду талайдын түбинде жаткан эржинедей көксимде чебер алып жүргөм. Кезикте мылтыктардын табыжы токтоп, бир эмеш амыр боло бергенде, той балкажы чейилип жадар окоптын түбинде отурала, көзимди жумуп ла ийзем, Алтайым жүрегиме эн ле жуук, неден де баалу немедий болотон. Ыраактагы Алтайым жүрегимнин бир кичинек үлүзиндий болуп билдиретен. Кайда да ондо ынаарлу тайгада кангыл мөштөрдүн шуулашканы, эмезе чанкыр Кадын чанкыр кайаларга табарып, өзөкти төмөн чакпындалып, чайбалып агып браатканы ончозы ла көзиме көрүнип, кулагыма угулып тургандый меге билдиретен. Кезикте көзимди жумуп, мынайда сананатам: «Төрөл жерим, чанкыр Алтайым... Онон жараш, онон жүрекке жуук сөстөрдү кайдан табарың? Ондо ончозы сенин, кырларын, сенин тайгаларын, сенин улустарын, нажыларын, төрөл журтын. Ак-жарыкты сен эн ле баштап ондо көргөн, эн ле баштап сен ондо ыйлаган, эн ле баштап сен ондо каткырған, ойногон. Жакшыны-жаманды эн ле баштап база ондо көргөн, эн ле баштап ондо сүүген. Байла, онын учун кижинин төрөл жери онын жүрегине ондый жуук».

Мен бу жүреримде, жуунун кийнинде айлыма жанып келген күндү качан да ундыбазым. 1946 жылдын кичинек изү айы болгон. Мен төрөл журтыма жедип, машинанан түжеримде, таңаары жуук болгон. Мени экелген машинанын табыжы күркүрөп, отторы жаркындалып, эбирчиктерди

капшай, капшай эбирип, төндөрди ажып, удабай табыжы да угулбай, отторы да көрүнбей сала берген. Мен жагыс-кан колтык тайакту жолдо тура калгам... Айландыра кандый да кайкамчылу тымык болгон. Үлегемнин суузы таштарга табарып, жүзүн-башка кожондоп-комыдап ла жатты. Төрөл журтымнын эки жанында бийик сойоктордын устинде жылдыстары жылу жапылдажып турды. Тан чолмонды лаптап ла көрзөм, жапылдаган ла сайын онын өңи кубулып тургандый. Бир көрзөм, ногоон, кызылзымак немедей.

Мен эки, үч алтамды алтап ийеле, тынбай да тура бердим. Кайкамчылу неме, алты жылдын туркунына айлыма, Алтайыма жанарым деп бир де кичинек иженбей канча ороонды жуулажып өдөлө, канча ла катап өлүмнин көзине короло, тирү артып калала, Алтайына келип, тымык тангы уткуурга. Жуунун кийнинде жериме келеле, тангы мынайып уткуурум деп, атакага бараадала, кулакты октор кыртыштай тийип турарда, кем сананган, кандый солдат иженген? Чынын айтса, ондый солдат жок болгон.

Айландыра амыр, тымык... Деремне уйуктап жат. Каа-жаада кемнин де ийди уйку аразында улаарып турган неме чилеп, бир-эки оос кынзыган айас үрүп ийеле, токтой берет. Потпыштарда потүктөрдүн эткени анда-мында алыстанып угулып турат. Мен ырысту, жакшызынып турдым. Бу табыштарды угарга, бу тымыкты тындаарга, бу тангы уткуурга мен төрт жылдын туркунына жуулашкам. Канайып эмди жакшызынбайтам, ол ондый кандый жүректү кижги. Жаан удабай күнчыгышта тегери кажайып, суунын жанында турган жодролордын бүрлери эзинге араайын, жагыс аай, бир үнле жымжак шылыража берерде, көксимде та не де жымырай берген. Бу өйдө жердин устинде мен, байла, эн ле ырысту кижги болгом. Унчукпай турдым. Жүрегиме кару кожондор кайдан да угулып тургандый болгон. Ол кожон та айландыра тымыкта, та жапылдаган жылдыстарда, та жылу эзинде, та Үлегемнин шуулажында... бойым да билбегем. Айлыма колтык тайакту жууктап келеримде, «Эзен бе, алты жылга мени сакыган кару эне, эзен бе, төрөл журтым!» — деп, эрдим шымыранып турды.

— Эне... эне... энейим... — деп айдып, шымыранып турарымда, көксиме менин сан башка санаалар ийдилип келген.

Эне... Бу сөсти кандый киж и адабаган, айдып бер, наҗы. Кижиде эне бары кандый ырысту, кандый җакшы дезен, наҗы. Јаңыс ла бу сөстөн киж и јер-телекейди сүүп ийгедий. Јаңыс ла бу сөс кижиге канча кире ийде берет, јаан сүүш, ырыс экелет, кижини тоқынадат, кижини ижендирет. Кандый да јүреги кату кижини јымжадат, јажыркадат. Јаңыс ла бу улу агару сөстөн улам күн јаркынду, кей ару немедий, суу амтамду, курсак тату немедий.

Слер кезикте чыгара айдып болбой до турзагар, мында сананып јадыгар: «Кайран эне, кару эне, буурайган энейим». Бу сөсти кабайда бала да ыйлап айткан, бу сөсти атакага бараадардын алдында солдаттар да ичинде шымыранган. Кезикте эненин көстори сеге кандый кару, кандый јылу көрөт. Онон јылу сеге кем де көрбөгөн, кем де көрбөс. Качан энен сенин бажынды алаканыла сыймаганда, кандый јакшы, кандый тату. Энем мени кичинек тужымда уйкунан канайып ойгосконы качан да санаамнан чыкпас. Энем орыннын кырына отурала, чачымды сыймап, јалакай, јымжак үниле кожондогон аяс мынайда айдатан: «Кару уулы-ы-ым, чөнкүреш балам, ойгонзоон, күн өксөп калды, чай сооп калды. Кару уулы-ы-ым, чөнкүреш бала-а-ам, туу-ур». Мен бу ойдө унчукпай јакшызынып, көзимди јумуп алала, энемнин јалакай үнине бастыра бойым кайылып јадатам. Уйку аразында энемнин үни кайкамчылу кожондый билдиретен, ондый кожонды мен кайда да укпагам, ондый тату үн энемнен өскө кемде бар? Ол өйлөрдөн бери мен јүрегим ачыганча энемди сүүп, энемди килеп јүретем.

Канча јылдарга көрбөгөн кару энеге јолыгарга эмди јүк ле одус алтам арткан. Мен мендебей турдым.

Кенерте кем де менин кулагыма шымыранып ийгендий болды:

— Је, Аймерген, алты јылга көрбөгөн айлын бу туру, алты јылга санааркаган, алты јылга амадаган, алты јылга иженген, алты јылга сакуган, алты јылдын туркунына эрјинедий јүрегинде алып јүрген айлын бу туру.

Кејириме кандый да болчок неме јууктап келерде, тыныжым буулып, үним чыкпай, эди-каным божойло, јерге отура түжеле, табыш јок ыйлай бердим. Ол та не јаш, та неден улам ыйлагам? Та алты јылдын шыразынан, та айдары јок јаан ырыстан? Ыйым келип турарда, мен не ыйла-

байтам. Мен ыйлабаска киж и эмес пе? Айса солдат болгон киж и ыйлабас па? Ыйлабаска мен шыра корбогом бо? Менин ыйлап турганымды жылдыстар тындалажып, косторинин жаштары суркуражып, жыпылдажып тургандый болгон. «Ыйлап ал, балам, ыйлап ал!» — деп, जोдро менин устимде шымыражып тургандый болгон. Бу ойдо мени кем де килебезин, мени кем де токынатпазын деп, ичимде санангам.

Јаан удабай менин јурегиме кайкамчылу јенил боло берген, мен терен тынып ийеле, айлымды јазап ајыктап кордим. Салбарап калган чадырдын тунуги карарып турды. Јууга барар алдында жапкан туранын кааза жабынтызы јок эмтир, жагыс ла агаштары содойжып артып калтыр. Туранын устинде калын јонгон чыккан кулузундар ары-бери араайын јайканыжып турат. Огородтын чеденинде казыктардын бирүзи бери јантык, бирүзи ары јантык, тарыскарлардын кезиги согулип калтыр. Чадырдын тыштында бир јук такпай ла бир јук тыттын кургак будактары јатты. Чадырдын эжигинде Озоной деп бистин ийнек кепшенип јаткан. Мен оны киреелеп койгон он муузинен танып ийдим.

— Јакшы ба, Озоной, јакшы ба, сен база эзен турбайын. Чолдордин тубинен Алтай јериме амадап келееделе, мен сен керегинде бир де сананбагам, мен кайткам, сени канайып ундыгам, жагыс энемди азыраган уйымды, Озонойимди? — деп, мен оны эркеледип турдым.

— Алты жылга сен нени корбогон, алты жылга мен нени корбогом, сен мынызын билерин бе, айтсан, Озоной?

Озоной мен деен бороро берген косториле коруп, кепшенип, откон жылдарды сананган неме чилеп, косторин јумуп, јаан онтоп ийди. Кенетийин мен Казар деп тайгылды эске алдым, суреен сагышту, керсу ийт болгон. Јайгыда уйлар кабырып јурер, кускиде анчы. Јаныскан јургемде, мен оныла киж и чилеп куучындажып јуретем. Эркеледип, бажын сыймап ийгемде, Казар мен деен јалакай коруп, куйругын булгап турала, менин ожиниме колын салып, кынзып улуган аяс уруп ийетен.

Мынайып ла турганчам, јер јарый берген, мен энемди ойгоспоско чадырга кирбей турага кирип, уйуктап калдым. Ол тушта мен сан башка туш коргом. Туш јеримде мен кичинек эмтирим. Эртен тура орында јадарымда, энем орын-

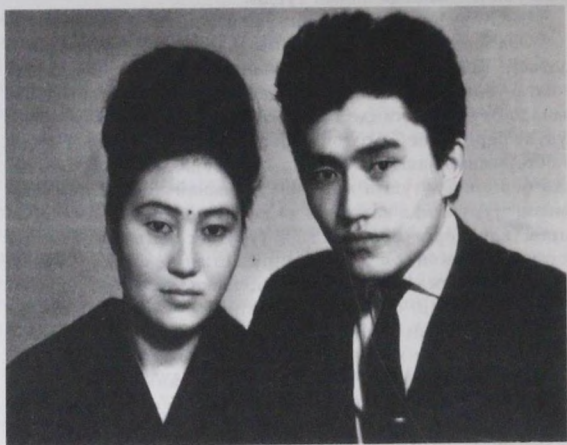
нын кырына келип отурала, менин бажымды сыймап, жалакай үниле мынайда айдып турды:

— Кару уулы-ы-ым, чөнкүрөш бала-а-ам, ту-у-ур.

Ол жерде жүрегим менин жымырап, бойым жакшызынып жаткам. Кенетийин ойгоно чарчап келзем, буурайа карып калган энем орыннын кырында отуруп алган табыш жок ыйлап отурды. Ичимде та не боло берди болбогой. Өзөгим үзүлө бергендий бодолгон, мен энемди кучактай аларымда, көстөримнин жаштары бойлоры ла ээчий-деечий тоголоны-жа берген. Ол тушта мен ичимде мынайып санангам: «Бу менин жүрүмимде калганчы ла катап ыйлаш болзын, ыйлаарга, карыгарга болор. Эмди жүрүмди жаңыдан баштап, сүгүнип, кожондоп жүрбей, тирү артып калганда. Жуунан жанбаган жуучыл насыларга жажын-чакка мак! Олор жүрүмин жетире жүрбеген, олор сүүжин жетире сүүбеген. Олордын жүретен жүрүмин мен жүрейин, эдетен ижин мен эдейин, олордын сүүжи менде артып калзын. Олордын учун мен каткырайын, олордын учун мен сүгүнейин».

Кайран насылар, Аймергеннин жүреги слерди качан да ундыбас!

1964 жыл, Барнаул, мединститут

1965 жыл. Б.К. Суркашев Барнаулда мединститутта үренип турарда, Горно-Алтайсктагы пединститутта үренген эш-нөкөри Р.Д. Суркашевала кожо.

*Öткөн чактын 70-чи жылдары. Алтай литератураның
жүрүминде эрчимдү турушкан тужсы.*

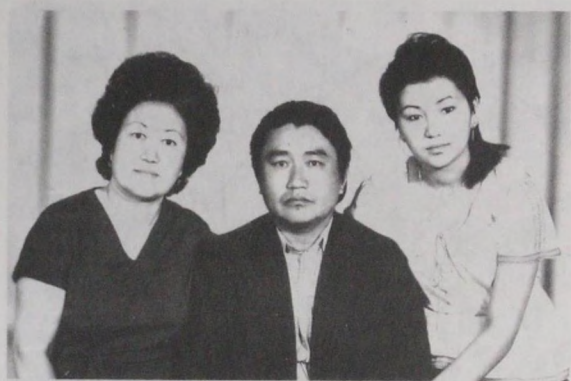
Суркашевтер 10-чы класста үренген Аржана кызыла, 5-чиде үренген Азан уулыла кожо.

*1989 жыл, Улаган. Поэтни 50 жазыла J. Каинчин ле
Э. Тоюшев уткыйдылар.*

1989 жыл. Улаганның орто үредүлү школының үренчиктери ортодо.

Барнаулдагы мединституттың 3-чи курсында үренген Аржана кызыла кожо. Ол өйдө Р.Д. Суркашева Улаганда алтай тил ле литератураның үредүчизи, Б.К. Суркашев аймактың эмчилигинде иштеген.

1999 жыл. Поэтти 60 жазыла «Солонгы» журналдыг баш редакторы К.Э. Тепуков уткыйт.

1997 жыл. Москвада Кызыл тентсеңде.

1997 жыл. Жети унуктын бирүзи Айанла кожо.

Горно-Алтайскта М.В. Чевалковтың адыла адалган библиотекада кычыраачыларла туштажуу ойинде.

Поэт эш-нөкөриле, унуктары Айчечекле, Чейнешле кожсо.

БАЖАЛЫКТАР

ЧИКЕ-ТАМАН АЖЫРА	5
РЕСПУБЛИКА, ТАРТЫШ!	5
СЕНИН КЕЕНДИГИНДИ ЈАЖЫНА БАЙЛАЙЫН	7
АЛДЫМДА КАНЧА АЖУ АРТКАН?	8
ЈЎРЕГИМ КЎЙЎП ТЫНГЫДА СОГУЛАР	9
МЕН, АЛТАЙ КИЖИ, ТЎРЌГЌНЗИП ЈЎРЕРИМ	9
АК-ЈАРЫКТА АС ЭМЕС ЈЎРДИМ	10
ЌСКЎС КУУ	11
КАЧАН ДА МЕН СЛЕРДИ СЎЎГЕМ	12
ЈАЙАЛТАЛАРДЫ КЌДЎРГЕН ТЌРЌЛ ГАЗЕДИС	13
ЭЗИНЕКТИН КОЖОНЫ	14
ЈАС	15
ЈЎС ОЛБЫКТУ ТЫТ ТУРАТ.	16
КЌКТАМАН ЧЕЧЕК, КЌКТАМАН ЧЕЧЕК	16
ЈААН ИЗЎ АЙ КЕЛДИ	17
КЌК ЌЛЌННИН ЎСТИНЕ	17
ЈАЙ КЕЛГЕНДЕ ЈАЛАНГА	18
КОМЫДАГАМ, ЭМ БОЛОР	18
КЌКТАМАН ЧЕЧЕКТЕП, ЈАС ЌТТИ	19
ТЕНИБЕР ЎЛГЕРЛЕР	20
АТЛАНТИКАНЫ КЕЧИРЕ УЧУП	20
ЕВРОПАНЫН ОРООНДОРЫН.....	20
ИНДИЯГА БАРАЛА	20
ИНДЕЕЦТЕРГЕ ВИРИГИП	21
МИКЛУХО МАКЛАЙГА КЌРЎЖИП	21
АВСТРАЛИЯГА ЈЕТИРЕ УЧАЛА	22
КАНАДАНЫН АРБАЗЫНАН	22
НЕПАЛ ОРООНГО ЈЕДЕЛЕ	23
ОЙ, МАРИНА — КЎЗЎНИЧЕК	23
ОРЛЕАН ДЕП АТТУ КЫС	24
ЛЮБА КЕРСЎ, ЛЮБА ЈАРАШ	24
ЛЮДА, КЌЌРКИЙ, ЈАКШЫ БА?	25
МЕНИН ЭМЧИМ КЕРСЎ	25
БИЧИГЕНИМ — МАДРИГАЛ	26
ЧЫМАЛЫДЫЙ КЫДАТ ЈОН	26
КАТАП ЛА АЛТАЙГА ЈАС КЕЛДИ	27
НЕНИ ДЕ САНАНБАЙ УЙУКТАЙЫН	27
САЛКЫНДУ СООК КЫШ ЌТТИ	28
ТАЙГА ЭЭН, АНДАР АС	28
АЛТАЙ ЈОНЫС ЈОКСЫРАЙТ	29

КАЗАХ, КУМАНДЫ, БИР ОРУС	29
СОВЕТ ЈАНДА КЎДУЧИ	30
БАЛАГАРДЫ ЎРЕДИП АЛЗАГАР	30
АЛТАЙ АРТИСТТЕРИС БАР	31
ЭМДИ ЈУРТТАР ЭРИКЧЕЛДУ	31
АМЗАГАНЫМ — ПОМИДОР	32
КОРКЫГАНЫС — ОНКОЛОГ	32
ИЗЎ КУННИН ЧОГЫНА	33
АЛТАЙ ЈОНЫМ ЧЕГЕНДУ	33
АЛТЫН КУС ЈЕТ КЕЛДИ	33
КОНОК КОНДЫРБАС ДЕЖЕТ	34
ЭР УЛУСТАР ЈУУЛЗА	34
КӨРГӨН КИЖИ АМАЗОНКАНЫ	35
ТУНИЛЕ БЎГУН УЙУКТАБАДЫМ	35
ПОЭТИН ЈЎРЎМИ ӨЛЎМНЕН БИЙИК	36
ПОЭЗИЯ — ОЛ КЕЕНДИК ТАЛА	36
КӨП КАЙА КӨРБӨ, ИЙДЕЛУ ПОЭТ	37
УЙКУНАН ОЙГОНДЫМ МЕН ЭРТЕ	37
КАРУ ЈОНЫМ, АЛБАТЫМ	38
УУРЧЫ УЛУС ЈОНЫСТЫ	38
ТЕРБЕЗЕН, БАСКЫН КӨПТӨДИ	39
КИШ КАБАКТУ, КИШ БӨРҮКТУ	39
ЈАЖЫЛ БЎРЛУ ЈАРАШ ЈАЙ	39
ЭМЧИЛИКТИН ЭЖИГИН	40
КАЗАК ИСАК НӨКӨРИМ	40
ЭЖИМ МЕНИ АРБАДЫ	41
АТТУ-ЧУУЛУ САНААНЫН	41
МАДЫШЕВ ПЕТР СЕМЕНОВИЧКЕ	42
ООРУЗЫ ЈААН КАРГАНАК	42
ЭРТЕН, СОНЗУН ӨЛҮМ КЕЛЗЕ	43
АК ЈАНДЫ АЛТАЙГА	43
АЛТАЙЫМНЫН ЈАРАЖЫН!	44
БИР КУН БИЧИИЧИ КУЎГЕЙДИН	44
ЈҮРЕГИМДИ КУРТ КЕМИРЕТ	45
КУН АЙАЗЫП КААНЖЫДЫ	45
АЛЕКСАНДР ДЮМАНЫН АДЫН	46
ЮЛИЙ ЦЕЗАРЬДЫН АЛГАН ЭЖИ	46
СУЎШ КЕРЕГИНДЕ КИНО КӨРҮП	46
«МЕН АЙ» — ДЕП КЫС АЙТКАН	47
УЙКУМ КЕЛБЕЙТ	47
КАИН ЛЕ АВЕЛЬ ҚАРЫНДАШТАР	48
УЛАГАННЫН АЖУЗЫН	48
БАШ ВРАЧ ТА БОЛУП ИШТЕГЕМ	49
КЛЕОПАТРА ЛА АНТОНИОНЫН	49

«АЙ ДА ПУШКИН! АЙ ДА СУКИН СЫН!»	50
СООК КЫШКЫ БУ ТҮНДЕ	50
НАВОИ ДЕП ҰЛГЕРЧИНИ	51
КҰН ӨТКӨНИН СЕСПЕЙДИМ	51
БАЛДАРЫМ БУТКА ТҮР КАЛДЫ	52
УЛАГАНДА КАРУ УУЛЫМ БАР	52
ШЫНҒЫРАП ЖҰРҰМДИ ӨДӨТӨН БОЛЗОМ	53
ЖҰРЕГИМ МЕНИҢ ОЙГОНДЫ	53
ОЙГОР ПОЭТТЕРДИ КЫЧЫРЫП	54
ОЙ, АМАДУ, АМАДУ	54
КОШ-АГАШТА ТӨРӨГӨНДӨРИМ	55
ЭҢИР ЛЕ КИРЗЕ, УКАЧИН	55
АКСАК КҰҰЛЕНИ КӨРӨЛӨ	56
ЖЕЕНИМ БОЛГОН БОРИСТИҢ	56
ЖЫЛДЫСТАРЛУ ТҮНДИ СҰҰЙДИМ	57
ӨТӨКТӨ ЛӨ КАЗЫНЫП	57
КАНЧА JAШТЫ JAЖAAPЫM?	58
ТУШТАГАН УЛУС КАНДЫЙ ТАНЫШ!	58
ЧЕЧЕН ЖЕРДЕ JAАН ТҮБЕК	59
ИШ, ИШ, ИШ, ИШ... БОШ JOK, БОШ JOK	59
КҰПЧЕГЕНДЕ БОЛОЛО	60
ПУТИН ДЕП ПРЕЗИДЕНТ КӨДҰРЕР БЕ ОРООНДЫ?	60
КАТУ-ЖАРЫКТЫҢ АЖУЗЫ	61
СӨСТӨРДИ МЕН ЭЛГЕГЕМ	61
ЖИИЛЕКТЕРДИҢ КӨБИЗИН!	62
АКАМЛА КОЖО КУЗУКТАГАНЫС	62
КАРА-ТЫТТА КУЗУКТАП МЕН АСКАМ	63
ЖҰРҰМИМДИ СОНУРКАП	63
МЕН КАРГАН КАКАЙ	64
ЭКИ КҰНГЕ АЛГАН ЭМЕГЕН	64
КОКЫШЕВТЫҢ АНЕКДОТТОРЫН	65
НАТАША, НАТАША, СЕНИ САНАП	65
КУРКУН КАНАДЫҢ СУЙ САЛЫП	66
ЧИКЕ-ТАМАНГА JAC КЕЛДИ.	66
СУРКАШЕВ JAАН JAЙАЛТАЛУ ПОЭТ ДЕП	67
ЭМДИ ДЕ ЖҰРЕРИМ, ЭМДИ ДЕ ИЧЕРИМ	67
КАРЫНДАЖЫМ БАРЗА, САНААРЫМ МЕН	68
САЛЫМДЫ САНАНБАЙ САЛДЫМ ЛА ЖҰР	68
ЖҰРБЕЗИМ МЕН ЖҰРҰМДИ ШОКТОП	69
ӨЛҰП КАЛЗАС, ТЕНГЕРИДЕ	69
АКТУ БОЙЫМДЫ ЖЫЛДЫСТАР КЫЧЫРАТ	70
КӨЧҰРИШТЕР	71
ПЕРСИЯНЫҢ КҰҰЛЕРИ	71

МЕН БҮТҮН САТПАЧЫНАН СУРАЙЫН	72
ШАГАНЭ, СЕН МЕНИН ШАГАНЭМ!	72
СЕН АЙТКАН СААДИ	73
МЕН БОСФОРДО БОЛБОГОМ КАЧАН ДА,	74
АЛТЫНДАЛГАН ТАЛАНЫН ЭНИРГЕРИ ОДЫ,	75
КЕЙ АП-АРУ ЛА КӨПӨГӨШ,	76
АЙДЫН СООК АЛТЫН ЧОГЫ	77
ХОРОССАНДА БАР ОНДЫЙ ЭЖИКТЕР	78
ФИРДУСИНИН ЧАНКЫР ТӨРӨЛИ,	78
БАСТЫРА СЕНИН ТҮБЕГИН	79
КАЛГАНЧЫ СУРАГЫМ	80
АМАДУ ЛА АЙАНА	81
СТАТЬЯЛАР, ОЧЕРКТЕР	178
АЛТАЙ ЖОНДЫ АРБЫНДАДАРЫ, ТӨРӨЛ ТИЛИСТИ ОРНЫКТЫРАРЫ	178
АЛТАЙ ЛИТЕРАТУРА БАР БА?	196
АЛТАЙ ЖЕРДИН АР-БҮТКЕНИН КОРЫП АЛАРЫ	202
МЕН АЛТАЙ ДЕП САНАНЫШ ЖҮРЕРИ	209
АЛТАЙ КЫЛЫК-ЖАНЫН БИР КЕЗИК СУРАКТАРЫ	215
ТӨРӨЛ ТИЛ	223
АЛТАЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ	229
УЛАГАНГА АЙЫЛДАП КЕЛИГЕР	238
ДИРЕКТОР	245
ХИРУРГ ТА, БАШ ВРАЧ ТА	253
УЛАГАН ЛА КАРА-КУЖУРДА БОЛГОН	258
ТУШТАШТАР	258
ХИРУРГ	275
ЖАНЫШ КЕЛГЕНИ	283

Байрам Күндүлеевич Суркашев
По ту сторону Чике-Тамана
*Стихи, трагедия, публицистика
на алтайском языке*

Дизайн обложки Ортоңуловой Е. И.
Редактор Торбоков С. С.
Худ. редактор Ортоңулова Е. И.
Компьютерная верстка Тепуков Э. А.

Подписано в печать 30.09.2009 Формат 84x108¹/₃₂. Бумага
офсетная. Печать офсетная. Гарнитура Alt Scool Усл. п.л. 18,7
Тираж. 500 экз. Заказ

АУ Республики Алтай
Литературно-издательский Дом «Алтын-Туу»
649000 г. Горно-Алтайск, ул. Чорос-Гуркина, 38

ОАО «Горно-Алтайская типография»
649000 г. Горно-Алтайск, пр. Коммунистический, 35.

200-00

